

Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар Наршахий

БУХОРО ТАРИХИ

Тошкент
«Шарқ машъали» журналига илова
«Шарқ баёзи»
1993

Қўлингиздаги китоб Ўрта Осиёнинг VIII—XII асрлардаги сиёсий, иқтисодий ва маданий аҳволини ёритишда ҳозирги замон тарих фани учун асосий ёзма манба хизмати ўтаб келаётган «Бухоро тарихи» («Тарихи Бухоро»)нинг форс-тожик тилидан ўзбекча таржимасидир.

Асар мазкур даврлар тарихига онд бош манба ва ўрта асрлар тарихий адабиётдан намуна сифатида тарихчи мутахассислар ва умуман китобхонлар диққатига тақд этилади.

Кўлингиздаги «Бухоро тарихи»ни Ўрта Осиёнинг ерли халклари омонидан қачонлардир ёзилиб, энди ўтмиш асрлар саҳифаларини ёриш учун хизмат қилиб келаётган нодир ёзма ёдгорликларнинг энг қадимийларидан биридир дейилса, хато қилинмаган бўлади. Дарҳақиқат, бундан 1000 йил муқаддам Ўрта Осиёнинг ўзида, ўз фарзанди қўли билан ёзилиб, тугал бир асар ҳолида бизнинг кўнларгача етиб келган бошқа тарихий манба ҳозир бизга маълум эмас. Шунинг учун ҳам «Бухоро тарихи»ни Ўрта Осиё халқлари тарихнавислик фанидаги энг қадимий асарлардан бири деб ҳисоблайдилар.

Бу асар, асосан, Ўрта Осиёда араблар истилоси натижасида ислом динининг тарқатилиши (VIII аср) ва ундан бевосита олдинги даврлар ҳамда IX—XII асрлардаги Бухоро ва унга яқин шаҳар-қишлоқлар халқларининг иқтисодий, маданий, ижтимоий, сиёсий тарихига оид маълум маълумотларни ўз ичига олган ва бу ҳол «Бухоро тарихи»нинг қimmatли бош манба сифатида тарих фанида зўр шухрат топишига асос солган¹.

Асарнинг ҳозирги давргача етиб келиш тарихи бошқа қўлёзма манбалардан кўра бошқачарок бўлиб, уни ўрганишдан аввал бу ҳақда

¹ Асарда келтирилган маълумотлар ҳозирги замон илмий-тарихий адабиётида бошқа ёзма манбалар ҳамда археологик, топографик, этнографик ва ҳоказо турли хил тарихий материаллар билан солиштириб бир қадар ёритилган. Шу туфайли биз бевосита асарнинг ёзилиш ва асрлар оша бизнинг давримизгача етиб келиш тарихи ҳақида ушбу ўзбекча нашрнинг қандай тайёрланганлиги борасидагина сўзлаб ўтишни лозим деб билдик. Қўрсатилган давр бўйича тўла тарихий маълумот олмоқчи бўлган қimmatли китобхоналарга «Ўзбекистон ССР тарихи» (I т., I-китоб, Тошкент, 1956), В. Бартольднинг «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» (Москва, 1963), А. Шишкиннинг «Варахша» (Москва, 1963), «История таджикского народа» (т. II, Москва, 1964), О. А. Сухареванинг «К истории городов Бухарского ханства» (Ташкент, 1958) каби йирик асарларга ва уларда қўрсатилган бошқа тарихий адабиёт назар солишни тавсия этамиз.

кискача маълумотга эга бўлиб олиш унда келтирилган маълумотлардан тўғри фойдаланиш учун албатта зарурийдир.¹

«Бухоро тарихи»нинг бош сўзида айтилгандайек, уни даставва Бухоронинг Наршах кишлоғидан бўлган Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий 943—944 йилларда араб тилида ёзган. Хозир Наршахийнинг номи Ўрта Осиёнинг VIII—XII асрлар тарихига оид деярли барча илмий тадқиқот ишларида тилга олинади-ю, ammo уни хаётига оид бирор тўлиқ маълумот келтирилмайди. Бунга сабаб, уни ўз асарида ҳам ва унга яқин даврларда яшаган бошқа муаллифлар асарларида ҳам шундай маълумотларнинг келтирилмаганлигидир. Фақат Самъонийнинг «Китоб ул-ансоб» асарида унинг, тўла номи Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закарё ибн Хаттоб ибн Шарик эканлиги ва у Бухоро ахлидан бўлиб, 286 (899) йили туғилган ва 348 (959—960) йили вафот этганлиги эслатилади². «Бухоро тарихи»нинг эса араб тилидаги асл нусхаси бизгача етиб келган эмас, тўғрироғи, ҳали шу вақтгача унинг мавжудлиги ҳақида бирор маълумот йўқ.

Гап шундаки, асарнинг бизгача етиб келган нусхасининг бош сўзида айтилишича, 1128 йили асли ҳозирги Кува шаҳаридан бўлган Абд Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий Наршахийнинг китобини «кўпчилик кишилар араб тилида ёзилган китобни ўқишга рағбат кўргазмаганликлари» сабабли ўз дўстларининг илтимосига биноан арабчадан форс-тожик тилига таржима қилган. У «араб тилидаги нусхада сўзланган кераксиз ва бунинг устига ўқиганда [киши] табиатидан малоллик орттирадиган нарсалар»ни таржимага киритмай қисқартириб юборган. Ундан ярим аср ўтгандан кейин асар яна қайтадан тарсирга учраган: 1178-1179 йиллар мобайнида Муҳаммад ибн Зуф ибн Умар форс-тожик тилидаги таржимани иккинчи марта қисқартириб баён қилган. Аммо асарни ўқир эканмиз, биз унда, баъзан, мазъ 1178-1179 йилдан кейинги то 1220 йилгача бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳақида ҳам, (масалан, Техрон нашрининг 31, 42-бетида) қисқа-қиска маълумотлар учратамиз. Бу ҳол шуни кўрсатдики, Муҳаммад ибн Зуфардан кейин ҳам бир ёки бир неча бизга номаълум кишилар асарни таҳрир қилганлар. Улар ҳам асарни қисқартирганлар дейишга

² «Бухоро тарихи»нинг Техрон нашрини (1939 йил) тайёрлаган Мударрис Ризанинг мукаддимаси:

بخارا، تالیف ابو بکر محمد بن جعفر النرشخی
(١٣٤٨)، ترجمه ابو نصر احمد بن محمد بن نصر القوباری، تلخیص
بن زفر بن عمر و تصحیح مدرس رضوی، تهران، ۱۳۱۷ (۱۹۳۹)،

ёс бўлмаса-да, лекин қўшимчалар киритганликлари воқеалар мазмунидан аниқ англашилиб турибди³.

«Бухоро тарихи»нинг биз танишишга муяссар бўла олганимиз барча кўлэзма нусхалари, улар орасидаги баъзи фарклардан қатъий назар, ана шу 1220 йилгача давом эттирилган текстни ўз ичига олади. Наршахийнинг ҳамда унинг асарини бевосита қайта ишлаб арабчадан форс-тожик тилига таржима қилган Абу Наср Аҳмад ва бу таржимани қисқартириб баён этган Муҳаммад ибн Зуфарларнинг асл текстлари эса ҳозиргача ҳам манбашунослик фани учун номаълумлигича қолиб келмоқда. Лекин бизгача етиб келган асар текстининг мазмунига қараганда, шуни айтиш мумкинки, таржимон Абу Наср Аҳмад ҳам, қисқартирувчи муҳаррир Муҳаммад ибн Зуфар ҳам ўз ишларига оддий таржима ёки таҳрир тарзида қараган эмаслар. Асарнинг кўп ерларида унинг автори Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфарга (қаранг: Техрон нашри, 1, 4, 8, 16, 17, 22, 25, 29, 36, 37, 40, 44, 45, 56, 57, 63, 70, 77, 85, 87 ва 110-бетлар) ҳамда таржимон Абу Наср Аҳмадга (15, 26, 27, 29, 38, 40, 44, 58, 70, 77, 88, 89 ва 115-бетлар) илова қилиб сўзланган жумлалар шуни кўрсатадики, таржимон Абу Наср Аҳмад ҳам, қисқартирувчи муҳаррир Муҳаммад ибн Зуфар ҳам ўз ишларига мустақил бир тус берганлар⁴.

Таржимон Абу Наср Аҳмад Наршахийнинг араб тилидаги нусхасида мавжуд бўлган баъзи мавзуларни ташлаб кетиш билан бир қаторда асарга катта тарихий қимматга эга бўлган кўпгина маълумотларни қўшган ва бунда у ўз давридан илгариги воқеаларни ёритиш учун бошқа тарихий манбалардан фойдаланган. Бу манбалардан бири Абу Наср Аҳмаднинг ўзи кўрсатиб ўтгани (қаранг: Техрон нашри, 4, 25, 27, 29 ва 40-бетлар) Абу-л-Хасан Абдуррахмон [ибн] Муҳаммад Нишопурийнинг «Хазоин ул-улум» номли асаридир. Бу асарнинг бизнинг давримизгача етиб келган-келмаганлиги ҳозирча маълум эмас. Аммо ундан келтирилган «Бухоро тарихи»даги айрим сатрларнинг ўзи ҳам Абу-л-Хасан Абдуррахмоннинг китоби нақадар муҳим бир тарихий манба бўлганлигини кўрсатади. «Хазоин ул-улум»дан маълумотлар келтири-

³ Асарга кўп кишилар ўз таҳририни киритганлиги кўпчилик тадқиқотчилар томонидан қайд этилиб келган, улардан бири, масалан, Эрон олими Муҳаммад Тақи Баҳор «سبک شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی، جلد دوم» (Малик уш-шуаро)дир:

چاپ دوم، تهران، ۱۳۲۷ (۱۹۵۸) ص ۳۲۲-۳۱۸.

⁴ Абу Наср Аҳмад ва Муҳаммад ибн Зуфарларнинг «Бухоро тарихи»га киритган ўзгаришлари миқдори ва Наршахийнинг асл нусхасига қўшимчалар киритган киши асосан Абу Наср Аҳмад эканлиги ҳақида О. А. Сухареванинг «К истории городов Бухарского ханства» (Ташкент, 1958) номли асарининг кириш қисмида бир оз тўхтаб ўтилган бўлса ҳам, бу масала ҳали узил-кесил ҳал қилинган эмас ва келажакда яна илмий тадқиқот ишлари олиб боришни талаб қилади.

лиши ҳақиқатан ҳам Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад томонидан берилганлиги эса қискартирувчи муҳаррир Муҳаммад ибн Зуфарни. номидан келтириб: «Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср... шундай дей. Абулхасан Нишопурий «Ҳазон ул-улум»да айтишича...» деган сўзлар (Ўқаранг: Техрон нашри, 28-бет) шубҳасиз далилдир.

Ана шу мазмундаги кўп жумлалар яна шунинг кўрсатадики, Наршахийнинг асарига қўшимчалар киритган киши асосан таржимон Абу Наср Аҳмад бўлиб, Муҳаммад ибн Зуфарнинг иши, катъий қилиб айтганда олмасак ҳам, форс-тожик тилидаги таржимани «қискартириб баён қилиш»дан иборат бўлган.

Таржимон Абу Наср Аҳмад ва ундан кейинги муҳаррирлар асар текстига анчагина ўзгартишлар киритган бўлсалар ҳам, лекин Наршахий номини мусанниф-автор сифатида сақлаб қолганлар; масалан, асардаги: «Бу китобнинг мусаннифи айтади» (қаранг: Техрон нашри, 4-бет) деган сўзлар бунинг яққол исботлай олади. Лекин, шунга қарамай, асардаги бир қанча маълумотлар Наршахий ўз китобини ёзиб тугаллагандан (944) кейинги таржимонга яқин (1128) даврларга оид эканлигига кўра, биз бу маълумотлар автори деб Абу Наср Аҳмадни ёки ундан кейин китобни қискартириб таҳрир қилган Муҳаммад ибн Зуфар ва бошқа ҳозирча номлари аниқланмаган шахсларни танишимиз лозимлигини тақозо этади.

Наршахий аслида ўз асарига қандай ном берганлиги маълум эмас. Шу сабабли асар қўлёзма нусхаларда ва ҳозирги замон илмий-тарихий адабиётида ҳам «Тарихи Наршахий» («Наршахий тарихи»), «Тарихи Бухоро» («Бухоро тарихи»), «Таҳқиқ ул-вилоят» («Вилоят ҳақиқатини аниқлаш»), «Аҳбори Бухоро» («Бухоро ҳақида хабарлар») каби ҳар хил номлар билан юритилиб келган. Бу номлардан кейинги учтаси асар мазмуни бўйича тўғри бўлиб, улардан энг аниғи — «Тарихи Бухоро» ҳозирда тарихий адабиётда катъий ўрнашиб қолди, «Тарихи Наршахий» деб аталиши эса юқорида эслатиб ўтганимиздек, асарнинг бизгача етиб келган нусхаси Наршахийдан бошқа кишиларнинг ҳам қўшимча ва таҳрирлари, қискартиришларига учраганлиги туфайли тобора камроқ ишлатилиб келмоқда. Шунга биноан, ушбу нашрда ҳам асарнинг номи «Бухоро тарихи» деб қабул қилинди.

«Бухоро тарихи»ни бош манба сифатида ўрганиб, ундаги қимматли маълумотларни илмий тадқиқотларга жалб қилиш ишлари кўп вақтлардан бери давом этиб келмоқда. Бухоронинг VIII—XII асрлардаги тарихидан баҳс этувчи ҳозирги замон йирик илмий тадқиқот ишларининг ҳаммасида ҳам «Бухоро тарихи»дан олинган маълумотларни учратамиз десак, муболаға қилмаган бўламиз. Шу билан баробар

⁵ «Собрание восточных рукописей АН УзССР», т. I, Ташкент 1952, стр. 46, № 92.

арнинг бир ёки бир канча кўлёзма нусхалари асосида тайёрланган тексти ҳам бир неча бор — 1892 йили Ч. Шефер томонидан Парижда⁶, 1904 йили Мулло Султон томонидан Бухорода⁷, 1939 йили Мударрис Ризавий томонидан Техронда⁸ нашр қилинган. Шунингдек, «Бухоро тарихи»нинг Н. Ликошин томонидан бажарилган изоҳли русча таржимаси 1897 йили Тошкентда⁹ ва Р. Фрайнинг изоҳлар илова этилган инглизча таржимаси 1954 йили Кембрижда¹⁰ босилиб чиқди.

* * *

«Бухоро тарихи»нинг кенг ўқувчилар оммаси диққатига тавсия этилаётган ушбу ўзбекча таржимаси бундан бир неча йил бурун Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида асарнинг Париж ва Бухоро нашрлари ҳамда мазкур институтнинг кўлёмалар фондида сақланаётган 5388/II рақамли 1235 (1819—1820) йили кўчирилган кўлёзма нусхаси асосида бажарилган эди. Сўнгрок, таржимани таҳрир қилиб, нашрга тайёрлаш асосида босма ва кўлёзма нусхалар сони яна кўпайтирилиб, таржима қайтадан кўриб чиқилди ва баъзи текстологик изоҳлар тузилди. Чунончи, бу ишга «Бухоро тарихи»нинг Техронда Мударрис Ризавий томонидан нашр қилинган форс-тожик тилидаги қиёсий нашри (таржима тексти хошиясида бетлари кўрсатилди, изоҳларда Т ҳарфи билан белгиланди) ва СССР Фанлар академияси Осиё халқлари институтининг Ленинград бўлимида сақланаётган 1008 (1599-1600) йилда кўчирилган 675 рақамли ҳамда Тожикистон ССР Фанлар академиясининг Шарқ кўлёмалари фондидаги 1060 (1650) йилда кўчирилган 513/II рақамли¹¹ кўлёзма нусхалар жалб қилинди. Бу кўлёзма ва босма нусхаларни бир-бирига таққослаш натижасида Техрон нашрини асос қилиб олиш мувофиқ топилди. Чунки гарчи бу нусха ҳам айрим камчиликлардан холи бўлмаса-да, умуман олганда бошқа кўлёзма ва босма нусхаларни назарда тутиб нашрга тайёрланганлиги билан эътиборга сазовордир¹². Бу босма нусханинг камчиликларини текшириб бориш учун эса асосан Париж босмаси

⁶ Description topographique et historique de Boukhara par Mohammed Necshakhy, texte persan, public par Charles Schefer, Paris, 1892.

⁷ تاریخ نرشخی. Новая Бухара, Қаран, 1904.

⁸ Юкорида тўла келтирилган иловага қаранг.

⁹ Мухаммад Наршахи. История Бухары, перевел с персидского Н. Лыкошин, под редакцией В. В. Бартольда, Ташкент, 1897.

¹⁰ The history of Bukhara. Translated from a Persian Abridgment of the Arabic original by Nershekhi Richard N. Frye, Cambridge — Massachusetts, 1954.

¹¹ Кўлёманинг илмий тавсифи «Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР» (т. I, стр. 97, № 101)да келтирилган.

¹² Бу ўринда эслатиб ўтиш зарурки, О. А. Сухарева «К истории городов Бухарского ханства» (Ташкент, 1958) номли асарида «Бухоро тарихи»нинг Техрон босмаси устида фикр юритар экан (ўша асар, 11-бет), Р. Фрайнинг инглизча таржимасига.

(таржима тексти ва изоҳларда II ҳарфи билан ижодаларган), Бухоро босмаси (Б ҳарфи), Ленинград қўлёмаси (Л ҳарфи) ва Душанба (Тожикистон ССР) қўлёмаси (Д ҳарфи) текстларидан фойдаланилди. Зарурат туғилган айрим ҳолларда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг XIX асрда кўчирилган 2212/1 ва 4355/III¹³ рақамли қўлёмалари ҳам жалб қилинди.

Нусхаларни таккослаш натижаларининг таржима ва изоҳларда акс эттириш иши эса асарнинг текстини мазмунан тўлатиб ва тузатиб бориш нуктаи назаридан олиб борилди, яъни нусхалар орасидаги фарқларнинг ҳаммаси ҳам кўрсатила бермай, улардан мазмун жиҳатидан зарурий бўлганларигина таржима текстига ёки изоҳларга киритилди. Чунончи, Бухоро босмасининг бошланишида, асарнинг кириш — ҳамду-сано қисмида бошқа нусхаларда бўлмаган бир жумла бор, лекин у мазмунан қайтариллишдангина иборат эканлиги ва зарурий эмаслиги аниқ сезилиб бурганлигидан эътиборсиз қолдирилди. Яна шу нусхаларнинг баъзи жойларида бошқа нусхаларда бўлмаган ва, афтидан, кейинги хаттотлар томонидан қўшилган диний афсоналар учрайди, улар ҳам таржимага киритилмади.

Шунингдек, тексти тўлатиб ва тузатиб бориш шартига амал қилиб ҳамда қўлимизда бир нечта босма нусхалар (Техрон, Париж, Бухоро нашрлари) мавжуд бўлганлиги сабабли Д, Л нусхаларида учрайдиган сукут (тушиб қолган жой)лар ҳам изоҳларда кўрсатилмади¹⁴. [] ичидаги сўзлар текстга қўшимча равишда киритилган.

Китобдаги хижрий тарих-саналардан фойдаланишни қулайлаштириш учун, уларни мелодийга айлантириб, йилнинг бошланиш ва тамомланиш кунлари билан таржима текстида келтирилди.

Географик номлар, номлари тилга олинган шахслар ҳақидаги изоҳлар ва кўрсаткичлар Д. Д. Юсупова томонидан бажарилди¹⁵.

асосланиб бу босма бошқа нусхаларга кўра кўпроқ нуксонга эга деган хулосага келди ва фикрининг далили сифатида (ўша асар, 32-бет, 92-изоҳ) «Бухоро тарихи»даги «Бухорода бўлган тўқимачилик корхонаси» номли сарлавҳанинг давоми — «У хануз ўз жойида турипти» деган сўзлар Техрон нашрида тушириб қолдирилганлигини айтади. Аммо инглизча таржима билан Техрон нашри таккослаб кўрилганда, бу сукут Р. Фрайнинг таржимасидагина экан, Техрон нашрида эса бу сўзлар, бошқа нусхалардаги каби мавжуд экан (қаранг: Техрон нашри, 24-бет).

¹³ «Собрание восточных рукописей АН УзССР», т. I, Ташкент, 1952, стр. 46, № 92, 93.

¹⁴ Айтиб ўтиш лозимки. «Бухоро тарихи»нинг ушбу нашрини тайёрлаган таржимон, муҳаррирлар асарнинг барча қўлёзма ва босма нусхаларига асосланган мукаммал танкидий таржима яратишни мақсад қилиб қўймай, асар текстининг ҳозирда мавжуд бўлган форсча-тожикча нашрлари ҳамда баъзи қўлёзма нусхалари бўйича иш олиб бордилар. «Бухоро тарихи»нинг мукаммал танкидий текстини яратиш иши, асар бир неча бор нашрдан чиқарилганлигига қарамай, хали узил-кесил бажарилган эмас.

¹⁵ Изоҳларнинг шахсий ҳам географик номларга ва баъзи тарихий воқеаларга тааллуқли бўлганлари қисқа, асар текстини тушунишга йўлланма тарзда ёзилди. Чунки Урта Осиёнинг VII—XII асрлар тарихига онд ҳозирда мавжуд бўлган ёзма ман-

Маълумки, «Бухоро тарихи»ни дастлаб ёзган Муҳаммад ибн Жаъфар ҳам, сўнг асарни қискартириб ва қўшимчалар қўшиб арабчадан форс-тожик тилига таржима қилган Аҳмад ибн Муҳаммад ва бу таржимани қискартириб баён қилган Муҳаммад ибн Зуфарлар ҳам X—XII асрлар шароитида, ўз даврларида мавжуд бўлган иктисодий, маънавий ҳаёт таъсирида иш олиб борганлар. Шунинг учун ҳам «Бухоро тарихи» X—XII асрлар ижтимоий муҳити тақозосича ислом динини ёклаш ва унга ҳамда ўша даврда ҳукмрон бўлган тузумга қарши ҳаракатлар (масалан, Муқанна кўзғолони)ни қоралаш позициясидан туриб ёзилган. Бирок, шунга қарамай, асарда катта тарихий қимматга эга бўлган маълумотлар келтирилган ва уларни илмий объектив равишда таҳлил қилиш тарих фани учун фойдадан ҳоли эмас. Бу ҳол «Бухоро тарихи» маълумотлари Ўрта Осиёнинг VII—XII асрлар тарихидан баҳс этувчи илмий-тарихий асарларнинг аксаридида кўп вақтлардан бери фойдаланиб келинаётганлиги билан шак-шубҳасиз исботланган. Бу қимматли ва ноёб асарнинг ушбу ўзбекча наشري ҳам тарихчи-тадқиқотчилар, кенг ўқувчилар оммаси диққатига бош манба ҳамда X—XII асрлар тарихий адабиётидан намуна сифатида тақдим этилади.

«БУХОРО ТАРИХИ»ДАГИ БОБЛАР РЎЙХАТИ*

- I «Бухоро тарихи»ни арабчадан форсчага таржимони Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий (1128 йил) ва бу таржимани қискартириб таҳрир қилган Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умарнинг (1178 йили) бош сўзи
- X ✓ II Бухорода қозилик қилган кишилар ҳақида
- ✓ III Бухорода подшоҳ бўлган хотин ва ундан кейин подшоҳ бўлган фарзандлари ҳақида
- X } IV Бухоро ва унга қўшиладиган жойлар
- X } V Бухорода бўлган «Байт ут-тироз» — «Тўқимачилик қорхонаси»нинг баёни
- X — VI «Бозори Моҳ»нинг баёни
- X } VII Бухоро номларининг баёни
- X } VIII Бухоро аркининг бино этилиши ҳақида
- X } IX Подшоҳларнинг Бухорода бўлган манзиллари баёни
- X — X Жўйи мулиённинг баёни ва унинг тавсифи
- X — XI Шамсободнинг бино этилиши
- X } XII Кашкашон [деб аталган] гуруҳнинг баёни
- X } XIII Бухоро ва унинг атроф ёрларидаги анҳорлар
- X XIV Бухоро ва унга тобе жойлар хирожи
- X — XV Бухоронинг кишилар «Қанпирак девор» деб атайдиган деворин ҳақида

баларни, археологик, топографик, этногрфик ва бошқа мавзуларда ёзилган асар ҳамда мақолаларни таққосан таҳлил қилиб чуқур илмий изохлар яратиш узок вақт талаб қилувчи мустақил бир ишдир.

Изохларни қўриб чиқиб ўз қимматли фикрларини баён қилганликлари учун муҳаррир тарих фанлари доктори М. А. Абдураимов ва география фанлари доктори Х. Ҳасановларга самимий ташаккурлар билдиради.

* Боблар рўйхати ва тартиб рақамлари китобдан фойдаланишни осонлаштириш мақсадида тузилди. Асарнинг асл қўлёзма нусхаларида бундай рўйхат келтирилган эмас.

- XVI Бухоро шахрининг девори
 XVII Бухорода дирхам ва сийм — кумуш [танга] зарб қилиниши
 XVIII Бухоро фатҳ этилишининг бошланиши
 XIX Кутайба ибн Муслимнинг ҳукмронлиги ва Бухоронинг фатҳ этилиши. Мовароуннаҳрнинг араб ва ажам ўртасида тақсим қилиниши
 XX Бухоро фатҳ этилиши ва у ерда ислом динининг тарқалиши
 XXI Масжиди жоменинг бино этилиши
 XXII Ийд намозгоҳи
 XXIII Бухоро шахрининг араб ва ажам ўртасида тақсим этилиши
 XXIV Сомонийлар ва уларнинг насаби ҳақида
 XXV Наср ибн Сайёр зикри ва Тағшоданинг ўлдирилиши
 XXVI Шарик ибн Шайх ал-Махрий
 XXVII Муқаннанинг хуружи ва унинг тобелари оқ кийимликлар
 XXVIII Сомонийлар ҳукмдорлигининг бошланиши
 XXIX Амири мозий Абу Иброҳим Исмоил ибн Аҳмад ас-Сомоний ҳукмронлигининг бошланиши
 XXX Амир Исмоилнинг Бухорога кириши
 XXXI Амири шахид Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг ҳукмдорлиги
 XXXII Амири саъид Абу-л-Ҳасан Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний ҳукмдорлиги
 XXXIII Амири ҳамид Абу Муҳаммад Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний
 XXXIV Амири рашид Абу-л-Фаворис Абдулмалик ибн Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг подшоҳлиги
 XXXV Малики музаффар Абу Солиҳ Мансур ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг подшоҳлиги
 XXXVI Амири рашид Абу-л-Қосим Нух ибн Мансур ибн Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг подшоҳлиги
-

Бухоро тарихи

Бисмиллок ир-рахмон ир-роҳим

Ш укр ва мактовлар жаҳонни яратувчи, яширин [нарсалар]ни ҳам билувчи, жониворларга ризқ бирувчи ва еру осмонни тутиб турувчи улуғ тангрига бўлсин! Унинг шаъни улғайсин!

[Худонинг] марҳамати ва саломлари одамларнинг сараси, пайғамбарларнинг сўнггиси Муҳаммад мустафога,— худо унга раҳмат ва саломини йўлласин,— унинг хонадони, ёр-дўстлари ва тобеларига бўлсин! Уларнинг барчасидан оллоҳ рози бўлсин! (Б. 3)

Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий¹ шундай дейди: «Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий Бухоро [шаҳари], унинг хусусият ва фазилатлари, шаҳарнинг ўзида ва қишлоқларида мавжуд бўлган қулай шароитли ва фойда етказувчи нарсалар, шаҳарга алоқадор бўлган нарсалар ҳақида ҳамда пайғамбар, (Д. 2а)— оллоҳ унга ўз раҳмат ва саломини йўлласин,— унинг суҳбатдошлари, || тобелари ва дин олимлари,— уларнинг барчасидан оллоҳ рози бўлсин,— томонидан Бухоронинг фазилати борасида айтилган ҳадислар² ҳақида бир китоб ёзган ва уни марҳум Амири ҳамид Абу Муҳаммад Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний³ номига бағишлаган. Бу китоб араб тилида, гўзал иборалар билан уч юз ўттиз иккинчи йил ойларида (4 сентябрь 943—23 август 944) ёзилган эди: [Аммо] кўпчилик кишилар араб тилида ёзилган китобни ўқишга рағбат кўргазмаганликлари сабабли, дўстларим мендан у китобни форс (Л. 2а) тилига таржима қилишни илтимос қилдилар. Мен илтимосни қабул қилдим ва беш юз йигирма иккинчи йилнинг жумод ал-аввал ойида (май, 1128) китобни форс тилига таржима қилдим. Бироқ араб тилидаги нусхада *кераксиз⁴ ва бунинг устига ўқиганда [киши] табиатига малоллик орттирадиган (Б. 4) нарсалар [ҳақида ҳам] сўзланган экан. У нарсаларнинг баёни [таржимага] киритилмади».

Беш юз етмиш тўртинчи йил ойларида (19 июнь 1178—7-июнь 1179) эса бандаларнинг камтарини Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар бу таржимани жаҳон садрларининг садри, хожа (Д. 2б) имом, энг улуғ, энг иззатли, дин ва шариатнинг далили, (П. 3) ислом дини ва мусулмонлар қиличи, бутун олам пешволари шамшири, шариат султони, ҳа-

лифалик таянчи, икки ҳарам имоми, кун чиқиш ва ботиш муфтиси, икки томони обрӯлик, мактовлар ва фахрлар эгаси Абдулазиз ибн ас-садр ал-имом ал-ҳамид Бурҳонуддин Абдулазизнинг⁵,— худо унинг ота-боболари руҳларини пок этсин ва болаларига иззат ва баланд мартаба билан баракатли умр берсин,— олий мажлиси учун қисқартириб баён қилди.

II / БУХОРОДА ҚОЗИЛИК ҚИЛГАН КИШИЛАР ҲАҚИДА

Себавайҳ ибн Абдулазиз ал-Бухорий ан-Нахвий¹ шулар жумласидандир. «Мен Абдуллоҳ Муборакдан эшитдимки,— дейди Муҳаммад ибн Аъян,— (Л. 26) Себавайҳ Бухорода қозилик қилганида [ҳалқнинг] икки дирҳамига ҳам адолатсизлик қилмади»: сўнг у яна: «Икки дирҳам кўплик қилади, у тариқча ҳам жавр ўтказмади»,— дейди.

Яна Муҳаллад ибн Умар ҳам йиллар давомида, токи шаҳид бўлгунига қадар қозилик қилди. Абу Дайм Ҳозим Садусий [ҳам қози бўлди] ва унга халифадан қозилик фармони келди. Ғанжор деб машҳур бўлган раҳматли Исо ибн Мусо || ат-Таймийга (Д. 3а) қозиликни берган эдилар, у қабул қилмади. Султон унга агар қозилик қилмасанг бирор кишини танлагин, биз ўшанга берайлик деган эди, буни ҳам қабул қилмади. Султон қозиликка лойиқ кишилар номини унинг олдида бир-бир айтинглари деб буюрди; шундай қилдилар, аммо унинг олдида кимнинг номини атамасинлар, у «лойиқ эмас» дея берди ва, ниҳоят, Ҳасан ибн Усмон Ҳамадонийнинг номини тилга олганларида сукут қилди. Унинг сукути розилигидир дедилар-да, қозиликни Ҳасан ибн Усмон Ҳамадонийга бердилар. Бунинг замонида Хуросон шаҳарларида илмда ва тақводорликда унга тенглашадиган ҳеч бир кишини кўрсата олмаганлар (Б. 5).

Яна Омир ибн Умар ибн Имрон қози бўлди. Исроқ ибн Иброҳим ибн ал-Ҳитий ҳам қозилик қилди. Бу киши қозиликдан бўшатилаганидан кейин икки юз саккизинчи йили (16 май 823—3 май 824) Тусда вафот топди.

Яна Саъид ибн Халаф ал-Балхийни икки юз ўн учинчи (П. 4) йил жумод ал-аввал ойининг охирида (16 август 828) қозиликка тайинландилар (Л. 3а). Бу киши қозиликни шундай олиб бордики, худойи таолонинг яратган бандаларига адолат, инсоф ва шафқат қилиш борасида уни мисол қилиб кўрсатар эдилар (Д. 3б). У яхши қонун-қоидалар ўрнатди. Жумладан, токи қучлик киши заиф кишига зулм ўтказмасин учун бу тўғонларни² қурдириб Бухоро сувини адолат ва инсоф юзасидан тақсим қилишни у киши асослаган.

Яна раҳматли Абдулмажид ибн Иброҳим ан-Наршахий [қози бўлди]. Бу кишини хушхул-тақводор бандалар жумласидан ҳисоблар эдилар. Яна Султон Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг³ даврида [раҳматли] Аҳмад ибн Иброҳим ал-Баркадий қозилик қилди. У ҳам зоҳид⁴,

хам факих⁵ эди. Яна [қозилардан бири] Абу Зар Муҳаммад ибн Юсуф ал-Бухорий бўлиб, у раҳматли Имом Шофенийнинг⁶ суҳбатдошлари жумласидан ҳамда олим ва зоҳид эди; уни [барча] Бухоро олимлари орасида || юкори кўяр эдилар. У кишини яширин пора бериш ва бош-4 қа ҳар хил йўллар билан синаб кўрдилар, аммо у бирор нарса билан ҳам ўзини булғотмади, балки кундан-кунга ундан адолат ва инсоф равшанроқ содир бўлди. У кексайган пайтида қозиликдан бўшатилишини илтимос қилди ва ҳажга кетиб, ҳаж маросимини адо этди; (Д. 4а) кейин бир муддат Ироқда туриб, пайғамбарнинг,— худо унга ўз раҳмат ва саломини йўлласин,— ҳадисини ўрганиш талабида шогирдлик (Л. 3б) қилди. Сўнг қайтиб Бухорога келгач, то умрининг охиригача узлатда яшашни ихтиёр этди; худо уни раҳмат қилсин.

«Мухтасари Кофий»нинг муаллифи марҳум Абу-л- Фазл ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Марвазий ас-Суламий⁷ кўп йиллар (Б. 6) давомида Бухорода қозилик қилди ва заррача ҳам ўзига айб юктирмади; у барчага [баробар] адолат ва инсоф юзасидан иш кўрар ҳамда унинг даврида олимлик ва зоҳидликда бутун дунёда ҳам унга тенг келадиган киши йўқ эди. Шундан кейин у султонга вазир бўлди ва шаҳид бўлиб ўлди.

Бу китобнинг мусаннифи айтади: Агар Бухоро олимларининг ҳаммасини зикр қилсак, бир нечта дафтарни ташкил этади. Биз баён этиб ўтганларнинг ҳаммаси пайғамбарнинг,— худо унга раҳмат ва саломини йўлласин,— [ҳадисидоғи] «менинг умматим [ичидан чиққан] олимлар Баний Исроил пайғамбарлари кабидирлар» деган [киши]лари жумласидандирлар.

• Ф а с л⁸. Муҳаммад ибн Жаъфар ан Наршахий бу фаслни ўз китобида келтирмаган (Д. 4б). Аммо Абу-л-Хасан Абдурахмон [ибн] Муҳаммад ал-Нишопурий «Хазоин ул-улум» китобида⁹ шундай келтиргин: ҳозирда Бухоро [ўрнашган] бу мавзе, [илгари] ботқоқлик бўлиб, унинг баъзи ерларини тўкайзор, дарахтзор ва кўкаламзорлар ташкил этган, айрим жойлари эса шундай бўлганки, || бирон ҳайвон ҳам оёқ кўйишга жой топа олмаган. Бунинг сабаби шуки, (П. 5) Самарканд томонида-5 ги вилоятларда тоғларда қор эриб, суви¹⁰ [оқиб келиб] ўша жойга йиғилиб ётар эди (Л. 4а).

Самарканд томонида бир катта дарё борки, уни «Руди Мосаф»— «Мосаф дарёси»¹¹ деб атайдилар. Бу дарёга кўп сув йиғилган, у бир талай ерларни ювиб-ўпириб, кўп лойқаларни суриб келган ва, натижада, бу ботқоқликлар тўлиб қолган. Сув кўп оқиб кела берди, лойқаларни то Битик¹² ва Фарабгача¹³ суриб келтира берди. Сўнг сув [тошиб келиши] тўхтади, Бухоро ўрнашган жой аста-секин (Д. 5а) тўлиб текис ерга айланди ва, шундай қилиб, у катта дарё Сўғд ва бу [лойқалар билан] тўлган мавзе Бухоро бўлиб қолди; ҳар томондан одамлар йиғилиб, у жой обод бўлди. Одамлар Туркистон томонидан келар эди-

лар (Б. 7). Бу вилоятда сув ва дарахтлар, ов қилинадиган [жониворлар] кўп бўлганидан кишиларга бу вилоят хуш келиб, шу ерга жойлашдилар. Аввал улар чодир ва ўтовларда турар эдилар, сўнг вақт ўтиши билан одамлар йиғилишиб иморатлар қурдилар. Халқ кўпайгач, бир кишини сайлаб амир қилдилар; унинг номи Абруй¹⁴ эди. Ҳали Бухоро шаҳри вужудга келмаган, лекин кишлоқлардан баъзилари пайдо бўлган эди. Нур,¹⁵ (Л. 46) Харконруд¹⁶, Вардона¹⁷, Таровча¹⁸, Сафна ва Исвоналар¹⁹ ўша кишлоқлар жумласидандир. Подшоҳ турадиган катта кишлок Байканд (Пойканд)²⁰ эди. Шаҳар (Д. 56) «Қалъайи Дабусий»²¹ — «Дабусий қалъаси» бўлиб, шаҳар деб шуни атар эдилар. Бир қанча муддат ўтгандан кейин Абруй [хукмдорликда] улғайиб, шу вилоят [халқи]га зулм қилишга тутунди; халқ ортик чидай олмади, деҳқонлар²² ва бойлар бу вилоятдан қочдилар ҳамда Туркистон ва Тароз²³ [яқини-бда] бир шаҳар бино қилиб || уни Ҳамукет деб атадилар, чунки Бухородан қочиб кетган тоифанинг раиси бўлмиш бир катта деҳқоннинг номи Ҳамук эди; «Ҳамук» деб, Бухоро тилида гавҳарга айтилади, «кет» эса — шаҳар, яъни Ҳамукет «Ҳамук — гавҳарнинг шаҳари» демакдир. Бухоро тилида катта одамни «хамук», яъни фалончи гавҳар дейдилар.

Сўнгра Бухорода қолган кишилар ўзларининг (қочиб кетган) саркардаларига одам юбориб, Абруйнинг жабр-зулмидан қутқаришни сўрадилар. Шунда саркардалар ва деҳқонлар турклар подшоҳининг²⁴ олдида бордилар, — (Д. 6а) у подшоҳнинг номи (Л. 5а) Қарожурин²⁵ турк бўлиб, улуглиги сабабли унга (П. 6) Биёғу деб лакаб берган эдилар, — (Б. 8) ва Биёғудан арз-додларига етишини илтимос қилдилар. Биёғу Шери Кишвар номли ўз ўғлини кўп лашкар билан юборди. Шери Кишвар Бухорога келгач, Байкандда Абруйни тутиб банд қилди. Унинг фармони билан бир катта қопни қовоқ арига тўлғизиб Абруйни шу қопга солдилар ва у қоп ичида ўлди. Шери Кишварга бу вилоят ёкиб қолиб, отасига хат юборди ва ундан бу вилоятни талаб қилиб, Бухорода туриши учун рухсат беришини илтимос қилди. Биёғудан: «У вилоятни сенга бағишладим», деган жавоб келгач, Шери Кишвар Ҳамукетга одам юбориб, Бухородан қочиб кетган кишиларни хотин ва болачақалари билан Бухорога олдириб келди ва ўша вақтдаёқ яна: «Ҳамукетдан келган ҳар бир киши (Д. 6б) [амирнинг] яқин кишиларидан бўлади» деган буйруқ бўлди. Бунинг сабаби, қимки бой ва катта деҳқон бўлган бўлса Бухородан қочиб кетган, камбағал ва бечоралар эса Бухорода қолган эдилар. Қочиб кетган кишилар қайтиб келгач, чорасиз [Бухорода] қолган [камбағал]лар (Л. 5б) уларга хизматкор бўлдилар. ||

Бухорога қайтиб келган гуруҳ орасида бир катта деҳқон бор эди, у қадимий деҳқонзода ва кўпроқ даромадли ерлар²⁶ уники бўлганлигидан уни «Бухорхудот» дер эдилар ва [Бухорода қолганларнинг] кўплари унинг қадиварлари²⁷ ва хизматкорлари эдилар.

Шери Кишвар Бухоро шахристонини²⁸ курди ҳамда Мамостин²⁹, Сақматин, Самтин³⁰ ва Фараб кишлоқларини бино қилди. У йигирма йил подшоҳ бўлиб турди. Ундан кейин бўлган бошқа подшоҳ Искажкат³¹, Шарғ³² ва Ромтин³³ кишлоқларини бино қилди, сўнгра Фарахший³⁴ кишлоғига асос солди. Хитой подшоҳининг кизини (Б. 9) келин қилиб Бухорога олиб келганларида унинг жиҳозлари орасида Хитойдан (Д. 7а) бир бутхона ҳам олиб келдилар ва уни Ромтинга ўрнатдилар.

Амир ул-муъминин Абу Бакр Сиддикнинг,— худо ундан рози бўлсин,— халифалиги даврида³⁵ Бухорода соф қумушдан танга пул зарб қилдилар, бундан илгари Бухорода танга пул йўқ эди.

Муовиянинг даврида Қутайба ибн Муслим томонидан Бухоро фатх қилинди³⁶ ва Тағшода Қутайба ибн Муслим томонидан подшоҳ бўлиб, ўттиз икки йил ҳукмронлик қилди³⁷. Абу Муслим уни Хуросон амири бўлган. Наср [ибн] Сайёр даврида³⁸ Самаркандда ўлдирди. (Л. 6а).

У, то ўлдирилгунигача, Қутайбадан кейин (П. 7) ўн йил ҳукмронлик қилган эди. [Шундан кейин] уни худо раҳмат қилгур Абу Муслим ўлдирди. Ундан сўнг унинг биродари Сукон ибн Тағшода етти йил подшоҳлик қилди³⁹ | ва халифанинг фармони билан Фарахший (Варахша) касрида ўлдирилди, тўполон кўтарилди; у рамазон оиида ўз қушида олдиға қуръон қўйиб ўқиб ўтирган эди, уни шу ҳолатда ўлдириллар ва (Д. 7б) шу қўшқа кўмдилар. Сукон ибн Тағшодадан кейин биродари Бунёт ибн Тағшода етти йил ҳукмронлик қилди⁴⁰. У халифанинг фармони билан Фарахший касрида ўлдирилди: бунинг сабаби кейин сўзланади⁴¹.

Шундан кейин Бухоро токи худо раҳмат қилгур амир Исмоил Сомоний давригача⁴² Тағшоданинг фарзандлари, хизматчилари ва наби-ралари қўлида бўлди. Сўнг подшоҳлик Бухорхудот болаларининг қўлидан кетди. Бу ҳақда қуйида айтилади.

III БУХОРОГА ПОДШОҲ БЎЛГАН ХОТИН ВА УНДАН КЕЙИН ПОДШОҲ БЎЛГАН УНИНГ ФАРЗАНДЛАРИ ҲАКИДА (Л. 6б)

Муҳаммад ибн Жаъфар [ан-Наршахий] айтади: Бидун Бухорхудот¹ ўлган вақтда (Б. 10) ундан бир эмадиган ўғил бола қолди; унинг номи Тағшода эди. Боланинг онаси бўлган хотин тахтга ўтирди ва ўн беш йил ҳукмронлик қилди². Унинг даврида (Д. 8а) араблар Бухорога кела бошладилар; ҳар гал келганларида хотин улар билан сулҳ тузар ва мол³ берар эди. Айтишларича, унинг даврида ундан кўра донорок биронта ҳам киши бўлмаган; у донолик билан ҳукмронлик қилар ва халқ унга итоатда эди. Унинг одати шундай эдики, у ҳар қуни отга миниб Бухоро хисори дарвозасидан ташқари чиқар ва «Алаффурушлар дар-

9 возаси» деб аталган Регистон дарвозасига келиб тахтга ўтирар, унинг олдида эса ғуломлар, хожа саролар, яъни бичилган куллар⁴ ва|| улуғ кишилар (П. 8) турар эдилар. У кишлоқ аҳолиси учун шундай конда ўрнатган эдики, ҳар куни деҳқонлар ва маликзодалардан икки юз нафарйигит заррин камар боғлаб, қиличларини осиб хизматга ҳозир бўлиб, узоқроқда туришар, хотин ташқарига чиккач, ҳаммалари уни олқиш-лашар (Л. 7а, Д. 86) ва икки сафга тизилишар эди; хотин эса подшоҳлик ишлари билан машғул бўлар, яхшиликка даъват қилиб ёмонликдан қайтарар, истаган кишисига сарпо кийгизиб, истаган кишисига жазо берар эди. Шу тарзда эрталабдан то тушгача ўтириб, сўнг хисорга қайтиб кирар, дастурхонлар чиқариб ҳамма хизматкорларига таом берар эди. Кечга яқин ҳам хотин шу йўсунда ташқари чиқиб тахтга ўтирар, [ҳалиги] деҳқонлар ва маликзодалар икки саф бўлиб унинг хизматида туришар эди; куёш ғотгач, хотин тахтдан туриб отга минар ва қасрга қараб йўл олар, йигитлар эса ўз ватанларига — кишлоққа қайтар эдилар. Эртаси куни бошқа жамоа келиб шу сифатда хизматда бўлар ва ниҳоят, навбат яна ўша [аввалги] жамоага келиб етар эди. Шу тарзда ҳар бир жамоа бир йилда тўрт маротаба [хизматга] келиши лозим эди.

Бу хотин ўлганида унинг ўғли Тағшода подшоҳликка муносиб келадиган даражада катта бўлиб қолган ҳамда ҳар ким бу мамлакатни эгаллашни тама қилаётган эди. Бир вазир Туркистондан келган эди; номи Вардонхудо: Вардона ерлари унга тегишли эди. *Қутайбага у билан кўп уруш қилишга тўғри келган эди. Шу Вардонхудо (Л. 76) ўлди ва Қутайба Бухорони олди. Қутайба Вардонхудошни бир неча марта бу вилоятдан қувиб ташқари чиқарди ва у қочиб Туркистонга кетди. Қутайба Бухорони яна Тағшодага топширди ва уни подшоҳликка ўтказди; мамлакатни [тамагарлардан] тозалаб Тағшодага топширди ва унинг || барча душманларининг қўлини қисқартирди⁵. Тағшода Қутайбанинг қўлида имон келтириб мусулмон бўлган эди. У Қутайба тириклигида ва ундан кейин, [Д. 96]. Наср [ибн] Сайёр даврида Бухоро мулкини сўраб турди; жами ўттиз икки йил давомида Бухоро унинг қўлида бўлди. Тағшода ислом динига киргандан кейин ундан бир ўғил дунёга келди. Тағшода Қутайба билан бўлган дўстлиги ҳурматига ўғлини Қутайба деб атади.

Тағшода ўлгандан кейин унинг ўғли Қутайба тахтга ўтирди⁶, бироз вақт мусулмонликда турди-да, сўнгга марҳум Абу Муслим даврида диндан қайтди. Абу Муслим бундан хабардор бўлиб уни ўлдирди, (П. 9) унинг биродарини ҳам [тарафдор] одамлари билан қўшиб ҳалок этди.

Ундан кейин Бунёт ибн Тағшода Бухорога подшоҳ бўлди. У отаси ислом динида эканлигида туғилган эди. бир канча вақт мусулмон бўлиб турди. Муканна пайдо бўлиб «Оқ кийимликлар» кўзғолони Бу-

хоро кишлоқларига таркалгач, Бунёт уларга мойил бўлиб ёрдам берди ва натижада «Оқ кийимликлар»нинг қўллари узайиб, (Л. 8а) улар ға-лаба қозондилар. Аюқа [хат-хабар] ишлари бошлиғи⁷ бу ҳақда хали-фага хабар юборди, (Д. 10а) халифа Маҳдий эди⁸. Маҳдий Муқанна ва «Оқ кийимликлар» ишларидан хотиржам бўлганидан кейин [Бухорога] отлик аскарлар юборди. Бунёт Фарахший қасрида мажлис [тузиб] шароб ичар ва дарчадан қараб ўтирар эди. У узокдан шошилинич билан келаётган отликларни кўрди ва улар халифа томонидан экан-ликларини фаросат билан англаб, қарши чора кўришга киришар-ки-ришмас отликлар етиб келдилар ва ҳеч бир сўз айтмасдан қиличлари-ни киндан суғуриб унинг бошини кесдилар. Бу воқеа бир юз олтимиш олтинчи йилда (15 август 782 — 4 август 783) бўлган эди. || Унинг бар-ча одамлари қочиб кетди, [халифа юборган] отликлар ҳам қайтди. 11

Шундай қилиб, Қутайба ибн Тағшода диндан қайтганлиги сабабли Абу Муслим уни, биродарини ва хонадон аҳлини ўлдирди ҳамда Қутайбанинг даромадли ва ғаллакорлик ерларини⁹ унинг биродари Бунёт ибн Тағшодага берди; амир Исмоил Сомоний давригача [бу ерлар] Бунетнинг қўлида бўлди. (Д. 10б) Бунёт [ҳам] диндан қайтиб ўлдирилганидан кейин эса бу мол-мулк Бухорхудот (Л. 8б) фарзандларининг қўлида турди. Бу мамлакат қўлидан кетган охирги киши Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Халид ибн Бунёт бўлди.

Иброҳим¹⁰ Бухорода турар ва мамлакат унинг қўлида эди. У ҳар йили ўзининг биродари Насрга¹¹ Амир ул-мўъминин Муктадирга¹² етказсин учун Мовароуннаҳрдан олинадиган ҳосил ва ғаллалардан¹³ юбориб турар эди. (Б. 13) Амир Исмоил Сомоний бу даромадли ва ғаллакорлик ерларни унинг қўлидан чиқарди. Бунинг сабаби, ўша вақтда соқчилар бошлиғи¹⁴ бўлиб турган Аҳмад ибн Муҳаммад Лайс бир кун и амир [Исмоил Сомоний]дан: «Эй амир! Шу қадар кўп ғалла битадиган серҳосил яхши ерлар (Д. 11а) Абу Исҳоққа кимдан қолган?» — деб сўради. Амир Исмоил Сомоний унга жавобан: «Бу даромадли ерлар улар [Бухорхудотлар]нинг мулки эмас, султонлик мулкидир»,¹⁵ — деди. Аҳмад ибн Муҳаммад Лайс яна: «Уларнинг мулки-ю, аммо уларнинг отаси диндан қайтгани сабабли халифа уларнинг (П. 10) қўлларида чиқариб байт ул-мол мулкига¹⁶ айлантирган ва яна хизмат ҳақи [сифатида] ва таъминот ўтказишлари учун уларга бериб қўйган эди, Абу Исҳоқ эса хизматни керагича адо этмайди ва у ерларни ўз мулки деб билади», — деди. Улар шундай сўзлашиб турганларида Абу Исҳоқ Иброҳим кириб келди. || Амир Исмоил Сомоний ундан: (Л. 9а) «Эй Абу Исҳоқ! Бу даромадли ерлардан сен ҳар йили қанча ғалла ҳосили оласан?» — деб сўради. Абу Исҳоқ: «Кўп машаққат ва уринишлардан кейин бир йилда йигирма минг дирҳам ҳосил бўлади», — деб жавоб берди. Амир Исмоил Аҳмад ибн Муҳаммад Лайсга: «Бу мавзени сен олгин. Абу-л-Ҳасан оризга¹⁷ айт, у ҳар йили Абу Исҳоққа йигирма минг дирҳам

12

(Д. 116) бериб турсин»,— деб буйрук берди. Ана шу сабадан у даромадди ерлар Абу Исҳоқнинг қўлидан кетди ва қайтиб [ҳеч] унинг қўлига кирмади. Абу Исҳоқ уч юз биринчи йили (7 август 913 — 26 июль 914) дунёдан ўтди, унинг авлодлари Сафна ва Севанж¹⁸ кишлоғида қолдилар.

IV. БУХОРО ВА УНГА ҚЎШИЛАДИГАН ЖОЙЛАР

Абу-л-Ҳасан Нишопурий «Ҳазоин ул-улум» китобида келтирганки, Бухоро шаҳри, гарчи орадан Жайхун дарёси¹ ўтган бўлса ҳам, (Б. 14) Хуросон шаҳарларидан ҳисобланади.

Кармина Бухоро кишлоқлари жумласидан бўлиб, унинг суви Бухоро сувидан келади; хирожи Бухоро, хирожиға қўшилади. Унинг ўзига тегишли алоҳида бир кишлок ҳам бор; унда масжиди жоме барпо этилган. Карминада адиб ва шоирлар кўп бўлганлар. Масалда айтилишича, қадим вақтларда Карминани || «Бодяйи хурдак» («Қўзача») деб атаганлар. (Л. 96) Бухородан то Карминагача ўн тўрт фарсангдир².

Нур катта жой. Унда масжиди жоме бор; (Д. 12а) у кўпгина работларга эга. Бухоро ва бошқа жойларнинг одамлари ҳар йили зиёрат учун у ерга борадилар. Бухоро аҳолиси бу ишда кўп муболаға қиладилар; Нур зиёратига борган киши ҳаж қилган [кишининг] фазилатига эга бўлади; у зиёратдан қайтиб келганида табарруқ жойдан келганлиги сабабли шаҳарни ҳавоза банд қилиб безатадилар. (П. 11). Бу Нурни бошқа вилоятларда Нури Бухоро деб атайдилар. Тобеинлардан³ кўп кишилар у ерга дафн этилганлар, худо уларнинг ҳаммаларидан то киёматгача рози бўлсин!

Яна Та во и с⁴. Бу Бухоро вилоятларидан бўлиб, [асл] номи Арқуддир⁵. Унда бой ва зебу зийнатни севувчи кишилар яшаганлар. Зебу зийнатга берилганлигидан ҳар бир киши зийнат учун уйида битта ёки иккита товус сақлаган. Араблар [бу ерга келишдан] илгари товусни кўрмаган эканлар, бу ерда кўп товусларни кўриб, у кишлокни «Зот ут-тавоис»—«Товуслар эгаси» деб атаганлар, унинг асл номи (Д. 126) эса унутилган; ундан кейинроқ «зот» сўзини ташлаб Та во и с деб қўя қолганлар. Унда масжиди жоме бор, у катта бир шористонга эга, қадимги вақтларда (Л. 10а) [ҳар] куз фаслида у жойда ўн кун бозор бўлар эди. У бозорда шундай расм бор эдики, [бошқа бозорлардан сурилиб қолган] ҳар қандай нуқсонли қулла⁶, чорва моллари ва бошқа айбли қолдиқ нарсалар бўлса ҳаммаси бу бозорда || сотила берар ва уларни қайтариб беришининг ҳеч илож-имкони бўлмас эди; на сотувчи ва на олувчининг ҳеч бир шартни қабул қилинмас эди. Ҳар йили [шу ўн кунда] бу бозорга масалан, Фарғона, Чоч⁷ ва бошқа жойлардан келган савдогарлар ва турли хожатмандлардан ўн мингдан ортиқ киши ҳозир бўлишар ва кўп манфаат топиб қайтар эдилар. Шу сабабли бу кишлокнинг аҳо-

лиси бой кишилар эдилар ва бойликлари* деҳқончилик туфайли эмас эди⁸. (Д. 13а) Тавоис Самарқандга бориладиган катта йўл устида бўлиб, ундан Бухорогача етти фарсангдир.

Искажкат. У бир катта куҳандизга⁹ эга. Унинг аҳолиси бой кишилар бўлганлар; бойликлари деҳқончиликдан бўлмаган, чунки у кишлокнинг ерлари хароб бўлиб, яхши ерлари минг жуфтга¹⁰ етмаган. Унинг ҳамма аҳолиси савдогарчилик билан шуғулланган. У жойда кўп бўз¹¹ [тўкиб] чиқарилар эди. Хар пайшанба кун и у ерда бозор бўларди. У кишлок (Л. 10б) султонликка тегишли мулклар жумласидандир. Абу Аҳмад ал-Муваффақ биллоҳ¹² бу кишлокни мукотаа¹³ сифатида Хуросоннинг амири Мухаммад ибн Тохирга¹⁴ берган эди [кейин] уни яна Саҳл ибн Аҳмад ад-Доғуний ал-Бухорийга сотди ва пулини олди. Доғуний у жойга бир ҳаммом курди ва дарёнинг куйи томон кирғоғида бир бурчакка катта қаср бино қилди (П. 12). У қасрнинг қолдиқлари бизнинг замонимизгача¹⁵ (Д. 13б) сақланиб келган эди. Уни Доғуний қасри деб атаганлар; уни дарё суви || вайрон қилди. Саҳл ибн Аҳмад Доғуний учун Искажкат аҳолиси хар йили ўн минг дирҳам солиқ [тўлаши шарт эди]. Бу солиқни ҳамма хонадонларга тақсим қилиб тўлар эдилар. Кейинроқ бориб аҳоли икки-уч йил давомида солиқни тўламади ва подшоҳга мурожаат қилиб ундан ёрдам сўради. Саҳл ибн Аҳмаднинг меросхўрлари амир Исмоил Сомоний даврида хужжат кўрсатдилар, у хужжатни кўриб, тўғри топди. Лекин [икки орадаги] хусумат узок давом этиб шаҳарнинг улуғ кишилари кишлок аҳолиси билан Доғуний меросхўрлари орасига тушиб, бир юз етмиш минг дирҳамга сулҳ қилдилар. Аҳоли кишлокни сотиб олиб [Доғуний меросхўрларига] солиқ тўлашдан қутулдилар ва у маблағни тўладилар. (Л. 11а).

Бу кишлокда (Д. 14а) то Малик Шамсулмулк Наср ибн Иброҳим Тамғочхоннинг¹⁶ подшоҳлик давригача ҳеч қачон масжиди жоме бўлмаган. Шу кишлок аҳолисидан бир улуғ киши бор эди, уни Хонсолор дер эдилар, у ҳурматли, хизматкорлари кўп бир киши бўлиб, султоннинг омилларида¹⁷ эди, шу киши ҳолис ўз молидан жуда яхши бир масжиди жоме бино қилди, бунга кўп пул сарф бўлди ва бу масжидда жума намозини ўқиди¹⁸.

Аҳмад ибн Мухаммад Наср шундай дейди: Шарғ [кишлоғи] хатининг менга берган хабарича, у масжиди жомеда бир мартадан бошқа жума намози ўқиган эмаслар, [чунки] ана шу бир марта ўқишдан кейин Бухоро имомлари рухсат бермай қўйганлар ва у масжидда жума намозини ўқишни тўғри топмаганлар. Бу жума масжиди токи Қадрхон || Жабраил ибн Умар ибн Тўғрулхон Бухорога амир бўлган вақтгача¹⁹ бекор қолди. Бу амирнинг номи Тўғрулбек бўлиб, (Д. 14б) лақаби Кулортегия (Б. 17) эди. У масжиднинг ёғочларини Хонсолорнинг меросхўрларидан сотиб олиб, масжидни бузди ва ёғочларини Бухоро шаҳрига келтириб, «Жўбайи бакколон», («Бокқоллик бозори») яқинида мадраса

бино қилди, у ёғочларни (Л. 116) шу мадрасага ишлатди ва беҳисоб пул сарфлади. У мадрасани Қулортегин мадрасаси деб атайдилар. Бу амир шу мадрасага дафн этилган эди.

Шарғ қишлоғи Искажкат рўпарасидадир, икковининг орасида катта дарёдан бошқа ҳеч (П. 13) бир боғ ва бўш ерлар йўқ. У дарёни Руди Сомжан деб атаганлар. Ҳозирда эса Шарғ дарёси, баъзи кишилар бўлса, Ҳаромком дейдилар. Бу икки қишлоқ ўртасида дарё устида катта кўприк бор эди. Шарғ қишлоғида ҳеч вақт масжиди жоме бўлмаган. Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон даврида²⁰ (Д. 15а) унинг фармони билан ўша кўприкни ғоятда маҳкам қилиб ғиштдан ишладилар ва Арслонхоннинг холис ўз пулига масжиди жоме бино қилдилар. Арслонхон мусофирлар учун Искажкат томонига бир работ қуришга буюрди. Бу қишлоқда катта бир қуҳандиз бор; катталигидан уни шаҳарга тенглаштириш мумкин.

Муҳаммад ибн Жаъфар [ан-Наршахий]нинг айтишича, [бу жой аҳолисининг] қадимги вақтларда бир бозори бўлиб, ҳар йили киш ўрта-сида ўн кун давом этар, [кишилар] узок вилоятлардан келиб савдо қилар эдилар. Кўпроқ у жойдан шинни билан тайёрланган мағизли ҳол-ва чиқар эди, яна у жойдан кўпроқ чиқадиган нарса қинторий²¹ ва чўп (ёғоч)лар, тузланган балиқ, (Л. 12а) янги балиқ, қўй ва қорақўл териларидан тикилган пўстинлардан иборат эди; || бу ерда кўп савдо бўлар эди. Аммо бугун бизнинг давримизда (Д. 15б) ҳар жума куни бозор бўлиб, шаҳар ва қишлоқлардан (Б. 18) савдогарлар у жойга борадилар. У қишлоқдан чиқадиган ва бу кунларда савдогарлар бошқа вилоятларга олиб борадиган нарса мис²² ва бўзди.

Муҳаммад ибн Жаъфар [ан-Наршахий]нинг хабар беришича, раҳматли амир Исмоил Сомоний бу қишлоқни барча ер-сувлари ва дов-дарахтлари билан сотиб олиб, ҳаммасини Бухоро шаҳрининг ичкарасида Самарқанд дарвозасида бино этгани работга вақф қилган. Ҳозир у работ ҳам, вақф ҳам қолган эмас. Бу Шарғ ва Искажкат Бухоронинг энг яхши қишлоқлари бўлган. Худо уларни балолардан сақласин!

Зандана. Бу қишлоқ катта қалъага, кўпгина бозор жойларга ва масжиди жомега эга. Бу ерда ҳар жума куни намоз ўқийдилар ва бозор қиладилар. Бу қишлоқда [тўқиб] чиқариладиган нарса — бўзни «занданийчи», (Д. 16а) яъни «Зандана қишлоғидан чиқадиган» деб атайдилар. Бу ерда у ҳам яхши, ҳам кўп бўлади. Шу хил бўздан (Л. 12б) Бухоронинг кўп қишлоқларида тўқийдилар ва буни ҳам «занданийчи» деб атайдилар. Чунки у аввало шу қишлоқда тўқиб чиқарилган (П. 14).

18 || Шу хил бўздан Ирок, Форс, Кермон, Ҳиндистон ва бошқалар каби ҳамма вилоятларга олиб борадилар. Барча улуглар ва подшоҳлар ундан кийим қиладилар ва ипакли кийимлик баҳосида сотиб оладилар. Худо бу қишлоқни ҳамisha яшнатсин!

Вардона. Бу катта бир қишлоқ бўлиб, қуҳандизга, катта ва

бир подшоҳ бўлиб, унинг номи Мох эди. У ана шу бозорни куришга буюрди; унинг фармони билан дурадгорлар ва наққошлар у йилдан бу йилгача бут йўниб, белгиланган кунда шу бозорга келтириб сотишар ва халқ уни сотиб олар экан. Ҳар қачон у бут йўқолса ёки синса, ёки ёскиса, шу бозор кунни бошқасини сотиб олар ва эскисини ташлар эканлар. (Б. 26).

Ҳозир Мох масжиди ўрнашган ерда катта арик бўйида бир серда-рахт текислик жой бўлиб, шу дарахтлар соясида бозор бўлар эди. У подшоҳ, халқ бут сотиб олишга кизиқсин учун, шу бозорга келиб ҳозир Мох масжиди ўрнашган ерда тахтда ўтирар, (Л. 18а) ҳар ким ўзи учун бут || сотиб олар ва уйига олиб кетар эди. Бу жой яна оташпарастлар ибодатхонаси [ҳам] бўлди; бозор кунни одамлар бу ерга йиғилганларида ҳаммалари ибодатхонага кириб оловга топинар эдилар². (Д. 22б) Бу ибодатхона то исломият давригача бор эди, мусулмонлар қувватланиб кетгач, мазкур [Мох] масжидини худди шу жойга бино қилдилар. Ҳозир у Бухоронинг муътабар масжидларидандир (П 20).

VII БУХОРОНИНГ ТУРЛИ НОМЛАРИ БАЕНИ ✓

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср Бухоро кўп исмларга эга дейди ва ўз китобида Нумижкат¹ деган исмни келтиради. Яна бошқа бир жойда мен уни Бумискат деб келтирилганини кўрдим. Бошқа бир жойда араб тилида «Мадина т-ус-суфрия», яъни «Мис шаҳар» ва яна бошқа бир жойда араб тилида «Мадина т-ут-тужжор», яъни «Савдогарлар шаҳри» деб ёзилган. Бухоро деган ном у номларнинг ҳаммасидан машҳуррокдир. Хуросон шаҳарларидан биронтаси ҳам бунчалик кўп номга эга эмас (Л. 18б). Бир ҳадисда Бухоро номи Фоҳира бўлиб келган. Хожа имом, зоҳид, воиз Муҳаммад ибн Али Нўжободий раҳматли Салмони Форсийдан² бир ҳадис ривоят қилган; Салмоннинг айтишича, пайғамбар, — худо унга ўз раҳмат ва саломини йўлласин, — шундай деган: (Б. 27) Жабраил — унга худонинг раҳматлари бўлсин — айтганки, (Д. 23а) кун чиқиш томонда бир жой бор, уни Хуросон дейдилар, унинг ўчта шаҳарини қиёмат кунни ёқут ва маржон билан зийнатлаб келтирадilar; улардан нур чиқиб туради; у шаҳарларнинг теварағида || фаришталар кўп бўлиб, улар тасбиҳ, ҳамд ва такбир айтадилар, келинни куёв уйига олиб боргандек у шаҳарларни эъзоз ва икром билан маҳ-шаргоҳга олиб келадилар. Бу шаҳарларнинг ҳар бирида етмиш мингдан байроқ, ҳар бир байроқ тағида етмиш мингтадан шахид [ётган] бўлади ва ҳар бир шахиднинг шафоати билан форсча сўзловчи ва худони бир деб билувчи етмиш минг киши азобдан қутулади. Қиёмат кунни у шаҳарларнинг ҳар тарафи: ўнг ва сўли, олди ва орқаси ўн кунлик йўл бўлиб, буларнинг ҳаммасида шахидлар туради. (Л. 19а) Ҳазрат пай-

ғамбар, — худо унга раҳмат ва саломини йўлласин, — Эй Жабраил! У шахарларнинг номларини менга айт, деб сўради; Жабраил, — унга худонинг саломи бўлсин, — шахарларнинг бирини араб тилида Косимий, форсчада Яшкард дейдилар; иккинчисини арабчада (Д. 236) Самарон, форсчада Самарканд дейдилар; учинчисини арабчада Фохира, форсчада Бухоро дейдилар, — (П 21) деб жавоб берди. Пайғамбар, — худо унга ўз саломи ва раҳматини йўлласин, — сўради: Эй Жабраил! Нега Фохира деб атайдилар? Жабраил: шунинг учунки, киёмат куни Бухоро шахари ўзида шахидларнинг кўплиги билан фахр қилади, деб жавоб берди. Пайғамбар, — худо унга ўз саломи ва раҳматини йўлласин, — хитоб қилиб: Эй худо! Фохирага баракат бергин, унинг халклари дилларини тақво билан пок этгин, ишларини покиза қилгин ва уларни менинг умматимга марҳаматли қилгин! — деди. Ана шу маъни туфайли бухороликларнинг раҳмдилликларига, уларнинг эътикодлиликлари ва покликларига кун чиқиш ва кун ботиш гувоҳлик беради. (Б. 28)

VIII БУХОРО АРҚИНИНГ¹ БИНО ЭТИЛИШИ ҲАҚИДА

28 Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср бунинг ажойиботлари ҳақида тўхтаб, шундай дейди: Абу-л-Ҳасан Нишопурийнинг || «Ҳазоин ул-улум»да айтишича, Бухоро куҳандизининг, яъни Бухоро арки хисорининг бино этилишига мана шу [воқеа] сабаб бўлган: Сиёвуш ибн Қайковус ўз отасидан қочиб Жайхун дарёсидан ўтиб Афросиёбнинг олдига келди. Афросиёб (Д. 24а) уни яхши қабул этди ва ўз қизини унга хотинликка бериб, айтишларича, барча мулкани ҳам унга топширди. Бу вилоят ўзига вақтинча бериб қўйилган жой эканлиги туфайли², Сиёвуш бу ерда ўзидан бир ёдгорлик қолдиришни истади. Шундай қилиб, у Бухоро хисорини бино қилди ва кўпроқ вақт ўша жойда турар эди. [Кимлардир]³ у билан Афросиёб ўртасида ёмон гап юргизди ва [натижада] Афросиёб уни ўлдирди ҳамда ана шу хисорда шарқий дарвозадан кираверишингда «Дарвозайи ғуриён» деб аталган сомонфурушлар дарвозасининг ичкарисига дафн этдилар. Шу сабабли Бухоро оташпараствлари ўша жойни азиз тутадилар⁴ ва унга атаб ҳар бир эркак киши ҳар йили навруз куни куёш чиқишидан олдин ўша жойда биттадан хўроз сўяди. Бухоро аҳолисининг Сиёвушнинг ўлдирилишига бағишлаб айтган марсиялари бўлиб, у барча вилоятларга машхурдир. Куйчилар унга мослаб куй тузганлар ва кўшиқ қилиб айтадилар. Кўшиқчилар уни «оташпараствлар йиғиси» (П. 22) дейдилар. Бу гаплар бўлганига ҳозир (Л. 20а) уч минг йилдан ортиқроқ (Д. 24б) вақт ўтди.

Шундай қилиб, мана шу ривоятга кўра бу хисорни Сиёвуш бино (Б. 29) қилган, баъзилар эса Афросиёб бино қилган деганлар. [Сўнг] бу хисор бузилиб кетиб, кўп йиллар вайронлигича қолди. Биз айтиб 29 ўтган хотиннинг эри, || Тағшоданинг отаси бўлган Бидун Бухорхудёт

тахтга ўтирганидан кейин, одам юбориб бу хисорни тузаттирди, ундаги қасрни ҳам у тузаттирди ва ўз номини темирга ёздириб қасрнинг эшигига маҳкам ўрнаттирди. Шу хат битилган темир таржимоннинг замониғача ўша қаср эшигида мавжуд эди. Лекин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Насрнинг айтишича, хисорни вайрон қилганларида у эшикни ҳам бузиб юборганлар. Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Насрнинг айтишича, Муҳаммад ибн Жаъфар ва Абу-л-Ҳасан Нишопурий бундай деганлар: Бидун Бухорхудот у қасрни бино қилганида бузилиб кетди, қайтадан бино қилган эди, яна бузулди. У неча марта бино қилмасин яна вайрон бўлаверди. (Д. 25а) Ҳукамоларни йиғиб улардан маслаҳат сўрадилар. Улар бу қасрни осмондаги етти қарокчи юлдузлари шаклида еттита тош устун устига қуришга қарор қилдилар; шу шаклда [қурилгандан кейин] қаср бузулмади. (Л. 20б) Яна бир ажойиби шуки, бу қаср бино қилингандан бери бунда ҳаёт кечирган ҳеч бир подшоҳ мағлубиятга учраган эмас, аксинча, ҳамиша ғалаба қозонган. Яна бир ажойиби, бу қасрни бино қилганларидан бери на кофирлар даврида ва на исломият даврида — бирор подшоҳ ҳам унинг ичида ўлмаган; подшоҳнинг ажали етган вақтда бирор сабаб юз бериб у қасрдан ташқарига чиққан ва бошқа бир жойда вафот топган — бу қаср бино қилинганидан то вайрон бўлгунича шундай бўлиб келган.

Бу хисорнинг (Б. 30) иккита дарвозаси бор, бири шарқ томонда, бири ғарб томонда; шарқ томондагисини «Дари ғуриён», ғарб томондагисини «Дари Регистон» дейдилар. || таржимоннинг даврида кейингисини «Дари алаффурушон» деб атаганлар. Хисорнинг ўртасида (Д. 25б) бу дарвозадан то у дарвозагача тўғри йўл бўлган. Бу хисор подшоҳлар, амирлар (П 23) ва аскар бошлиқларининг турар жойлари бўлиб, зиндон, подшоҳлик девонлари⁵ ва подшоҳлар турадиган қаср (Л. 21а) қадимдан шу ерда бўлган. Ҳарам саройи ва хазина [ҳам] шу хисорда бўлган. Таржимоннинг даврида бу хисор бузилиб кетди. Бундан бир неча йил илгари Арслонхон уни янгилашга буюрди ва ўзига турар жой қилиб олди ҳамда хисорни [маълум] шартларга мувофиқ идора қилиб турсин учун, улуғ бир амирни кутвол⁶ қилиб тайинлади. Бу хисор халқ кўзида зўр эътиборга эга эди.

Беш юз ўттиз тўртинчи йил ойларида бирида (28 август 1139—16 август 1140) Хоразмшоҳ⁷ Бухорога келганида амир Занги Али халифа ҳамда Султон Санжарнинг⁸ фармони билан, Бухоронинг волийси эди. Хоразмшоҳ уни қўлга олиб ўлдирди ва хисорни вайрон қилди. Хисор икки йилдан ортиқроқ шу вайронлигича қолди. Беш юз ўттиз олтинчи йили (6 август 1141—26 июль 1142) Д. 26а) Гўрхон⁹ томонидан Бухорога волий қилиб тайинланган Алптегин ўша йилиёқ хисорни ободон қилишга буюрди ва уни ўзи учун турар жой қилиб олди (Б. 31). Хисор илгаригидан ҳам яхшироқ бўлди. Беш юз ўттиз саккизинчи йили рамазон ойида (8 март—6 апрель 1144) (Л. 21б) гуз аскарлари¹⁰ Бу-

хорога етиб келди. Айнуддавла, Қарочабек ва Шаҳоб вазирлар ҳисорга қамалдилар, кўп жанг ва қийинчиликлардан кейин ғуз аскарлари ҳисорни олиб, Шаҳоб вазирни ўлдирдилар ва ҳисорни вайрон қилдилар; ҳисор шу вайронлигича қолди. Беш юз олтмишинчи йили (18 ноябрь 1164—6 ноябрь 1165) || Бухоро шаҳрининг айланасига девор қурмокчи бўлдилар; деворнинг тагини пишиқ ғишдан ишлаш зарур бўлди. Ҳисорнинг таги ва миноралари пишиқ ғишдан эди, уни бузиб олиб Бухоро шаҳрининг деворига ишлатдилар. Ҳисор бир йўла вайрон бўлди ва у қасрдан ҳеч бир иморат ва нишон қолмади.

Олти юз тўртинчи йили (28 июль 1207—15 июль 1208) (Д. 266) Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Султон Такаш Бухорони олиб, ҳисорни қайтадан тиклади; хитойликлар енгилдилар¹¹. Олти юз ўн олтинчи йили (19 март 1219—7 март 1220) эса татар лашкари келди, уларнинг амири Чингизхон эди. Улар қалъанинг дарвозасида ўн икки кун жанг қилиб, уни олдилар ва вайрон қилдилар. (П 24) (Л. 22а).

✓ IX ПОДШОҲЛАРНИНГ БУХОРОДА БЎЛГАН МАНЗИЛЛАРИ ҲАҚИДА

Бухоро ҳисорининг ғарбий дарвозасидан то Маъбад дарвозасигача бўлган масофа Регистон деб аталади. Мана шу Регистонда қадим жохилийят даврларидан бери подшоҳларнинг саройлари бўлган. Сомонийлар даврида¹ Амири саъид Наср ибн аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний², Регистонга бир сарой [қуришни] буюрди; (Б. 32) ғоятда гўзал бир сарой қурдилар; [Амир] бунга кўп мол сарфлади; у ўз саройи дарвозаси олдида амалдорлари³ учун сарой қуришга буюрди, уни ҳам қурдилар, шундайки, ҳар бир амалдорнинг подшоҳ саройи дарвозаси олдида қурилган ўз саройида алоҳида девони бор эди; масалан: вазир девони, молия (кирим-чиқим) ишлари девони, давлат хужжатларини бошқариш ишлари девони, соқчилар бошлиғи девони, хат-хабарлар мутасаддиси девони, (Д. 27а) сарой иш бошқарувчиси девони, давлат хос мулклари девони, мухтасиб девони, вақфлар девони, қозилик ишлари девони⁴. [Амир] мана шу тартибда девонлар қуришга буюрди ва уларни қурдилар.

Абдулмалик ибн Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоилнинг даврида⁵, унинг вазири ва «Китоби Яминий»нинг муаллифи худо раҳмат қилгур 32 (Л. 22б) Аҳмад ибн Ҳасан ал-Утбий⁶, — || унинг гўри Дарвозайи Мансур маҳалласида, хон ҳаммомининг ёнидадир, мадраса рўпарасига жуда яхши бир масжид бино қилди ва шу масжид туфайли ўша мавзе қамол топди. У доно амир отдан йиқилиб ўлгач, қуллар кечаси саройга кириб, уни талашга киришдилар. Амирнинг яқин кишилари⁷ ва қапизлари ўртасида жанжал чиқиб, саройга ўт қўйиб юбордилар; сарой буткул

ёниб кетди ва ундаги тилла ва кумушдан [ишланган] ҳамма гўзал нарсалар яроксиз бўлди. Шундай [ёнгин] бўлдики, у бинолардан бирор нишон ҳам колмади.

Уч юз эллигинчи йил шаввол ойида (13 ноябрь — 11 декабрь 961) Амири садид Мансур ибн Нух⁸ (Д. 276) Жўйи мулиён деган жойда тахтга ўтиргач, унинг фармони билан у саройни янгидан қуриб нобуд ва зое бўлган нарсаларни (Б. 33) аввалгидан ҳам яхшироқ қилиб вужудга келтирдилар. Шунда Амири садид саройда жойлашди. (П 25) [Бирок] ҳали бир йил ҳам ўтгани йўқ эдики, бир байрам кечаси ўтказилиб, қадимий одатга мувофиқ катта гулхан ёқдилар, (Л. 23а) бир пора олов учиб саройнинг шипи алаанга олди ва сарой яна бутунлай қуйиб кетди. Амири садид кечаси Жўйи мулиёнга кетди ва *вазирга шу кечадаёқ ҳамма хазина ва дафиналарни олиб чиқишга буюрди. [Вазир] бу нарсаларни ишончли кишилар орқали Жўйи мулиёнга юборди⁹. Тонг отгач, битта тилла косадан бошка ҳеч бир нарса йўқолмаганлигини аниқладилар. Амири садиднинг вазири холис ўз пулига оғирлиги етти юз мискол¹⁰ келадиган бир коса буюртирди ва уни хазинага || 33 юборди. Ўша вақтдан бери бу мавзе яна регистон — «бўш майдон»га айланиб байрон бўлиб қолди.

Кейин подшоҳлар саройлари Жўйи мулиёнда бўлган (Д. 28а). Жўйи мулиённинг жаннатни эслатувчи гўзал мақомидан кўра яхшироқ бирор жой ва манзил Бухорода йўқ эди. Чунки унинг ҳамма жойи саройлар, боғлар, гулзорлар ва бўстонлар билан қопланган. Доимий оқиб турувчи сувлар [билан таъминланган]. Унинг чаманзорлари бир-бирларига туташиб кетган ва уларнинг ораларидан ариқлар ўтиб чаманзорлар ва гулзорлар томон минг тарафга қараб оқар эди. Оқиб турган сувларни томоша қилган ҳар бир киши, бу сув қаердан келаяпти-ю, қаерга кетаяпти деб ҳайратда қолар эди. Ўз замонининг нодир устодлари ва меъморлари ана шундай тарҳ чизган эдилар. Бир бахтли [шоир] бундай деган. Байт:

Хаёт суви бу чаманга келдию, зор-зор йиғлаб кетди, (Б. 34)

Бу гулшанни ташлаб кетиш шарт эканлигидан

нолалар қилиб кетди.

Яна Регистоннинг дарвозасидан то Даштаккача [бўлган] ҳамма ер тошдан ишланиб нақшланган, бир тартибда [қурилган] баланд уйлар, турли суратлар ишланган меҳмонхоналар, чиройли чорбоғлар ва яхши сарховузалар билан банд эди. Сада қайрағочлар (П 26) шундай бир тарзда қодир шаклини олган эдики, сарховуз лабидаги ўтирадиган жойга шарқ томондан ҳам, ғарб томондан ҳам замонага қуёш тушмас эди. Бу чорбоғларда нашвати, бодом, ёнғоқ, гилос, жилон жийда ва анбар бўйли жаннатда бўладиган ҳар бир мева ғоятда яхши ва гўзал тарзда [ўтказилган] эди.

X ЖҶЙИ МУЛИЁННИНГ БАЕНИ ВА УНИНГ ТАВСИФИ

Жўйи мулиён ерлари қадим вақтларда Тағшоданинг мулки бўлиб, у ўз фарзанд ва куёвларининг ҳар бирига тақсим қилиб берган эди. Марҳум амир Исмоил Сомоний бу ерларни халифа ал-Мустаъин ибн ал-Муътасимнинг¹ || лашкарбошиси бўлган Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Толутдан сотиб олди. Амир (Л. 236) Исмоил Жўйи мулиёнда саройлар ва боғлар барпо қилиб, унинг кўпроқ қисмини маволийларга² вақф қилди. У ҳозиргача ҳам вақф. Амир Исмоил донмо ўз маволийларига ғамхўрлик кўргизар эди.

Бир куни амир Исмоил Бухоро хисоридан Жўйи мулиёнга қараб турганида унинг ёнида отасининг мавлоси Симо-ул-қабир — «Улуғ сиймо» турган эди. Амир Исмоил уни жуда (Б. 35) дўст тутар ва яхши кўрар эди, унга қараб: «Бир вақти келса-да, ҳудойи таоло бирор сабаб туғдириб, бу ерларни сизлар учун сотиб олсам ва менга умр берса-да, (Д 28 б) бу ерлар сизларники бўлганини кўрсам, чунки бу ерлар Бухоронинг барча ерларидан қийматлироқ, яхшироқ ва хуш хавороқдир» — деди. Ҳудойи таоло насиб этиб амир Исмоил у ерларнинг ҳаммасини сотиб олиб, маволийларга берди ва ниҳоят, у ерлар Жўйи мулиён деб аталди, кўпчилик халқ эса уни Жўйи мулиён, дейдилар.

Бухоро хисорига бир текислик ер туташган бўлиб, уни «Даштак» дейдилар. Бу ернинг ҳаммаси қамишзор эди. Марҳум амир Исмоил бу жойни ҳам (П 27) Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Толутдан ўн минг дирамга (Л. 24а) сотиб олди ва биринчи йилдаёқ қамишнинг пулидан ўн минг дирам ҳосил унди. Амир Исмоил бу жойни масжиди жомага вақф қилди. Амир Исмоилдан кейин унинг фарзандларидан қимки амир бўлса у гўзаллиги, тоза ва хушхаволиги туфайли Жўйи мулиён-да ўзи учун боғ ва кўшқлар бино қилди.

Дарвозайи Навда³ шаҳар дарвозасига туташ бир мавзе борки, уни «Қораки Алавиён» — «Али авлоди экинзори» дейдилар. Амир Мансур ибн Нух бу жойга ғоят гўзал бир кўшк қурди; (Д. 29а) гўзалликда уни 35 мисол қилиб гапирар эдилар; у уч юз || эллик олтинчи йили (17 декабрь 966—6 декабрь 967) [қурилган] эди. Қораки Алавиённинг бу ерлари то Насрхон ибн Тамғочхон⁴ давригача султонлик мулки бўлган эди. Насрхон бу ерларни шаҳарга яқин бўлганлиги учун фақиҳларнинг деҳқончилик қилишлари осонроқ бўлсин деб, илм аҳлларига берди ва ўзи бунинг эвазига узоқроқ ерлардан олди.

Жўйи мулиён ва Қораки Алавиён сомонийлар ҳукмронлиги даври-нинг охиригача обод эди. Мамлакат сомонийлар қўлидан кетгач, у саройлар хароб бўлди ҳамда токи Шамсулмулк Наср ибн Иброҳим Тамғочхон давригача (Б. 36) Бухорода фақат хисордан бошқа [подшоҳлар учун] бирор муайян қароргоҳ⁵ бўлмади. (Л. 246) Шамсулмулк Шамсободини бино қилди.

ХІ ШАМСОБОДНИНГ БИНО ЭТИЛИШИ ҲАҚИДА

Малик Шамсулмулк дарвозайи Иброҳим олдидан кўп даромадли ерларни сотиб олиб, дарвозагача қарийб ярим фарсанг келадиган жойда гўзал боғлар барпо этди, иморатларига кўп маблағ ва хазиналар сарф қилди ва у жойга Шамсобод деб ном берди ҳамда Шамсободга туташ қилиб подшоҳликка хос отлар учун бир ўтлок жой барпо этди ва (Д. 29б) уни гўрук [кўрук] деб атади ва узунлиги бир мил¹ микдорида мустаҳкам девор билан ўраб, ичига бир қаср ва бир каптархона қурди. Бу гўрук ичида бугу, кийик, тулки ва айиқ каби ёввойи жониворларни (П 28) [ҳам] сақлар ва уларнинг ҳаммаси ўргатилган эди. Гўрук баланд деворлар билан ўралган бўлиб, жониворлар қоча олмас эдилар.

Малик Шамсулмулк дунёдан ўтгач, унинг биродари Хизрхон² тахтга ўтирди ва ана шу Шамсободга кўп иморатлар қурдирди. Улар ғоятда гўзал эди. У ҳам дунёдан ўтгач, унинг ўғли Аҳмадхон подшоҳ бўлди³. (Л. 25а) У Шамсободга қарамай қўйди ва ниҳоят, Шамсобод харобаликка юз ўгирди. ||

Маликшоҳ Хуросондан Бухорога [юриш қилиб] келганида⁴ кўп жойларни вайрон қилди ҳамда [Бухородан] Самарқанд томон кетаётганида Аҳмадхонни асир қилиб Хуросонга олиб кетди ва яна Мовароуннаҳрга қайтариб юборди. Аҳмадхон [қайтиб келганида] Шамсобод тамом вайрон бўлган эди. У ўзига Жўйборда сарой қуришга буюрди, саройни қурдилар. Сарой ичига боғ, оқар сувлар ва унинг такомили учун зарур бўлган барча нарсаларни жойига келтирдилар. (Д. 30а). Бу сарой ўттиз йилгача Бухоро ҳукмронларининг қароргоҳи бўлиб турди.

Арслонхон (Б. 37) тахтга ўтиргач, ҳар вақт Бухорога келганида шу саройда бўлар эди. Кейинроқ у саройни бузириб ҳисорга олиб келишни лозим топиб, шунга буйруқ берди ва у жой хароб бўлиб қолди.

Бир неча йилдан кейин Арслонхоннинг фармони билан Бу Лайс кўчасидаги Дарвоза маҳалласида сарой ва унинг ичида подшоҳликка хос ҳаммом қурилди. Яна сарой дарвозаси олдига мисли кўрилмаган бошқа бир ҳаммом ҳам солинди. (Л. 25б) У сарой кўп йиллар давомида Бухоро подшоҳининг қароргоҳи бўлиб турди. Кейинроқ эса Арслонхоннинг фармони билан у саройни факиҳлар учун мадраса қилиб бердилар, сарой дарвозаси олдидаги ҳаммомни ва бирмунча кишлоқларни у мадрасага вақф қилдилар. Ўзи учун хос саройни эса Арслонхон Саъдобод дарвозаси олдида қуришга буюрди; уни ҳам қурдилар.

ХІІ КАШКАШОН [ДЕБ АТАЛГАН] ГУРУҲНИНГ БАЕНИ

Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий ўз китобида келтирганки. Қутайба ибн Муслим Бухорога (П 29) кириб уни олгач, (Д. 30б) Бухоро аҳолисига ўз уйлари ва ерларининг ярмини арабларга беришни

37 буюрди. Бухорода бир кавм бор эдики, уни Кашкашон дер эрдилар; улар хурматли, кадр-кийматли ва эътиборли одамлар бўлиб, || Бухоро аҳолиси ўртасида зўр обрўга эга эдилар; улар деҳқонлардан бўлмай, четдан келган кишилар бўлиб аслзода, савдогар ва бой одамлар эдилар. Кутайба уйлар ва асбоб-анжомларни тақсим қилиб беришга кистай бергач, улар ўз уй-жойлари ва асбоб-анжомларини бутунлай арабларга қолдириб, ўзлари учун шаҳар ташқарисида етти юзта (Л. 26a) кўшк бино қилдилар. У вақтларда шаҳарнинг катталиги [ҳозирги] шаҳристонча келар эди. [Кашкашонлардан] ҳар бири ўз кўшкнинг атрофига хизматкорлари ва ўзига қарашли одамлари учун уйлар қурди (Б. 38) ва ҳар бир киши ўз кўшкнинг олдига боғ ва текис майдон барпо қилди ва улар ана шу кўшкларга кўчиб келдилар. У кўшклар ҳозирда вайрон бўлиб, кўпроқ қисми шаҳарга қўшилиб кетган; у жойда фақат икки-учта кўшк сақланиб қолган (Д. 31a) ва уларни «Кўшк муғон» дейдилар. Чунки у жойда оташпараст (муғ)лар турганлар. «Бу вилоятда оташпарастларнинг ибодатхоналари кўп бўлган ва муғлар кўшклари дарвозаларининг олдида гўзал ва оромбахш боғлари бўлиб¹, уларнинг экин ерлари жуда қимматбаҳо бўлган.

Муҳаммад ибн Жаъфар шундай ёзган: «Биз Амири ҳамид даврида² эшитишимизча, Кўшк муғон ерларининг қимматбаҳо эканлигига сабаб шуки, подшоҳлар Бухорода жойлашганлар ва уларнинг хизматчилари ва яқин кишилари у ерларни сотиб олишга қизиққанлар, натижада бу ерларнинг ҳар бир жуфти ҳатто тўрт дирамгача етган. Бу гап Амири [ҳамид]нинг қулоғига (Л. 26b) етганида у: «Менинг билишимча, подшоҳлар Бухорода турар жой қилиб олишларидан илгари бу ерларнинг баҳоси яна ҳам ортиқроқ бўлган, агар биров бир жуфти гов ер сотиб олмоқчи бўлса, йил бўйи кидириб [ундай ерни] топа олмас эди, агарда топа олса ҳар бир жуфтни ўн икки минг ҳолис қумуш дирамга сотиб олиши лозим эди. Ҳозир бир жуфт ернинг нархи (Д. 31b) тўрт минг ҳолис қумуш дирам бўлса, нарх арзонлашиб қопти, (П 30) || халқда қумуш [пул] кам қолган бўлса керак»,— деган.

38 Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср эса: «Бизнинг давримизда бу Кўшк муғон ерлари (Б. 39) шундай [арзон] бўлдики, уни текинга берсалар ҳам, ҳеч ким олишни истамайди. Сотиб олингани ҳам [ҳукмдорларнинг] халққа қилган зулм ва шафқатсизлиги сабабли [эқилмай ётади] ва текинга қолиб кетади»,— дейди.

ХIII БУХОРО ВА УНИНГ АТРОФ ЕРЛАРИДАГИ АНХОРЛАР¹

Биринчиси Кармина анхори; бу катта анхор. Иккинчиси Шопурком анхори. Бухоронинг авом халқи буни Шофурком дейишади. Ҳикоятда келтиришларича, сосонийлар сулоласидан бўлган Кисронинг² фарзандларидан бири ўз отасига аччиқ қилиб, бу вилоятга келган; унинг номи Шопур эди. «Пур» эрон тилида «ўғил» демақдир. (Л. 27a) У Бухорога

келганида Бухорхудот уни яхши қабул қилди. Шопур ов қилишни яхши кўрар эди. Бир куни овга чиқиб у [Шопурком] томонига бориб қолди. У вақтларда ўша ерда ҳеч бир қишлоқ ва обод жой бўлмади, яйлоқ ва ов қилинадиган жой бўлган. Бу ер Шопурга ёқиб қолиб, уни обод қилиш учун улуш йўсинида ўзига берилишини Бухорхудотдан сўраган. (Д. 32а) Бухорхудот бу мавзени Шопурга берди ва Шопур у ерда катта анҳор қазитиб, уни ўз номи билан, яъни «Шопурком» деб атади ва бу анҳор [бўйлаб] қишлоқлар ва қаср бино қилди. Бу тева-ракни «Обавия қишлоқлари» дейдилар. Шопур яна Вардона қишлоғини бино қилди ва қаср қуриб, уни ўзи учун тураржой қилиб олди. [Шундай қилиб] у ерда катта бир мулк пайдо бўлди ва Шопурнинг вафотидан кейин қишлоқлар унинг авлодига мерос бўлиб қолди. Қутайба ибн Муслим Бухорога келган вақтда || Шопур авлодидан Вардонхудот хукмрон эди ва у улуғ подшоҳ бўлиб, Вардона қишлоғида турар ҳам-да Тағшода Бухорхудот билан низолашар эди. Қутайбага Вардонхудот билан кўп жанглар қилишга тўғри келди ва охири Вардонхудот ўлиб, Қутайба Бухоро мулкани Тағшодага берди. (П., 31). Бу қисса Байканд ва Бухоронинг фатҳ этилиши бобида (Л. 276) айтилади. (Б. 40).

Учинчи анҳорни Харконат ул-Улё, тўртинчисини Харконруд, бешинчисини Овхатфар,— бу ғоят кенг ва катта анҳордир,— олтинчисини Сомжан, еттинчисини Байконруд ва саккизинчисини (Д. 32б) Фаровизи Улё дейдилар; бу [саккизинчи] анҳор бўйлаб кўп қишлоқлар жойлашган. Тўққизинчисини Фаровиз ис-Суфло ёки Коми Даймун ҳам дейдилар. Учинчисини Арвон, ўн биринчисини Қайфур, ўн иккинчисини Руди Зар дейдилар. Бу шаҳарни [суғорувчи] анҳордир. Биз айтиб ўтган анҳорларнинг ҳаммаси серсув бўлиб, улар [ёқаси бўйлаб] кўп қишлоқлар ўрнашган. Айтишларича, ҳамма анҳорларни халқ қазиган, аммо Овхатфар анҳорининг қазилишида у ернинг халқи заҳмат чекмаган, уни сувнинг ўзи ўйиб қазиган. Ҳозир бухороликлар уни Руди Нафар дейдилар.

XIV БУХОРО ВА УНГА ТОБЕ ЖОЙЛАРНИНГ ХИРОЖИ

Сомониёлар ва улар қўл остидаги амирлар даврида Бухоронинг хирожи Карминаники билан қўшилиб бир гал бир миллион бир юз олтмиш саккиз минг беш юз олтмиш олти дираму беш ярим донакни таш-40 қил этган. (Л. 28а). Ундан кейин хирож ҳар жиҳатдан *камаёган¹ || баъзи ерлар сув тагида қолиб кетиб, подшоҳ у мавзедан хирож олишни тўхтатган; сув олиб кетган жойдан [ҳам] хирож олмай қўйган; ерларнинг баъзиси (Д. 33а) алавиёлар ва фақиҳлар қўлига ўтиб султон булардан ҳам хирож олмаган. Баъзи ерлар масалан, Байканд ва бошқа кўп қишлоқлар, султоннинг мулкчилигига ўтиб хирож дафтаридан ўчирилган ва Карминанинги хирожи Бухоро хирожидан ажратилиб [алоҳида олинган]. (П. 32)

XV БУХОРОНИНГ КИШИЛАР «КАНПИРАК ДЕВОР» ДЕБ АТАЙДИГАН ДЕВОРИ ҲАҚИДА¹

Аҳмад ибн Муҳаммад [ибн] Наср (Б. 41) айтадики, Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий бу фаслни шу [қуйидаги] тартибда баён қилмаган, лекин сўз орасида баъзи гапларни айтиб ўтган. Аммо Абу-л-Ҳасан Нишопурий «Ҳазоин ул-улум»да батартиб келтирганки, халифалик Амир-ул-муъминин Маҳдийга, яъни Ҳорун ар-Рашиднинг отасига етгач, аббосийя халифаларининг ҳеч бири ундан кўра порсорок бўлмаган, у бутун Хуросон амирлигини бир юз олтмиш олтинчи йили (15 август 782—4 август 783) Абу-л-Аббос ал-Фазл ибн Сулаймон (Л. 286) Тусий-га² берди. Бу [амир] Марвга келиб шу ерда ўрнашди.

Шундан кейин [Бухоронинг] кўзга кўринган кишилари, жамоалар сардорлари ва улуғлари (Д. 336) унинг олдида бордилар ва Сўғднинг барча сардорлари ҳам Хуросон амирига салом бериш учун Марвга келдилар. Хуросон амири улардан ўз вилоятларининг аҳволи ҳақида сўради. Бухороликлар айтдиларки: «Биз турк кофирларидан ранж тортмок-дамиз, улар ҳар вақт тўсатдан келиб кишлоқларни талайдилар; ҳозир улар яна келиб Сомдун кишлоғини таладилар ва мусулмонларни асир қилиб олиб кетдилар». Абу-л-Аббос Тусий сўради: «Ўзингизда бирор чора бормики, мен [уни амалга оширишга] буюрсам!» Шу ерда ҳозир 41 бўлган Сўғд малики Язид ибн Ғўрак жавоб бериб: «Хуросон амирининг умри узун бўлсин! Қадим жоҳилийят даврларида || турклар Сўғд-ни талар эканлар. Сўғдда бир хотин киши подшоҳ экан, у Сўғднинг атрофига девор кўтартирган ва Сўғд вилояти турклардан омон топган»,— деди. Шунда Абу-л-Аббос Тусий унинг ўзи томонидан Бухоро амири бўлиб турган Мухтадий ибн Ҳаммод ибн (Б. 42) амир аз-Зухлийга Бухоро атрофига девор олдиршни буюрди ва туркларнинг қўллари Бухоро вилоятига етмасин учун, худди Самарқандлагига ўхшаш Бухоронинг ҳам ҳамма кишлоқлари (Л. 29а) девор ичкарасида бўлсин, деди. Мухтадий (Д. 34а) ибн Ҳаммод шундай деворни уришга, ҳар бир фарсанг [масофада] бир дарвоза қуришга (П 33) ва ҳар ярим мил [масофа]да биттадан мустаҳкам минора кўтаришга буюрди. Бухоронинг қозиси бўлган марҳум Саъд ибн Халиф ал-Бухорий бу ишга мутасаддий бўлди. Ниҳоят девор икки юз ўн бешинчи йили (28 февраль 830—17 февраль 831) Муҳаммад ибн Яҳё ибн Абдуллоҳ ибн Мансур ибн Ҳалжад ибн Варақнинг даврида қурилиб битди. Бундан кейин амир бўлган ҳар бир киши деворни тузаттириб, сақлаб турар ва шу сабабли Бухоро аҳолисига кўп харажат тушар, ҳар йили кўп пул сарфлашга ва жуда кўп ҳашар ташкил қилишга тўғри келар эди. Охири раҳматли амир Исмоил Сомоний халқни [бу қийинчиликни тортишдан] озод қилди ва девор ҳам хароб бўлди. Амир: «То мен тирик эканман, Бухоро вилоятининг девори мен бўламан»,— деди ва устига олган бу вазифани

тўла бажарди; у доимо жангларда ўзи катнашди ва Бухоро вилояти устидан душманларнинг зафар топишларига йўл қўймади.

XVI

БУХОРО ШАҲРИНИНГ ДЕВОРИ

Бухоро халки Хуросон амири (Л. 296) Муҳаммад (Д. 346) ибн Абдуллоҳ ибн Талха ат-Тоҳирин¹ томонидан Бухоро амири бўлиб турган Аҳмад ибн холиддан ||: «Шаҳримиз атрофида девор бўлиши керак, токи биз кечаси дарвозаларни беркитиб, ўғрилар (Б. 43) ва йўлкесарлардан тинч бўлайлик»,— деб илтимос қилдилар. Шундан кейин у девор уришга буюрди ва жуда яхши маҳкам девор уриб, миноралар курдилар, дарвозалар ўрнатдилар. Бу иш икки юз ўттиз бешинчи йили (26 июль 849 — 14 июль 850) тамом бўлди; ҳар қачонки бирор лашкар Бухорога қасд қилса деворни қайтадан тузатишар эди. Арслонхон ўз [хукмронлиги] даврида² эски деворнинг олдига бошқа [янги] девор [ҳам] уришга буюрди ва иккала девор бир-бирига ёпишиб мустаҳкам бўлди. [Лекин кейинроқ] бу девор ҳам бузилиб кетди.

Беш юз олтмишинчи йили (18 ноябрь 1164 — 6 ноябрь 1165) одил ва билимдон ҳокон, дунё ва диннинг суянчиги Масъуд Қилич Тамғочхоннинг³,— (П. 34) худо унинг ётган ерини нурлантирсин,— буйруғи билан Бухоро шаҳри эски деворининг ташқарисидан девор урдилар; у ҳам вайрон бўлди. Олти юз тўртинчи йили (28 июль 1207 — 15 июль 1208)⁴ Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Султон Такаш Бухорони олди ва яна сиртдан девор уришга буюрди; (Д. 35а; Л. 30а) иккала деворни янгиладилар. Олти юз ўн олтинчи йили (19 март 1219 — 7 март 1220) татар лашкари келиб Бухорони олди ва у деворлар яна вайрон бўлди.

XVII

БУХОРОДА ДИРҲАМ ВА КУМУШ [ТАНГА] ЗАРБ КИЛИНИШИ

Бухорода сийм — кумуш [танга]ни дастлаб ишлатган киши Коно Бухорхудот номли подшоҳ эди. У Бухорода ўттиз йил подшоҳ бўлиб турди. Бухорода савдо бўз ва бугдой воситаси билан бўлар эди. Бошқа вилоятларда кумуш [танга] зарб қилганликлари ҳақида подшоҳга хабар берган эдилар, у ҳам Бухорода соф || кумушдан танга зарб қилиб, унга (Б. 44) ўзининг тож қийиб тургандаги суратини ишлашга буюрди. Бу воқеа Амирул-муъминин Абу Бакр Сиддиқнинг,— ундан худо рози бўлсин,— халифалик даврида¹ бўлиб [бу кумуш танга] Хорун ар-Рашид давригача² давом этди. Бунинг даврида эса бир юз саксон бешинчи йил рамазон ойида (13 сентябрь — 12 октябрь 801) Ғитриф ибн Ато Хуросонга амир бўлди. Ғитриф Хорун ар-Рашиднинг онаси бўлган Хайзурон номли [хотиннинг] биродари эди. Хайзурон Атонинг қизи бўлиб, Ямандаги Жураш деб аталган шаҳардан эди. У асир тушиб

колиб (Д. 356) Табаристонга ва у ердан Махдийнинг хузурига келтирилган эди. Махдий бу хотиндан икки ўғил кўрди; биринчиси Мусо ал-Ходий³, иккинчиси Хорун ар-Рашиддир. (Л. 306) Хайзуроннинг обрўси улуғлангандан кейин Ғитриф [Ямандан] унинг олдига келиб, шу ерда колди. Хорун ар-Рашид Хуросонни Ғитрифга берди.

У вақтда *Бухоро⁴ аҳолиси қўлида Хоразм кумуш [тангаси] муомалада бўлиб, одамлар у кумуш [танга]ни кўнгилсизлик билан олар эдилар. Бухоронинг [ўзида қуйилган] у кумуш [танга] эса одамлар қўлидан чиқиб кетган эди. Ғитриф ибн Ато Хуросонга келганида (П 35) Бухоронинг катталари ва кўзга кўринган кишилари унинг олдига бордилар ва ундан: «Шаҳаримизда кумуш [танга] колмади, Хуросон амири буюрсалар, токи бизга кумуш [танга] зарб қилиб берсинлар ва уни ўша қадимги Бухоро кумуш [тангаси] зарб қилинган қолипда⁵ қуйсинлар ва у кумуш [танга] шундай бўлсинки, ҳеч ким уни бизнинг қўлимиздан чиқариб ололмасин, шаҳримиздан ташқарига олиб кетолмасин ва биз ўз ўртамизда ўша кумуш [танга] билан муомала қилайлик»,— деб талаб қилдилар. У вақтда кумуш кам эди; шаҳар аҳолисини (Д. 36а) йиғиб бу ҳақда улардан маслаҳат сўрадилар ва олти хил нарса — тилла, кумуш, тери (?)⁶, калай, темир ва мислардан кумуш [танга] зарб қилишга қарор қилдилар. Шу [қарорни] амалга оширдилар ва ўша илгариги 44 || қолипни Ғитриф номи билан, яъни «Сийми ғиттифий»—«Ғитриф кумуш [тангаси]» деб қўйдилар; авом халқ уни «хидрифий» деб атар эди. Қадимги кумуш [танга] соф кумушдан эди. Бу аралаш қилиб қуйилган кумуш [танга] (Л. 31а) қора рангли бўлиб чиқди ва Бухоро аҳолиси уни олмай қўйди. Султон уларга ғазаб қилгач, мажбуран оладиган бўлдилар. Олти ғидрифий бир дирҳам соф кумушга баробар деб баҳо қўйдилар. Султон [хам] уни шу қийматда олди ва ниҳоят, у кумуш [танга] ривож топиб кетди ва шу сабабдан [халқ учун] Бухоро Хирожини [тўлаш] оғир бўлди, чунки Бухоро хирожи илгари икки юз минг кумуш дирамдан бир оз камроқ эди, ғидрифий тангаси қуйилиб, олтитаси бир дирам соф кумуш баҳосида юргач, султон [бухороликларни] шу ғидрифий билан *хирож тўлашга⁷ буюрди, шунда Ғидрифий қаммайиб кетиб, бир ғидрифийнинг бир дирами бир дирам [соф] кумуш баҳосида юра бошлади. Султон эса [хирожни] кумуш билан олишни истамай, (Д. 36б) ғидрифий талаб қилди. [Натижада] икки юз минг дирам кумушдан камроқ бўлган Бухоро хирожи бирданига 1.068.567 дирам ғидрифийга бориб етди.

Муҳаммад ибн Жаъфарнинг айтишича, бир йили икки юз йигирма дирам тоза кумуш саксон беш дирам ғидрифийга [баробар] бўлган. Аҳмад ибн Наср: «Биз бу китобни таржима қилаётганимиз беш юз йигирма иккинчи йили (6 январь — 24 декабрь 1128) юз дирам соф кумуш етмиш дирам ғидрифий баҳосида бўлиб, *бир мисқол қизил олтин⁸ етти ярим дирам ғидрифий [баҳоси]га тенг бўлади»,— дейди.

Муҳаммад ибн Жаъфарнинг айтишича, бу гидрофийни Бухоро шаҳарида Кўшки || Моҳак⁹ [деган жой]да зарб қилганлар. Гидрифий кумуш [тангасида] бошқа таркиблардан кўра кумуш (П 36) кўпрок. (Л. 316) 45
Айтишларича, бир гидрифийнинг ҳар бир дирамида бир хабба¹⁰ (Б. 46) тилла бўлиб, ҳар бир ўн дирамида¹¹ *ярим дирамдан тортиб тўрт ярим донангача¹² тилла бўлган. Сомонийлар сулоласидан [подшоҳ бўлган] ҳар бир киши (Д. 37а) ва сомонийлар сулоласидан кейинги бошқа подшоҳлар Бухорода кўп майда пуллар зарб қилганлар. Бунинг бирор ажабланарли жойи бўлмаганлиги учун, у ҳақда гапирилмади.

XVIII БУХОРО ФАТҲ ЭТИЛИШИНING БОШЛАНИШИ

Муҳаммад ибн Жаъфарнинг баён қилишича, Убайдуллоҳ ибн Зиёд Муовия¹ томонидан Хуросонга юборилиб, у Жайхун дарёсидан ўтиб Бухорога келган вақтида Бухоро подшоҳи, ўғли Тағшода кичик ёшли бўлгани туфайли, бир хотин киши эди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд Байканд ва Ромтинни олиб кўп кишиларни асир қилди. Тўрт минг бухоролик асирни шахсан ўзига олди. Бу воқеа эллик учинчи йилнинг охири ва эллик тўртинчи йилнинг бошида (ноябрь-декабрь 673) бўлган эди. У Бухоро шаҳрига етгач, аскарларини саф қилиб, палакмонларни шаҳарга тўғрилаб қўйди. Хотин туркларга одам юбориб улардан ёрдам сўради ҳамда Убайдуллоҳ ибн Зиёдга ҳам одам юбориб етти кун муҳлат талаб қилди ва: «Мен сенинг итоатингданман»,— деб, кўп ҳадялар юборди. Шу етти кунда турклардан ёрдам келмагач, Убайдуллоҳ ибн Зиёдга қайтадан одам юбориб, яна етти кун (Д. 37б) муҳлат сўради. [Нихоят] турк лашкари (Л. 32а) етиб келди ва бошқалар ҳам йиғилишиб лашкар қўпайди; кўп урушлар қилдилар ва охири кофирлар енгилиб қочдилар, мусулмонлар уларнинг орқаларидан бориб қўпларини ўлдирдилар. Хотин қалъага кирди, у [йиғилиб келган] лашкарлар ўз вилоятларига (Б. 47) қайтдилар. Мусулмонлар қурол, кийим-кечак, тилла ва кумушдан ишланган нарсалар ва асирлардан иборат кўп ўлжа қўлга киритдилар. || Улар хотиннинг бир пой этигини ҳам пайпоғи билан топиб олдилар. Этик ва пайпок тилла [ишлатилиб тикилган ва] қимматбаҳо тошлар билан безатилган эди, баҳо қилганларида (П 37) 46
икки юз минг дирҳам турди.

Убайдуллоҳ ибн Зиёднинг фармони билан дарахтларни кесдилар, кишлоқларни вайрон қилдилар; шаҳар ҳам хатарда эди; хотин одам юбориб омон тилади, бир миллион² дирҳам баробарига сулҳ тузилди. [Хотин] мол юборди, Убайдуллоҳ ибн Зиёд молни олиб қайтди ва мазкур тўрт минг бухоролик асирларни ҳам ўзи билан олиб кетди. У эллик олтинчи (Д. 38а) йили (25 ноябрь 675—13 ноябрь 676) Хуросон амирлигидан туширилганидан кейин Саъид ибн Усмон Хуросон амири бўлди ва Жайхун дарёсидан ўтиб Бухорога келди. Хотин унга одам

юбориб: «Убайдуллох ибн Зиёд билан тузган сулҳимда барқарорман», — деди ва молдан бир озини юборди. Ногоҳ (Л. 326) шу аснода Сўғд, Кеш (Шахрисабз) ва Нахшаб (Қарши) лашкарлари етиб келдилар. Уларнинг сони бир юз йигирма минг эди. Хотин сулҳ тузганлиги ва мол юборганлигига пушаймонлик билдирди. Саъид: «Мен ҳам шундай фикрдаман», — деди-да, молни қайтариб юбориб: «Бизнинг орамизда сулҳ йўқ», — деди. Шундан кейин лашкарлар йиғилишиб бир-бирларига қарама-қарши туриб саф тортдилар. Худойи таоло кофирлар дилига ваҳима солиб, уларнинг ҳамма лашкарлари урушсиз орқага қайтдилар. Хотин ёлғиз қолиб яна одам юборди ва [Саъиддан] сулҳ сўради, мол [миқдорини] кўпайтириб ҳаммасини юборди. Саъид: «Мен (Б. 48) энди Сўғд ва Самарқандга бораман, сен менинг йўлимдасан, [қайтишимда] менинг йўлимни тўсмаслигинг ва мени ранжитмаслигинг учун сен томондан бирор гаров бўлиши лозим», — деди. (Д. 386) Хотин маликзодалар ва Бухоро дехконларидан саксон кишини гаров қилиб Саъидга берди, Саъид Бухоро дарвозасидан қайтиб кетди ва шу кетганича кетмоқда.

Хикоятда келтиришларича, хотин ўз эрининг хизматкорларидан 47 бирига ошиқ эди; одамлар унинг ўғли Тағшода ўша || кишидан бўлган ва хотин бу болани ўз эридан бўлган деб кўрсатади, аммо бу бола Бухорхудотдан эмас деб гапирар эдилар. Унинг лашкарларидан бир гуруҳи эса: «Биз унинг мамлакатини (Л. 33а) бешак подшоҳзода бўлган бошка бир худотзодага берамиз», — дер эдилар; хотин уларнинг бу қасдларидан огоҳ бўлиб, уларни ўзидан даф қилиш учун тадбир қилди-рар эди. Саъид билан сулҳ тузилиб, Саъид ундан гаров талаб қилгач, хотин хийла қилди ва ҳалиги мақсадни мўлжаллаган ўша гуруҳни (П 38) гаровга бериб, улардан халос бўлди ва Саъиддан ҳам қутулди.

Яна Саъид ҳақида хикоят қиладиларки, у хотин билан сулҳ тузганида: «Менга салом бериш учун (Д. 39а) ҳузуримга чиқишинг керак», — деган; хотин унинг айтганидек саломга чиққан, у яна: «Менинг саркардаларим олдига [ҳам] саломга чиқишинг керак», — деган. Хотин унинг саркардаларидан ҳар бири учун ҳам саломга чиққан. Саъиднинг лашкар бошлиқларидан бири Абдуллох Ҳозим эди, у ўзининг чодир ичида катта гулхан ёкишга буюрди ва ўзи [олов ёнида] турди. [Чодир ичи] жуда иссиқ эди, Абдуллох ранги кизил киши бўлиб, оловнинг иссиғидан кўзлари ҳам кизариб кетган эди ва калласи катталигидан (Б. 49) уни Байғория³ деб масалда келтирар эдилар; ваҳшатли бир киши эди. У қуролланган ҳолда қилич яланғочлаб турди ва унинг олдига қирган хотин кўрқиб тез қочиб чикди (Л. 33б) ва айтди:

Эй ғулום, сени худо ажаб ғўзал қилиб безантирипти,

Емон кўз [сендан] узоқ бўлсин, сенга яқинлашмасин!

Хикоят: Сулаймон Лайсий айтадики, Саъид хотин билан сулҳ тузилгандан кейин Бухорода касал бўлиб қолди; хотин уни кўргани

кирди; унинг тиллага тўла бир хамёни бор эди, у қўлини хамёнга солиб, (Д. 396) ундан иккита нарса чиқарди-да: || «Бунинг биттасини ўзим учун сақлайман, мабодо касал бўлиб қолсам ейман, мана бу иккинчисини сенга бераман, уни есанг соғаясан»,— деди. Саъид: «Бу нима нарса эканки, бу хотин шунчалик азиз ва улуг тутиб менга бери-ди»,— деб ажабланди ва хотин чиқиб кетгач қараса, у нарса эскириб кетган бир дона хурмо экан. Шунда у одамларига буюрди: улар бешта-туяга янги хурмодан ортиб хотиннинг олдига элтдилар. Хотин копларни очиб кўп хурмони кўрди; хамёнини очиб ўзининг хурмосини чиқарди-да, у хурмолар билан солиштирди; қараса улар ўзи сақлаб юрган хурмодек экан; шунда у узрга келиб: «Бизда бундай нарса кўп бўлмайди, бу икки дона хурмони касаллик пайтда истеъмол қилиш учун кўп йиллардан бери сақлаб юрдим»,— деди. (Б. 50) Ривоят қилишлари-ча, бу хотин ёқимли ва гўзал аёл экан ва Саъид унга ошиқ бўлиб қолган экан. (Л. 34a) Бухороликларнинг бу ҳақда бухоро тилида қўшиқлари бор. (Д. 40a).

Бир ривоятда келтиришлари-ча (П 39), Саъид Бухорога келган вақтида раҳматли Қусам ибн Аббос ҳам Бухорога келган экан, Саъид уни ҳурмат қилиб: «Бу ўлжалардан ҳар кишига бир хисса, сенга эса минг хисса бераман»,— деса, Қусам,— худо ундан рози бўлсин,— «шариат буюрган бир хиссадан бошқа [ҳеч нарса] олмайман»,— деган. Шундан кейин раҳматли Қусам Марвга борган ва у ерда вафот этган⁴. Баъзиларнинг айтишлари-ча, у Самарқандда вафот этган. Яна худо билимдонрок.

[Шундай қилиб] Саъид Бухоро ишларидан фориг бўлгач, Самарқанд ва Сўғдга бориб кўп жанглار қилди ва зафар унинг томонида бўлди. У вақтда Самарқандда бирор подшоҳ йўқ эди. Саъид Самарқанддан ўттиз минг кишини асир қилиб, кўп мол қўлга тушириб [қайтди]. У Бухорога етиб келганида хотин одам юбориб: «Соғ-саломат қайриб келдинг, энди гаровни бизга қолдириб кет»,— деди. Саъид эса «Ҳали || сендан хотиржам бўлганим йўқ, токи Жайхундан ўтгунимгача гаровлар мен билан бўлади»,— деди. Жайхундан ўтганида (Д. 40b) хотин яна одам юборса: «Марвга етгунимча қўятур»,— деди. Марвга етганида эса «Нишопурга етгунимча қўятур», Нишопурга етганида (Л. 34b) «Куфага етиб олай»,— деди ва ундан Мадинагача олиб кетди.

Мадинага етганидан кейин Саъид ғуломларига буюриб [у гаровга берилган одамларнинг] қилич ва камарларини ечтирди ва уларда бор бўлган (Б. 51) қимхоб қийимлар, тилла ва қумушларнинг ҳаммасини олдириди. Қийимлар эвазига уларга шолча [қийим]лар бериб экин экиш ишларига банд қилиб қўйдилар. Улар бундан жуда хафа бўлиб: «Бу киши бизга бермаган яна қандай хорлик қолди? У бизни қул қилиб олиб оғир ишларни буюрмоқда, биз хорлик билан ўлгандан кўра бир йўла фойдалик иш қилиб ўлайлик»,— дедилар ва Саъиднинг саройига

кириб эшикларни маҳкам беркитдилар, Саъидни ўлдирдилар ва ўзларини ҳам ўлимга топширдилар. Бу [воқеа] Язид ибн Муовия⁵ халифалик қилиб турган вақтда бўлган эди.

- Сўнгра Муслим ибн Зиёд ибн Абийх⁶ Хуросон амири қилиб тайинланди ва Хуросонга келди. (Д. 41а) Бу ерда лашкар тузиб, Бухорога борди. Хотин бу лашкар ва тайёргарчиликларни кўриб, Бухоро лашкари уларга қарши турулмаглигини билди-да, Сўғд подшоҳи Тархунга одам юбориб: (П 40) «Мен сенга хотин бўлай, Бухоро сенинг шаҳаринг, сен келиб бу мамлакатдан араблар қўлини узоқлаштиришинг лозим»,— деди. Тархун бир юз йигирма минг киши билан келди. (Л. 35а) Билди ҳам Туркистондан кўп лашкар билан келди. *То бу лашкар етиб келгунича⁷ хотин Муслим билан сулҳ тузиб, (Б. 52) унга дарвозаларни ва ташқарида бўлган кўшк эшикларини ҳам очган эди. Бидун [Бухорога] етиб келди ва Харконруднинг у томонига тушди.
- 50 Муслимга: «Бидун етиб келди ва хотин унга бўйсунди ҳамда шаҳар дарвозаларини беркитдилар»,— деган хабарни етказдилар. Муслим ибн Зиёд Муҳаллабнинг олдига одам юбориб: «Муҳаллабга айт, бориб Бидун лашкарининг қандай андозада эканлигини кўрсин ва айғокчилик шарти нима бўлса уни жойига келтирсин!»— деди. Муҳаллаб⁸ жавоб бериб: (Д. 41б) «Хеч ким бундай ишга мендек одамни юбормайди; мен ҳаммага таникли кишиман; шундай бир кишини юборгинки, агар у саломат қайтиб келса, сенга тўғри хабар келтирсин ва агар ҳалок бўлса, лашкарингга нуқсон етмасин»— деди. Муслим эса: «Хар нима бўлса ҳам сен боришинг керак!»— деди. Муҳаллаб: «Агар мен боришим шарт бўлса, лашкарнинг ҳар бир тўдасидан биттадан кишини мен билан бирга юбор ва менинг кетганимни ҳеч кимга билдирма!»— деди. Муслим у айтганидек қилди ва ўз амакисининг ўғлини [ҳам] у билан бирга юборди; ҳаммалари кечаси Муҳаллаб билан йўлга чиқдилар ва душман лашкарига билдирмай керакли маълумотларни билиб олдилар. Тонг отгач, Муслим ибн Зиёд эрталабки намозни ўқиб бўлди-да, одамларга қараб: (Л. 35б) «Мен кеча Муҳаллабни айғокчилик қилиш учун юбордим»,— деди. Бу хабар лашкар орасига тарқалди ва бунини эшитган араблар: «Амир биздан олдинроқ ўлжа олсин учун Муҳаллабни юборипти, агар жанг бўлганида эди у билан бирга бизни ҳам юборар эди»,— дедидар. Улардан бир тўдаси тезда отларига миниб Муҳаллабнинг орқасидан то (Д. 42а) дарё⁸ лабигача бордилар. Муҳаллаб (Б. 53) уларни кўргач: «Сизлар келиб хато қилибсизлар; мен яширин турган эдим, сизлар эса ошкора келаяпсизлар, энди кофирлар ҳаммамизни тутиб оладилар»,— деди. Муҳаллаб санаб қараса мусулмонлар тўққиз юз киши экан, у: «Азбаройи худо! Қилган ишингиздан ўқинасиз»,— деди. Шу вақт улар саф тортдилар ва Бидун лашкарининг айғокчилари уларни кўрдилар. Мусулмонлар тезлик билан қарнай ча-

XX

БУХОРОНИНГ ФАТХ ЭТИЛИШИ ВА У ЕРДА ИСЛОМ ДИНИНИНГ ТАРҚАЛИШИ

Муҳаммад ибн Жаъфарнинг айтишича, Тағшоданинг онаси (Б. 60) бўлмиш хотиннинг эри Бухорхудот ўлганида, унинг ўғли (Л. 40б) подшоҳзода [Тағшода] кичик ёшли бўлиб, шу хотин подшоҳлик қилиб турди. Унинг зикри Убайдуллоҳ ибн Зиёд ва Саъид ибн Усмон ибн Аффон,— худо уларнинг иккаласидан рози бўлсин,— ҳақларида сўзланганда баён қилинди¹. Ислом лашкари ҳар сафар Бухорога келганида ёзда газот қилар, кишда эса қайтиб кетар эди. У хотин [Бухорога араблардан] ҳар ким келса у билан озгина уруш қилар, сўнгра сулҳ тузар эди. Унинг ўғли кичик бўлганидан қариндошларининг ҳар бири бу мамлакатни эгаллаш тамаида эди. [Илгари] Бухорхудот Бухорони жанг қилиб олган эди.

Бухоро аҳолиси ҳар сафар [ислом лашкари келганида] мусулмон бўлар, араблар қайтиб кетганида эса улар яна диндан || қайтар эдилар. Қутайба ибн Муслим уларни уч марта мусулмон қилган, улар эса яна диндан қайтиб кофир бўлган эдилар. Бу тўртинчи марта [келганида] Қутайба жанг қилиб Бухоро шахрини олди, кўп кийинчиликлардан кейин [бу ерда] ислом динини юзага чиқарди ва ҳар турли йўллар билан уларга кийинчиликлар туғдириб, дилларига мусулмончиликни ўрнаштирди. Улар эса ислом динини юзакигина қабул этиб, ҳақиқатда бутпарастлик қилар эдилар. Қутайба араблар бухороликлар билан бирга туриб уларнинг хатти-ҳаракатларидан хабардор бўлиб турсалар улар заруратдан мусулмон бўладилар, деган максатда Бухоро аҳолисига ўз уйларининг ярмини арабларга беришга ундаб буйрук чиқаришни тўғри топди (Б. 61) ва шу йўл билан (Л. 41а) у мусулмончиликни ўрнатди ҳамда шариат ҳукмларини бажаришга уларни мажбур этди. Қутайба масжидлар бино қилди, кофирлик ва оташпарастлик асарларини йўқотди. У кўп жидду-жаҳд қилиб, ҳар кимданки шариат ҳукмларини бажаришда камчилик содир бўлса уни жазолар эди. У масжиди жоме бино қилди ва одамларга жума намозини ўқишга буйрук берди, токи худойи таоло бу яхши иш савобини Бухоро аҳолиси учун охираат заираси қилсин!

57

XXI

МАСЖИДИ ЖОМЕНИНГ БИНО ЭТИЛИШИ

Қутайба ибн Муслим тўқсон тўртинчи йили (7 октябрь 712—25 ноябрь 713) Бухоро хисорининг ичида масжиди жоме бино қилди. У жой [илгари] бутҳона эди. Қутайба Бухоро аҳолисига ҳар жума кuni у ерга йиғилишга буюрди; чунончи, у ҳар жума кuni жарчи қўйиб: «Жума намозига ҳозир бўлган ҳар бир кишига икки дирам бераман»,— деб чақиртирар эди. Бухороликлар дастлаб ислом динини қабул этган

пайтларида арабчани ўргана олмаганларидан намозда қуръонни форс тилида ўқир эдилар. Руқуъга бориш вақтида уларнинг орқаларида бир киши туриб, «Бкнитонкинт», — деб, сажда қилмокчи бўлганларида: «Нкуниёнкуни»¹, — деб қичқирар эди.

58. Муҳаммад ибн Ҳаффар ўз китобида мана шундай (Л. 41б) дейди: «Бухоро масжиди жоменни кўрдим, унга суратлик эшиклар ўрнатилган бўлиб, суратнинг юзи тарошланган ва бошқа жойлари ўз ҳолича қолдирилган эди. *Мен [бунинг сабабини] ўз устозимдан сўрадим. У айтди: «Мен бу эшик ва бошқалар [ҳақида] эшикларни дастлаб ўрнатган ва кўп умр кўрган бир дурадгор кишидан сўраганимда, у айтган эдики, бухороликлар тил учуда мусулмонликка иқрор бўлиб, яширин равишда бутта чўкинар эдилар². Шаҳардан ташқарида етти юзта кўшк бўлиб, (Б. 62) уларда бойлар турар эдилар ва улар итоатсизрок бўлганликларидан масжиди жомага кўп кишилар ҳозир бўлмас эди, ҳалиги икки тангани олиш учун камбағалларгина боришга қизиқар, аммо бойлар эса қизиқмас эдилар. Бир жума куни мусулмонлар кўшкларнинг эшикларига бориб уларни жума намозига чакира бериб зериктирдилар, шунда бойлар кўшк тоmidан туриб мусулмонларни тош билан урдилар, [икки орада] уруш бўлиб, мусулмонларнинг қўллари баланд келди ва улар бойлар қасрларининг эшикларини кўчириб [Бухорога] келтирдилар. У эшикларга ҳар ким ўзи [чўкинадиган] бутнинг суратини ишлатган эди. Масжиди жома кенгайтирилган вақтда у эшикларни масжиди жомага ишлатдилар ва *эшиклар хунук бўлиб кетмасин учун³ суратнинг юзинигина қириб ташлаб, (Л. 42а) бошқа жойларини ўз ҳолича қолдириб қурдилар». Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср бундай дейди: «Ҳозир ўша эшиклардан биттаси сақланиб қолган ва томлардан⁴ (П. 48) масжиди жома эшигига тушиб келаберишингда⁵ Хуросон амирининг саройига бормокчи бўлганимда, биринчи эшикни қолдирсанг, иккинчиси ўша эшиклардан [сақланиб] қолганидир. Унда ҳали ҳам тарошланганлик асари кўришиб турибди».

- Ҳисор ичида бўлган масжиди жоменни Қутайба бино қилган, одамлар унда намоз ўқир эдилар. Мусулмонлик кенг тарқалиб, одамларнинг ислом динига бўлган рағбатлари кундан-кунга ортаборгач, улар бу масжидга сиғмай қолдилар. [Бу ҳол] Фазл ибн Яҳё ибн Холид Бармакий давригача давом этди. У Хорун ар-Рашид Ҳаммонда Хуросон амира бўлди. Бухоро халқи йиғилдилар ва иттифоқлашиб бир юз эллик тўртинчи йили (24 декабрь 770—12 декабрь 771) (Б. 63) ҳисорнинг [оқава сувлари тушадиган] ҳовузини қазидилар ҳамда ҳисор ва шористон ўртасида масжиди жома бино қилдилар¹. Ҳисор масжиди жомесида жума намозини ўқир эдилар. Масжиди жома эскиргач ва ҳисор масжиди жомеси бекор қолиб хирож девонига айлангач, қатта масжидни қуришда ҳеч ким Фазл ибн Яҳё ибн Холид Бармакий каби кўп саъй-ҳаракат кўргазган эмас; у бу ишга кўп мол харж қилган.

Ундан кейин то марҳум амир Исмоил Сомоний давригача ҳар ким бу масжидни кенгайтириб борди. Амир Исмоил кўп уйлар сотиб олди ва масжиди жомени учдан икки ҳиссасича кенгайтирди. Рамазон ойида масжидларга шамдонлар қўйишни дастлаб буюрган киши шу Фазл ибн Яҳё ибн Халид Бармакий эди.

Ҳ и к о я т. Айтишларича, Амири саъид Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил даврида, [бир йили] рамазон ойида жума куни халқ масжиди жомега тўлиб турган вақтда масжид бирдан босиб қолиб, кўп кишилар у ерда ҳалок бўлган, бутун шаҳарда таъзия ўтказилган. Масжид тагида қолганларнинг баъзиларини чиқариб олганларида улар ҳали нафас олиб турар, аммо бир оз вақтдан кейин жон берар эдилар; баъзиларининг қўл ва оёқлари синган эди. Шаҳар [аҳолисидан] кўп кишилар ҳалок бўлганидан бу ҳодисадан кейин Бухоро шаҳари [кариб] бўшаб қолди. Шаҳар кишилари [масжидни қайта қуришга] яна жидду-жаҳд кўрсатдилар; султоннинг яқин кишиларидан ҳар бири бунга ёрдам берди; марҳум Абу... кози⁷ бу ишни бошқариб турди, ниҳоят масжиди жоме бир йил ичида қурилиб битди. Кейинги йили (П. 49) эса у яна бузилиб кетди; қибла [томонининг] ҳар икки ёни йиқилиб тушди. Лекин у ерда одамлар йўқ эдилар. Беш йил муддатда [масжидни] яна қайтадан тузатдилар. Абу Абдуллоҳ ал-Жайҳоний⁸ уч юз олтинчи йили (14 июль 918—2 июль 919) ҳолис ўз пулидан минора барпо этди. || У 60 ўша вақтда султоннинг вазири эди. (Б. 64) Бу масжиди жоме ҳисорга пайваст эди. Токи Иброҳим Тамғочхон ҳукмронлигининг охиригача⁹ [шундай турди]; *у тахтга ўтирди. Тамғочхоннинг Шамсулмулк Наср ибн Иброҳим номли бошқа бир ўғли бор эди, у Бухорони олишга қасд қилди. Сайфас Бухоро ҳисорини мустаҳкамлади¹⁰. Шамсулмулк Бухоро ҳисори дарвозасида туриб жанг қилар эди. Масжиди жоменинг минорасидан туриб ҳисорга уқ отар эдилар ва бундан ҳисор аҳли қийинчилик тортар эди. Шамсулмулк буйруғи билан ҳисордан олов отдилар, миноранинг тепаси ёғочдан ишланган эди у қуйди ва ёниб турган ёғочлар масжиди жомега тушиб у ҳам қуйди. Малик Шамсулмулк ҳисорни олиб Бухоро мамлакатини қўлга киритгач, масжиди жомени яна тузатишга буюрди ҳамда унинг буйруғига кўра ҳисор билан масжиди жоме ўртасига хандақ қазидилар ва минора тепасини пишиқ ғиштдан ишладилар. Яна Шамсулмулк максурани ва ичкарасида максура ўрнашган саройни ҳисордан узоқроққа қуришга буюрди. Хожалар ва бойлардан ҳар ким ёрдам берди ва ниҳоят, бу иморатлар қурилиб битди.

Масжиди жоменинг бу қуйиши тўрт юз олтмишинчи йилда (11 ноябрь 1067—30 октябрь 1068) воқе бўлди, тўрт юз олтмиш биринчи йили (31 октябрь 1068—19 октябрь 1069) эса у қайта тузатилди.

Мухаммад ибн Абу Бакр бундай дейди: «Ишончли кишилардан эшитишимча, Бухорода мавжуд бўлган бу максура, минбар ва меҳробларни подшоҳ Шамсулмулк буйруғи билан Самарқандда ясаб ва

накшлаб Бухорога олиб келганлар». Бу масжид то Арслонхон Мухаммад ибн Сулаймон давригача шу сифатда бўлиб келди, сўнг Арслонхоннинг фармони билан масжиди жомени, унга, масалан, Шамсулмулк вақтида бўлганидек, бирор ҳалал етмасин деб ҳисордан узоқроққа курдилар. Арслонхон шористондан кўп уйларни сотиб олиб, масжиди жоменинг || ҳисорга яқинроқ қисмларини (Б. 65) [ўша уйлар ўрнига] 61 куришга буюрди ва ҳисор олдидаги минорани [ҳам] буздириб олиб, (П. 50) уни шористонга ўрнаттирди. Бу каби ғоят даражада гўзал ва яхши минора ҳеч бир жойда бўлмаган. Минора [курилиши] охирига етиб, унинг тепаси ўрнатилган ва энди битай деб қолган эдики, кўз тегди ва минора қулаб масжиди жоме устига тушди ва масжиднинг учдан бир қисми босиб қолди, нақшланган ва дурадгорлар [ҳунари ишлатилган] ёғочларнинг ҳаммаси синди. Арслонхон иккинчи марта минора кўтаришга буюрди ва энди, у мустаҳкам бўлсин учун, зўр ҳаракат қилиб курдилар, тепасини пишиқ ғиштдан ишладилар. Арслонхон буларнинг ҳаммасини холис ўз пулига курдирди. Арслонхон куришга буюрган у масжиди жоме беш юз ўн бешинчи йилда (22 март 1121—11 март 1122) [қурилган] эди.

Бутун масжид [таркиби] да бешта миён сарой бўлиб, улардан шаҳарга яқин турган иккитаси минораси билан Арслонхон томонидан, у катта сарой ва мақсура эса подшоҳ Шамсулмулк томонидан бино қилинган. Булар ўртасида қадимдан қолган иккита миён сарой бўлиб, улардан ҳисор яқинидагиси марҳум амир Исмоил Сомонийдан қолган; амир Исмоил Сомоний уни икки юз тўқсонинчи йили (5 декабрь 902—23 ноябрь 903) курган. Хуросон амири саройи томонидаги бошқа бирини эса пайғамбарнинг,— унга худо раҳмат ва саломини юборсин,— ҳижрати воқеасидан кейин уч юз қирқинчи йилда (9 июль 951—28 май 952) Амири ҳамид Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил Сомоний бино қилган.

XXII

ИИД НАМОЗГОҲИ

Кутайба ибн Муслим шаҳар ичкарасидаги ҳисорнинг ичида масжиди жоме бино қилган вақтида, одамлар «Регистон» деб атаганлари бўш майдонни ийд намози ўқиладиган жой қилди ва мусулмонларни ийд намозини ўқиш учун ўша ерга чиқарди. У кишиларга [ийд намо- 62 зига чиққанда] || қуролирини ҳам олиб чиқига буюрди, чунки ислом дини ҳали янги бўлиб, мусулмонлар кофирлардан хотиржам эмас эдилар. [Бу одат] ҳозирда ҳам суннат бўлиб қолган, кимки қурол тақишга қодир бўлса у [ийд намозига] қуролини ўзи билан олиб чиқади. (П. 51) Бу [майдонга кираберишдаги] дарвозани «Дарвозайи Саройи маъбад» — «Ибодатхона саройи дарвозаси» дейдилар. Бу жой Бухоро амирининг «маъбад ул-хайл»и — «аскарлар ибодатхонаси» бўлган экан.

Бу намозгоҳда кўп йиллар давомида ийд намозини ўқиб келганлар. Бу жойга сиғишмай қолганларидан кейин Амири садид Мансур ибн Нух ибн Наср¹ Самтин [қишлоғи] йўлидаги девор айлантирилган ерлар ва яхши боғларни сотиб олиб, у ерга кўп мол сарфлаб ийд намозгоҳи қилди, чиройли минбар ва меҳроб ишлатди ҳамда [ийд намозида] такбир айтувчи [мукаббир]лар такбир ўқиб кишиларга эшиттирсинлар деб минорачалар қурдирди. Намозгоҳдан Бухоро ҳисори дарвозасигача ярим фарсанг масофа бўлиб, ийд намозида бу ер одамлар билан тўлар эди. Кўп йиллар ийд намозини шу жойда ўқидилар; бу уч юз олтишинчи йилда (4 ноябрь 970—23 октябрь 971) барпо бўлиб, токи Арслонхон давригача намозгоҳ бўлиб турди. Арслонхон одамлар қийналмасинлар ва бирор душман шаҳарга қасд қилганида аҳоли шаҳарда йўқ вақтга тўғри келиб қолмасин деб, шаҳарга яқин жойда намозгоҳ қилишга буюрди. Дарвозайи Иброҳимда подшоҳларнинг бир боғлари бор эди. уни Шамсобод дер эдилар, бу боғ бузилиб кетган бўлиб, у ерда экин экар эдилар. (. 67) Турк хокони *Арслонхоннинг² фармони билан у ернинг ҳаммасини тартибга солиб, теварагига баланд девор урдилар, пишиқ ғишдан минбар ва меҳроб қурдилар, такбир айтиб турувчилар учун минорачалар тикладилар. Бу [иш] пайғамбарнинг,— худо унга ва хонадонига раҳмат ва саломини йўлласин — хижратидан [кейинги] беш юз ўн учинчи йилда (14 апрель 1119—1 апрель 1120) бўлган эди.

XXIII БУХОРО ШАҲРИНИНГ АРАБ ВА АЖАМ УРТАСИДА 63 (Д. 426) ТАҚСИМЛАНИШИ

Муҳаммад ибн Жаъфар Хотим ал-факиҳдан келтириб ривоят қилишча, Қутайба тўртинчи марта келиб Бухорони олганида у [қуйидаги] шартларга биноан сулҳ тузди; бухороликлар ҳар йили икки юз минг дирам халифага, ўн минг дирам Хуросон амирига, (.Д. 426) уйлар ва экин ерларининг ярмини мусулмонларга берадиган бўлдилар. (П. 52) Яна шаҳардан ташқарида турувчи бухороликлар арабларнинг отлари учун беда, [ўзлари учун] ўтин ва [бошқа] зарур нарсаларни бериб турадиган бўлдилар.

Шаҳар ичида кўшклар бор эди; баъзи маҳаллалар қишлоқ сингари тарқок ва бир-биридан узоқ эди. Шаҳристоннинг еттита дарвозаси бўлиб, биринчи дарвозани «Дарвозайи бозор» — «Бозор дарвозаси» дер эдилар; у вақтларда бундан бошқа ҳеч бир дарвоза олдида шаҳарга яқин бозор йўқ эди. Ҳозир биз уни «Дарвозайи атторон» — «Атторлар дарвозаси» деймиз. Қутайба шаҳристонни тақсим қилиб, унинг Дарвозайи атторондан кириб келаберишингдаги жойидан ҳисор дарвозасигача ва ундан то Дарвозайи Нунгача бўлган жойларини арабларнинг рабиъа ва музар [қабилалари]га, (Д. 43а) қолганини яманликларга бўлиб берди. Шаҳарга кираберишингда чап қўл томондаги биринчи

кўчани «Кўйи риндон»¹ — «Бебоқлар кўчаси» деб атайдилар; унинг орқасида оташпарастлар калисиё (ибодатхона)си бўлган. Ҳозир у ерда бир масжид бор (Б. 68) уни «Масжиди Бани Ҳанзала» — «Ҳанзала авлодининг масжиди» дейдилар. Шаҳар дарвозасидан кирганингда ўнг кўлда бир кўча бор, уни Вазир ибн Айюб ибн Ҳассон кўчаси деб атайдилар. Бу кўчани яна «Кох» — «Қаср» кўчаси ҳам дейдилар. Бу Вазир ибн Айюб Қутайбанинг лашкар бошлиқларидан бири бўлиб, (Л. 43а) унинг отаси Айюб Бухоро амири бўлган эди. Бухорода ислом дини ўрнатилгандан кейин Қутайба ибн Муслим томонидан Бухорога дастлаб амир бўлган киши ана шу Айюб эди. Бухоро амирлари ҳамиша шу

64 Кох кўчасида турганлар. Бу ерда Бухоро амирлари учун алоҳида бир сарой бўлган. || Хина номлик бир деҳкон бор эди, у ислом динини қабул этгач Аҳмад деб аталди, ана шу Кох кўчасининг ҳаммаси уники бўлиб, (Д. 43б) шу кўчада бу деҳконнинг бир қасри бўлган. Бухоро амирлари ҳамиша шу қасрда турар эдилар. У [деҳкон ўлгандан] кейин қаср ўз эгаси қўлидан чиқди. Бир юз эллигинчи йили (6 февраль 767—25 январь 768) у деҳконнинг Қадрайи Хина номли меросхўрлари, ўша вақтдаги халифа Абу Жаъфар Давонакий² олдида, у қасрни ўзлариники деб даъво қилдилар ва ҳужжат кўрсатдилар. [Ҳужжатда кўрсатилган жойнинг] бир тарафи шаҳристоннинг Жўбайи баққолонга ёпишган девори, иккинчи тарафи шаҳристоннинг «Писта шиканон» — «Писта чакувчилар» бозорига пайваст девори, учинчи тарафи эса Нун дарвозасидан чиққанингда шаҳристоннинг ўртасига боргунинггача бўлган тўғри йўл эди. [Хулласи] Аторлар дарвозасидан то Нур дарвозасигача ҳаммаси бир маҳаллани ташкил этган шаҳристоннинг тўртдан бир қисми ушбу ҳужжатда қайд қилинган эди. (П. 53, Л. 43б).

Бухоро шаҳри ичидаги мингта дўкон, Бухоро суви ва ислом дини қабул этилгандан кейин вужудга келган Фаровизи Улё (Б. 69) суви [ёқасидаги] етмиш бешта хос кишлокни ҳам халифа олдида даъво қилдилар ва ҳужжатлар кўрсатдилар; (Д. 44а) гувоҳлар гувоҳлик бердилар; халифанинг буйруғи билан ҳукмнома муҳрлатиб Бухорога олиб келдилар ва [мазкур мулкларнинг] ҳаммасини қайтариб олдилар. Бундан кейин уларнинг болалари [у мулкларни] бўлиб-бўлиб ҳар кимга сотдилар ва охири [мулклар] одамлар қўлида тарқалиб кетди.

Аторлар дарвозасидан ўтганингдан кейин Баний Саъд дарвозаси ва Баний Саъд масжиди келади. Ҳасан ибн Алоий Сўғдий катта [бой] киши бўлиб, шористонда унинг ғоят даражада олий бир кўшки бор эди; ундай кўшк ҳеч бир подшоҳда бўлган эмас. Бу киши Ало кўчасини Дарвозайи Алода барпо қилди ҳамда мана шу [ҳозирги] ихота қилинган жойни ҳам у барпо этган эди, бу ихотали ердан унга ҳар ойда бир минг икки юз динорлик ҳосил³ унар эди. Шористон ичида [ҳам] унинг

65 даромадли жойлари бор эди. ||

Х и к о я т. | Хуросон амири бўлмиш Ҳасан ибн Тохир⁴ даврида,

унинг Ҳафс ибн Ҳошим номли бир вазири бор экан (Л. 44а) у [айтиб ўтилган] мулкларни ўша эгаларидан сотиб олишни тама қилибди, улар сотмабдилар ва шу сабабдан вазир уларни зиндонга қамаб, (Д. 44б) кўп қийнапти. Вазир ҳар ҳафтада бир марта уларни ўз ҳузурига чакириб, мулкларига харидорлик қилар, улар сотмагач, зиндонга қайтариб яна кўпроқ азоблашга буюрар экан. Ўн беш йил шу тарзда ўтибди ва улар кўп азоб-уқубат тортсалар ҳам, барибир, мулкларини сотмабдилар. Бир куни Ҳафс ибн Ҳошим уларни чакириб: «Сизлар узоқ вақтлардан бери азобда қолиб келмоқдасиз, охир бундан нима мақсадга эришасиз?» — депти. Ҳасан ибн Ало: «Уч мақсаддан бирига [эришамиз]: (Б. 70) «Е сен ўласан, ё тепангдаги амиринг ўлади, ёки биз ўламиз», — депти. Ҳафс уларни яна зиндонга қамаб кўпроқ азоб беришга буюрибди. Шу гапдан кейин бир ой ўтмасданок Хуросон амири ўлибди ва [халк] кўзголон кўтариб зиндонни бузибди. Ҳафс ибн Ҳошим эса қочипти ва унинг саройини талаптилар. (П. 54) Ҳафс шу қочқинликда юрганича ўлипти. Ҳасан ибн Ало эса ўз биродарлари билан Бухорога қайтиб келипти. (Л. 44б).

Баний Саъд дарвозасидан (Д. 45а) ўтганингдан кейин Баний Асад дарвозаси келади. Буни жоҳилият замонида «Муҳра дарвозаси» дер эдилар. Бу дарвозадан чиқиб қуйига тушганингда Хуросон амирининг саройи бор. Яна бир дарвоза бор; уни «Кандиз⁵ дарвозаси» дейдилар, чунки у дарвозадан чиққанингда ҳисорга дуч келасан. Ҳозир у маҳалла вайрон бўлиб кетган, у маҳаллани Фағсодара дейдилар. Ҳозир гўристонлар ўша томонда. Илгари арабларнинг уйлари ўша || дарвоза томонда бўлган. У дарвоза [Бухоро] дарвозаларининг маҳкамроғи бўлиб, узунлиги олтмиш кадам микдориди катта камари бор, у камар тағида кўпгина уйлар жойлашган. Бу иморатларни Субоштегин номли бир амир қурган. Унинг гўри ҳам шу мавзеда. Яна бошқа бир дарвоза — «Дари Ҳакрах» — «Ҳакрах дарвозаси»дир. Марҳум Хожа имом Абу Ҳафс Кабир Бухорий⁶ ўша маҳаллада турар эди; (Д. 45б) у киши Бухоридан Бағдодга бориб марҳум Имом Муҳаммад Ҳусайн Шайбонийга⁷ шогирд бўлган. Бу (Бухоро) вилоятида унга тенг бирор киши бўлган эмас (Б. 71). У Бухоронинг мутааххирлари⁸ жумласидан бўлиб (Л. 45а) ҳам зоҳид, ҳам олим эди. Бухоро ўша киши туфайли «Қуббат ул-ислом» — «Ислом динининг гумбази» деб аталган. Бухоро аҳолисининг илмли бўлишига, Бухорода илм кенг тарқалиши ва имомлар, уламоларнинг ҳурматли бўлишларига у киши сабаб бўлган. Унинг ўғли Абу Абдуллоҳнинг⁹ [ҳам] илми шу даражада эдики, [хожилар] қарвони Ҳаждан қайтиб келаётганида уларнинг уламолари Хожа имом Абу Ҳафс олдига келиб ундан масала сўрар эдилар. Шунда Абу Ҳафс: «Ўзинг-ку Ироқдан келяпсан, нима учун Ироқ олимларидан сўрамадинг?» — деб сўрар, у олим эса: «Бу масалада Ироқ олимлари билан мунозара қилдим, улар жавоб бера олмадилар ва менга Бухорога борганингда бу масалани

Хожа имом Абу Хафс Бухорийдан ёки унинг фарзандларидан сўра!» — дедилар, деб жавоб берар эди. Ана шундан кейин Абу Хафс у масалага тўғри жавоб (Д. 46а) берар экан.

Хожа имом Абу Хафс ҳар бир кеча-кундузда (П. 55) куръонни икки марта хатм қилар ва шу билан бирга, одамларга илм ўргатар эди. У кексайиб заифлашгач, куръонни бир марта хатм қиладиган бўлди. Яна ҳам заифлашиб қолгач, то дунёдан ўтганига қадар, бир кеча-кундузда куръоннинг ярмини ўқийдиган бўлди. Худо уни ўзининг раҳмат ва ризосига ғарқ этсин! (Л. 456) ||

67 Ҳикоят. Ривоят қилишларича, Яҳё ибн Наср шундай деган: «Мен Хожа Абу Хафснинг ҳузурида бўлдим, у эрталабки намозини ўқиб бўлиб, қиблага қараб ўтирар ва бир нарса ўқир эди; кун чикгач, орқасига қараган эди у илм ўргатадиган қавм (шогирдлар) ҳали келмаган экан; ўрнидан туриб тўрт ракаат намоз ўқиди ва мана шу тўрт ракаат намозда куръондан бақара, оли имрон, нисоъ ва монда сураларини қироат қилиб салом берганида ҳали ҳам жамоа ҳозир бўлмаган эди, у яна ўрнидан туриб ўн икки ракаат намоз ўқиди ва куръондан сурат ал-раъдгача қироат қилди». (Б. 72).

*Мухаммад ибн Толут Ҳамадоний «Фасл ил-хитоб» [номли китоб] - дан ривоят қилишларича¹⁰, Бухорода Мухаммад Толут исмли бир амир бўлган. (Д. 466) Бир кун у ўз вазири Хашуяга: «Хожа имом Абу Хафснинг зиёратига бориб унинг суҳбатига етишайлик», — деган. Бу Хашуя Бухоро саркардаларидан бўлиб, обрўлик эди, у амирга: «Абу Хафснинг олдига боришинг яхши эмас, сен унинг яқинига борганинда салобатидан ҳеч бир сўз айтолмай қоласан», — деса, амир: «Ҳар нима бўлса ҳам бораман», — деган ва вазири билан бирга Хожа имом Абу Хафс олдига борган; у киши масжидда намоз ўқиш билан машғул экан; пешин намозини тугатиб салом берганидан кейин (Л. 46а) вазир¹¹ кириб: «Амир келган эди, унинг қиришига рухсат борми?» — деб сўраса: «Бор», — деган. Абу Хафс қиблага қараб ўтирган экан, амир кириб унга салом бериб ўтирипти-ю, ҳеч бир сўз айта олмапти. Марҳум Хожа: «Нима иш билан келдинг?» — депти. Шунда амир гапирмоқчи бўлиб ҳар қанча уринса ҳам гапира олмапти. Амир Хашуяни кўрганида у амирдан: «Хожа Абу Хафс (Д. 47а) қандай экан?» — деб сўраса, амир: «Сен айтгандек экан, унинг олдида ҳеч гап гапира олмай ҳайронликка тушиб қолдим; неча марта халифа ҳузурига бориб у билан сўзлашганман; халифанинг || ҳайбати мени сўзлашишдан тўхтата олмаган эди, бу ерда эса у кишининг салобатидан сўз айта олмай қолдим», — деган.

68 Зоҳид ва олим киши бўлган Мухаммад ибн Салом Байкандийдан ривоят қилишларича, (П. 56) у қуйидагиларни айтган эмиш: «Тушимда пайғамбарни — унга худонинг раҳмат ва саломи бўлсин — Бухорода Ҳаркон бозорида кўрдим, — Ҳаркон бозори Муғлар кўчасининг бошидан то Дехконлар кўчасигача бўлган жой, уни қадим вақтларда Ҳаркон

бозори дер эдилар, — пайғамбарни кўрдимки, у хабарда келтирилган ўша туяга минган (Б. 73) ва бошига оқ кулоҳ кийган эди; унинг олдида кўп халқ туришиб (Л. 466) пайғамбарнинг — унга худонинг саломи бўлсин — келганлигига хурсандчилик қилишар ва пайғамбарни — унга худонинг раҳмати бўлсин — қаерга туширамиз?» — дер эдилар; шунда уни марҳум Хожа имом Абу Ҳафснинг уйига туширдилар. Мен Хожа Абу Ҳафсни кўрдим, у пайғамбарнинг, — унга худонинг раҳмат ва саломи бўлсин — хузурида (Д. 476) ўтириб китоб ўқир эди. Пайғамбар, — унга худонинг саломи бўлсин, — уч кун унинг уйида бўлдилар, Абу Ҳафс китоб ўқир, пайғамбар, — унга худонинг саломи бўлсин, — тинглар эди, шу уч кун ичида пайғамбар унга ҳеч эътироз билдирмади ва [ўқиганларининг] ҳаммасини тўғри топти».

Марҳум Хожа Абу Ҳафснинг саройи, кишилар у жойни қанчалик тузатиб турганликларига қарамай, бу кунгача сақланиб қолган эмас, лекин ундан [айрим] нишоналаргина боқийдир, савмаа — ибодат қилинадиган жой ҳам у уйда ўз ўрнида турибди ва дуо қабул бўладиган жойдир. Унинг вафоти икки юз ўн еттинчи йилда [832] эди. Қабри Дарвозайи навда, дуо қабул бўладиган жой деб машҳур. У тепаликни Хожа имом Абу Ҳафс тепалиги дейдилар. У ерда масжидлар ва ибодатхоналар бўлиб, ҳамиша мужовирлар¹² келиб турадилар. Халқ унинг гўри тупроғини табаррук деб билади. У жойни «Ҳақрах дарвозаси» дейилишига сабаб шуки, одамлар ўша ерда, марҳум Хожа Абу Ҳафс хузурига келиб (Д. 48а) фатво олар эдилар ва бу фатвони ҳақ деб билар эдилар ва шу жиҳатдан (Л. 47а) улар *Ҳақрахни «ҳақ» деб атаганлар¹³. 69

Еттинчи дарвозани «Дарвозайи нав» — «Янги дарвоза» дейдилар. шу маънидаки, у шористон дарвозаларининг энг охиригисидир. Бу дарвозадан ичкари кирганингда ўнг қўл томонда, Хожа (Б. 74) Абу Ҳафс саройининг яқинида қурайшийларнинг масжиди бор; уни «Қурайшийлар масжиди» дейилишига сабаб шуки, Мукотил ибн Сулаймон ал-Қурайший шу ерда бўлган. (П. 57) Бу Мукотил Ҳайёнинг устозидир, Ҳайё эса Талхат ибн Хубайрат аш-Шайбонийнинг устози эди.

Ҳайё улуғ ва кадрли киши бўлган. У Хуросонга борган ва кофирлар Қутайбани Бухоро дарвозаси олдида қуршаб олган вақтда Қутайба билан Сўғд малики Тархун ўртасида сулҳ тузган. Кейин ана шу Ҳайё Фарғонада аскар шайлаган ва бу аскар Қутайбани ўлдирган¹⁴. Хавзи Ҳайё унинг номига қўйилган.

Қутайбанинг қабри Фарғонада машҳур бўлиб, у «Работи Сарханг» деган жойда, Кох деб аталадиган бир қишлоқда (Д. 486) ўрнатилган. Вилоятлардан одамлар зиёрат учун ҳамиша у ерга бориб турадилар. Қутайба шаҳид этилганида у эллик беш ёшда эди. Худо ундан рози бўлсин.

XXIV СОМОНИЙЛАР ВА УЛАРНИНГ НАСАБИ ХАҚИДА

70 Асад ибн Абдуллох ал-Кушайрий Хуросон амири қилиб тайинлан-
гач, Хуросонга || келди ва бир юз олтиш олтинчи йилда (15 август
782—4 август 783)¹ (Л. 476) дунёдан ўтгунича ўша ерда бўлди. Ай-
тишларича, у яхши ишларни қилувчи ва баходир киши бўлиб, қўнгли
араблар ҳам ерли халкларнинг қадим улуғ оилаларига ғамхўрлик қилиш-
га ва аслзодаларни дўст тутишга мойил эди. Сомонийларнинг бобоси
бўлмиш Сомонхудот Балхдан қочиб Марвга, унинг олдида келганида
у Сомонхудотни изатлади ва химоя қилди, унинг душманларига қаҳр
қилиб Балхни унга қайтариб берди². Сомонхудот унинг қўлида [ислом
дини] қабул этди. (Б. 75) Унинг Сомонхудот дейилишига сабаб шуки,
у бир кишлок барпо қилиб, унга Сомон деб ном берди ва (Д. 49а) Бу-
хоро амирини Бухорхудот деб атаганларидек уни ҳам шу кишлок номи
билан [Сомонхудот деб] атадилар. Сомонхудотдан бир ўғил туғилганида
у Асад Кушайрийни дўст тутганидан ўғлига Асад исмин берди. Шу
Асад Амири мозий, [яъни] марҳум амир Исмоил Сомонийнинг бобоси-
дир. Исмоил Асаднинг ўғли, Асад Сомонхудотнинг ўғли, (П. 58) Со-
монхудот эса Баҳром Чўбин маликнинг авлодларидандир. Ўша вақтдан
бошлаб сомонийлар давлати кундан-кунга ривож топиб, ниҳоят етган
мартабасигача етди.

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Насрнинг айтишича, Муҳаммад ибн
Жаъфар ўз китобида Муҳаммад ибн Солиҳ ал-Лайсий ва Абу-л-Ҳасан
Майдонийдан³ келтириб мана шундай ривоят қилган: Асад ибн Абдул-
лох ал-Кушайрий замонида бир киши чиқиб Бухоро аҳолисини [ислом
дини] даъват қилган. (Л. 48а) Бухороликлар бундан олдинроқ зиммий
бўлиб, жиза тўлаб турар эдилар⁴. [Ҳалиги кишининг даъватига] бир
жамоа одамлар ижобат этиб мусулмон бўлдилар. Бухоро подшоҳи
Тағшода эди. У ўзи яширин равишда кофир бўлганлиги учун бундан
71 ғазабланиб ва Хуросон амири Асад ибн Абдуллохга (Д. 49б) [қуйида-
гича] хат ёзди: «Бухорода бир киши пайдо бўлиб, || вилоятни бетинч
қияпти ва бир гуруҳни бизга қарши қўтарди; у гуруҳ биз мусулмон
бўлдик деб ёлғон айтадилар, улар тилларидагина мусулмон бўлганлар,
дилларида эса ўзларининг ўша илгариги эътиқодлари билан машғул-
лар. Шу баҳона билан улар вилоят ва мамлакатни бетинч қилмоқдалар
(Б. 76) ва хирож тўламаптилар». Шу сабабли Асад ибн Абдуллох ўзи-
нинг солиқ йиғувчиси⁵ Шарик ибн Ҳарисга хат ёзиб унга: «Ўша одамлар-
ни қўлга олиб Бухоро подшоҳига топшир, токи у нимани хоҳласа шуни
қилсин», — деб буюрди. Айтишларича, у гуруҳ масжидда бўлиб ҳамма-
лари баланд овоз билан: «Ашҳаду ан ло илоҳа иллоллоҳу ва ашҳаду
анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳу», — дейишар ва «во Муҳаммадо»,
«во Аҳмадо» деб фарёд қилишар эканлар. Тағшода Бухорхудот улар-
нинг калласини олар ва уларга шафкат қилишни сўрашга ҳеч ким бо-

тина олмас эди. Ниҳоят у тўрт юз кишининг бошини олдирди ва дорга остирди, қолганларини эса *Асад ибн Абдуллох номидан (Д. 50а); Л. 48б) асир қилиб, унинг олдига Хуросонга юборди. Бу жамоадан ҳеч бири ислом динидан қайтмади; кимки [тирик] қолган бўлса, у ислом динида қолди. Асад ибн Абдуллох бу жамоани ислом динидан қайтармади ва Тағшода Бухорхудот ўлганидан кейин у жамоа Бухорога қайтиб келди. Яна худо билимдонроқ. (П. 59).

XXV

НАСР [ИБН] САЙЁР ЗИКРИ¹ ВА ТАҒШОДАНИНГ ЎЛДИРИЛИШИ

Мана шу бир юз олтмиш олтинчи йили (15 август 782—4 август 783)² Асад ибн Абдуллох ўлди ва Хишом ибн Абдулмалик ибн Марвон³ Хуросонга амир қилиб Наср ибн Сайёрни тайинлади ва унга Хуросонни идора қилиш учун фармон юборди. У Мовароуннаҳрга келиб турклар билан || ғазот қилди ва Фарғонани фатх этиб уларни тарқатиб юборди, ўзи эса Самарқандга қайтди. У Самарқандга етиб келганида, Тағшода Бухорхудот унинг олдига борди. Наср [ибн Сайёр] (Б. 77) унинг кизини ўзига сўратганлиги боисидин уни иззат-хурмат қилар эди. Тағшода Юкори Хунбундаги «Қораки алавён» — «Али авлодининг экинзори» деб аталган ерларни⁴ (Д. 50б) унга берган эди.

Тағшода Наср ибн Сайёرنинг олдига келганида у ўз саройининг дарвозасида ўтирган эди. Шу вақт рамазон ойи бўлиб, кун ботиш пайти эди. Наср ибн Сайёр Бухорхудот билан сўзлашиб турган эди, Бухордан иккита деҳқон келди. Улар иккови ҳам Бухорхудотнинг қариндошларидан ва бузургзодалардан бўлиб, Наср ибн Сайёр қўлида ислом динини қабул этган эдилар. Улар Наср ибн Сайёр ҳузурида Бухорхудот зулмидан шикоят қилиб: «Бухорхудот бизнинг қишлоқларимизни тортиб олди»,— дедилар. Бухоро амири (Л. 49а) Восил ибн Амр ҳам шу ерда эди, унинг зулмидан ҳам шикоят қилиб: «Була иккови бир-бирини қўллаб одамларнинг мулкларини тортиб олмоқдалар»,— дедилар. (Шу вақт) Тағшода Наср [ибн] Сайёрга секин-секин [бир нарсани] сўзлар эди, улар бундан: «Тағшода Наср ибн Сайёрдан бизни ўлдиришни илтимос қиляпти»,— деб гумон қилдилар (Д. 51а) ва иккаласи [бир] қарорга келиб, бир-бирларига: «Бухорхудот бизни ўлдирмоқчи экан, бир [ундан олдинроқ] ўз кўнглимизни бир қувонтирайлик»,— дедилар. Тағшода Наср [ибн] Сайёрга: «Эй амир! Булар иккаласи сенинг қўлингда ислом динини қабул этган эдилар-ку, нима учун улар белларига ханжар боғлаганлар?» — деган эди, Наср ибн Сайёр улардан: «Нима учун белингизга ханжар боғлаб олдингиз?» — деб сўради, улар: «Бухорхудот билан бизнинг орамызда (П. 60) адоват бор, биз ўзимизни (Б. 78) ундан хотиржам деб ҳисобламаймиз»,— деб жавоб беришди. Наср [ибн] Сайёр Хорун ибн Сиёвушга буюриб уларнинг белларидан ханжарларини тирди ва ғазаб билан қаради. У икки деҳқон нарироқ || туриб

ўлдириш чорасини кўрдилар. Наср ибн Сайёр намоз ўқимокқа туриб такбир туширди ва имомликка ўтиб намоз ўқишга бошлади. Бухорхудо-т эса намоз ўқимай курсида ўтирар, (Д. 516) чунки у ҳалигача яши-рин равишда кофир эди.

Наср ибн Сайёр намоздан (Л. 496) фориғ бўлгач, саропардага кирди ва Тағшодани чакирди. Тағшода сарой дарвозасига келганида оёғи тойиллиб йиқилди, [шу пайт] у икки деҳконнинг бири югуриб келди-да, Бухорхудо-тнинг қорнига пичок уриб, қорнини ёрди. Иккинчи деҳкон эса хануз намоз ўқишни давом эттираётган Восилнинг олди-га бориб унинг қорнига ханжар урди; Восил уни кўрган зоҳотиёк тезда қилич уриб, у деҳконнинг қалласини узиб ташлади ва уларнинг ҳар иккаласи ҳам бир вақтда ўлдилар. Бухорхудо-тга ханжар урган деҳконни Наср [ибн] Сайёрнинг фармони билан ўлдирдилар. Бухорхудо-тни эса дарҳол саро пардага олдилар. Наср [ибн] Сайёр уни ўзининг ўрнига суянтириб ўтиргизди ва тажрибали табиб чакириб уни даволашга буюрди. [Шун-да] *Бухорхудо-т васият қилар эди; бир соат вақт ўтгач, жон берди⁵, унинг хизматкорлари кирдилар ва гўштини (Д. 52а) ажратиб [ташлаб] суягини Бухорога олиб келдилар. У ўттиз икки йил подшоҳ бўлиб тур-ди⁶. (Б. 79) Наср [ибн] Сайёр Восил ибн Амрга жаноза ўқиб ўз саро-пардасига қўмдирди, Бишр ибн Тағшодани Бухорхудо-тликка ўтиргизди, ва Холид ибн Жунайдни Бухоро амирлигига тайинлади. Яна худо би-лимдонрок.

XXVI

ШАРИК ИБН ШАЙХ АЛ-МАҲРИЙ¹

У араблардан бўлиб Бухорода яшаган (Л. 50а) ва жанговар ки-ши бўлган. У шийъа мазҳабидан эди. || (П. 61) У одамларни Амирул-муъминин Алининг²,— худо ундан рози бўлсин,— авлодидан [бирини] халифа қилишга чакирар ва: «Биз марвонийлар³ қийноғидан эндигина қутулдик, аббосийлар⁴ зулмига тутилишимиз керак эмас, пайғамбар-нинг халифаси пайғамбар авлодидан бўлиши керак»,— дер эди. Унинг атрофига кўп халқ йиғилди. Бухоро амири Абдулжаббор ибн Шуайб эди, у Шарикка байъат қилди. Хоразм амири (Д. 526) Абдулмалик ибн Ҳарсама ҳамда Барзам⁵ амири Муҳаллад ибн Ҳусайнлар ҳам унга байъат қилиб иттифоклик билдирдилар ва ҳаммалари Шарикнинг чаки-ригини ошкора қилишга ва қимки уларга қарши келса уруш қилишга қарор бердилар. Бу хабар Абу Муслимга⁶ бориб етди, у Зиёд ибн Со-лихни ўн минг киши билан Бухорога юборди ва унга: «Амуга етганингда ўша ерда тўхтаб, айғокчиларингни юбор, улар исёнкор Шарик аҳво-лидан хабар берсинлар, Бухорога эҳтиётлик билан юргин»,— деб таъ-кидлади. Мархум Абу Муслимнинг ўзи Марвдан чиқиб Омуй⁷ йўли би-лан бир манзил юриб Қашмизда⁸ лашкаргоҳ қурди ва ҳар томондан қарини йиғиб Зиёд ибн Солихга: «Мен шу ерда тураман, агар сенга

[яна] лашкар керак бўлиб қолса хабар бер, мен юбораман»,— деди.

Зиёд Бухорога [яқин] келиб лашкаргоҳ курди. Шарик ибн Шайх [ҳам] кўп сонли лашкар билан Бухоро дарвозасида лашкаргоҳ курди; (Л. 50б) бутун Бухоро аҳолиси Абу Муслимга қарши урушиш учун Шарикка иттифоқлик билдирдилар. (Д. 53а) (Б. 80) Ўттиз етти кун давомида урушдилар, Шайх ўғли ғалаба қозонмаган ҳеч бир кун бўлмади, Зиёд ибн Солиҳ лашкаридан эса ҳар кун кўп кишилар ўлар ва асир тушар эди. Ниҳоят Ҳайёни Набатийнинг устози Сулаймон Қурайший беш юз аскар билан шаҳар дарвозасига борди. Ҳамза Ҳамадоний Бухоро шаҳаридан унга қарши чикди. Сулаймон тўрт юз кишини пистирмага яшириб қўйиб, ўзи юз киши билан Ҳамза Ҳамадонийга қарши урушга юрди. Ҳамза || унинг аскарлари шу миқдордан ортиқ эмас деган гумон билан яқин келиб жанг бошлаган эди, у тўрт юз киши пистирмадан чиқиб Ҳамза аскарларининг кўпини ҳалок қилдилар, қолганлари шаҳарга қочишди. Қутайба ибн Тағшода Бухорхудот ўн минг одам билан келиб сипоҳ аломатини ошқоро қилди⁹ (П. 62) ва Зиёд ибн Солиҳ билан биргаликда [Шарикка қарши] жангга киришди. Унинг буйруғи билан, кўшкларнинг дарвозаларини очдилар. Бухоро шаҳрининг дарвозасида етти юзта кўшк бор эди, унинг фармони билан кўшкдагилар ҳам сипоҳ аломатини ошқоро қилдилар. Бу кўшклардаги кишилар шаҳардагилардан кўра кўп эди. Лекин шаҳарда ерли халқ билан бирга *араблар¹⁰ турар, кўшкларда эса араблардан бирор киши ҳам йўқ эди. Бухорхудот (Л. 51а) қишлоқ халқига ва кўшкларда турувчиларга Шарик лашкарига дарвозаларни беркитишни, уларга озик-овқат ва ем-хашак бермасликни, озик-овқат ва ем-хашакни Зиёд лашкаргоҳига олиб боришни буюрди.

[Шундай қилиб] ҳар йўл билан Шарик лашкарига қийинчилик туғдирдилар ва Шарик лашкари тангликда қолди: ўзлари оч қолдилар, отлари [ҳам] ем-хашаксиз қолиб урушга ярамади. Улар тадбир кўришиб, бизга шаҳардан озик-овқат ва ем-хашак етказишар, шаҳардан бошқа лашкарлар ҳам чиқиб бизга қўшилар деган умид билан шаҳар дарвозасига яқинроқ боришга, орқа томонни шаҳарга-ю юзни душманга қаратишга қарор қилдилар. (Б. 81) Лекин йўлда Зиёд ва Бухорхудотнинг лашкаргоҳи бўлганлиги туфайли кундузи юришга имконият топмай, кечаси йўлга чикдилар. Шаҳардан бир фарсанг узоқликдаги масофага етганларида Зиёд бундан хабардор бўлиб қарши чикди ва уларнинг йўлларини тўсди. Икки лашкар қаттиқ жанг қилдилар; Зиёд ва Бухорхудот лашкари мағлубиятга учради. Бухорхудот [Зиёдга]: «Яхшии шуки, биз душман лашкарининг орқа қисмига ҳужум қилайлик; агар биз уларнинг олдиларига ўтсак улар [лашкарнинг] бирор жойига ҳужум қилиб [ёриб] ўтадилар ва бизнинг ишимиз оғирлашади. Агар биз орқадан ҳужум қилсак, (Д. 53б) уларнинг олдинги қисмлари ўзини шаҳарга олган бўлади-ю. [лекин] тезлик билан || қайтиб жангга кири-

75

76

шишга [мажбур бўлади], бу эса биз учун қўл келади»,— деди. Ана шу маслаҳатни амалга ошириб, (Л. 51б) Зиёд ва Бухорхудот лашкарлари орқада қолдилар ҳамда [душман лашкарининг] баъзи қисмлари олдинга қараб жўнаган пайтда орқа қисмларига ҳужум қилиб уруш бошладилар; лашкарлар йўл-йўлакай жанг қилиб Навкандага яқинлаб етдилар. Бухорхудот Зиёд ибн Солиҳга: «Бу қавм очикиб қолган, улар бу йил узум ва қовун кўрганлари йўқ, еганлари ҳам йўқ, улар Накандага етганларида ўз ҳолларига қўяйлик, токи улар узум, қовунга овора бўлиб қолсинлар ва олдинги қисмлари шаҳарга етиб олсин, ана шунда биз уларга ҳужум қиламиз»,— деди.

Шарик лашкари Навкандага етгач (П. 63) узум, қовун ва [бошқа] мева қидириб тарқалиб кетди; унинг олдинги қисми эса шаҳарга етган эди. Шу вақт Бухорхудот ва Зиёд уларга ҳужум қилиб (Б. 82) кўп кишини ўлдирдилар, қолганлари қочиб кетишди. Шу аснода жамоани [ўз мазҳабига] даъват қилаётган Шарик ибн Шайх отидан йиқилди ва ўлдирилди.

Зиёд ибн Солиҳ ҳозирда «Масжиди Мағок» деб аталадиган Мох дарвозасига — анҳор лабига келиб тушди ва шаҳарга ўт қўйишга буюрди; шаҳар уч кеча-кундуз давомида ёнди. Зиёд: «Ҳар ким шаҳардан чиқса унга омонлик берилади»,— деб жар чақиртирди; улар шаҳардан чиқсинлар деб лашкарни шаҳардан узоқроққа қўйган эди. Шарикнинг ўғли ва унинг лашкар бошлиқларидан бири шу кечаси шаҳар дарвозасига келган эдилар ҳар иккаласини ҳам тутиб Зиёднинг олдига олиб бордилар ва унинг фармони билан икковини дорга осдилар. (Д. 54а). Шундан кейин шаҳар халқи кўрқиб қолиб бу чакирик билан ташқари чиқмадилар (Л. 52а).

Уч кундан кейин Зиёд шаҳар дарвозасига келиб Бухорхудотнинг Регистондаги ҳисор дарвозасида бўлган қўшқига тушди ва лашкарига шаҳар дарвозасига боришга буюрди. Яна уруш бошланиб, жанг қилишар ва шундай тақбир айтар эдиларки, ундан ер ларзага келар эди. Жанг қаттиқ бўлди. Танилган машхур кишилардан бир қанчаси шаҳардан чиқдилар. Аттотлар дарвозасида || уруш бўлди ва шаҳар аҳолисидан кўп киши ўлдирилди. Зиёднинг буйруғи билан шаҳар аҳолисидан кимники тутсалар шаҳар дарвозасида дорга оса бердилар ва ниҳоят шаҳарни олдилар.

Бухоро ишидан хотиржам бўлгач, Зиёд Самарқандга кетди. У ерда кўп урушлар қилди ва яна Хуросон томонга қайтиб кетди. Яна худо билимдонрок.

XXVII

МУКАННАНИНГ ХУРУЖИ (Б. 83) ВА УНИНГ ТОБЕЛАРИ ОҚ КИЙИМЛИКЛАР

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Насрнинг айтишича, (Д. 54б) Муҳаммад ибн Жаъфар бу фаслни (П. 64) ўз китобида келтирган-у, лекин тўла

баён этган эмас. «Ахбори Муқанна» [номли китоб]нинг муаллифи иброҳим ва Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийларнинг айтишларича¹, Муқанна Марв атрофи аҳолисидан, Коза деб аталган қишлоқдан бўлиб. номи Хошим ибн Ҳаким эди. У илгари кудунггарлик қилар эди, кейин эса илм ўрганишга машғул бўлди ва ҳар хил илмларни: кўзбўямачилик, сеҳр ва тилсим илмларини ўрганди. Кўзбўямачиликни яхши билиб олиб, пайғамбарлик даъвосини ҳам қилди ва уни Махдий ибн Мансур² хижратнинг бир юз олтинчи еттинчи йилида (5 август 783—23 июль 784) ўлдирди. Муқанна кўзбўямачиликни ўрганган ва ғоятда зийрак бўлиб (Л. 526) кадимги [олимлар] илмларига оид кўп китобларни ўқиган ва жодугарликда устоз бўлган эди. Унинг отасининг номи Ҳаким бўлиб, у Абу Жаъфар Давонакий давридаги³ Хуросон амири лашкарбошилари-дан бири эди. У Балхдан чиққан эди.

Хошим ибн Ҳакимни Муқанна дейишларига сабаб шу эдики, у жуда хунук, боши кал ва бир кўзи кўр бўлганидан ҳамиша боши ва юзига кўк парда тутиб юрар эди. (Д. 55a) Шу Муқанна Аббосийлар даъватчиси Абу Муслим⁴ замонида Хуросон лашкарбошилари-дан || бири бў- 78
либ, Абдулжаббор Аздийга⁵ вазир бўлди ва пайғамбарлик даъвосини қилди ва бир канча вақт шу даъвода турди. Абу Жаъфар Давонакий одам юбориб уни Марвдан Бағдодга олдириб келди ва бир неча йил давомида зиндонда тутди. Шундан кейин у зиндондан қутулиб яна Марвга қайтиб келди ва одамларни (Б. 84) йиғиб: «Менинг ким экан-нимни биласизми?» — деб сўради. Одамлар: «Сен Хошим ибн Ҳакимсан», — дедилар. У: «Янглишдингиз, мен сизнинг ва бутун оламнинг худосиман», — оғзига тупроқ, — ва яна: «Ўзипни қандай ном билан аташ-ни истасам атайбераман», — деди ҳамда: «Мен халққа ўзимни Одам [ато] суратида, кейин Нух суратида, кейин Иброҳим суратида, кейин Мусо суратида, сўнг Исо суратида, кейин Муҳаммад мустафо, — худо унга раҳмат ва саломини юборсин, — суратида, кейин Абу Муслим суратида кўрсатган зотман, (Л. 53a) энди эса мана ўзингиз кўриб турган суратдаман», — (П. 65) деди. Одамлар: «Бошқалар (Д. 55b) пайғамбар-лик даъвосини қилган эдилар, сен эса худолик даъвосини қилаяпсан», — дедилар. Муқанна: «Улар нафсоний эдилар, мен эса руҳонийман ва уларнинг [баданлари] ичида эдим, менда шундай қудрат борки, ўзимни қандай суратда кўрсатишни истасам шундай суратда кўрсата бера-ман», — деди.

Муқанна ҳар бир вилоятга нома ёзиб, ўзининг доий (ташвиқотчи)-ларига берди. Номага мана шуларни ёзди: «Раҳмли ва меҳрибон тангри номи билан, саййидлар саййиди Хошим ибн Ҳакимдан фалончи ўгли фалончига, ҳамд худога бўлсин, ундан бошқа худо йўқ, у Одамнинг ҳам, Нух, иброҳим, Исо, Мусо, Муҳаммад ва Абу Муслимларнинг ҳам худосидир. Сўнгра [сўз шуки], қудрат, эгалик, иззат ва ҳужжат Муқан-наникидир; менга имон келтиринг ва билингки, подшоҳлик менга хос,—

унга лаънатлар бўлсин,— азизлик ва худолик меники, мендан бошқа худо йўқ,— оғзига тупрок,— кимки менга имон келтирса жаннат ўшаники, кимки менга имон келтирмаса дўзах уники»: (Д. 56a).

*У хали Марвда турган вақтидаёқ ҳар ерга дойларини юборди 79 ва кўп || халкни йўлдан оздирди⁶. Марвда араблардан Абдуллоҳ ибн Амр номли бир киши бор эди, у Муқаннага имон келтирди ва кизини унга хотинликка берди. Ана шу Абдуллоҳ Жайхундан ўтиб Нахшаб ва Кеш⁷ шаҳарларига келди ва ҳар ерда халкни лаънати Муқанна динига чакириб, (Л. 53б) кўп кишини йўлдан оздирди. [Бундайлар] Кеш шаҳарида ва унинг кишлоқларида кўпроқ эди. Дастлаб Муқанна динига кирган ва унинг динини юзага чиқарган кишлок Кешнинг Субах номли кишлоғи бўлиб, у кишлок аҳолисининг улуғ кишиси Умар⁸ Субахий эди. Улар кўзғолон кўтардилар. Уларнинг амири араблардан бўлиб, порсо бир киши эди, уни ўлдирдилар. Сўғднинг кўпчилик кишлоклари Муқанна динига кирди, Бухоро кишлокларидан кўп кишилар кофир-бўлиб, кофирликни ошкоро қилдилар. Ниҳоят бу фитна улғайиб кетди ва мусулмонлар учун қаттиқ бало бўлди: [муқанначилар] карвонларни уриб кишлокларни талар (Д. 56б) ва кўп вайронгарчиликлар қилар эдилар.

Муқаннанинг Мовароуннаҳрга бориш сабаби бундай эди: Муқанна воқеаси хабари Хуросонга ёйилгач, Хуросон амири бўлган Ҳумайд ибн Қахтаба уни тутишга буюрди. Муқанна эса ўз кишлоғидан кочиби, беркиниб юрар эди. Охири Муқаннага (П. 6б) Мовароуннаҳр вилоятида кўп халқ унинг динига киргани ва шу диннинг тарқалгани маълум бўлди ва у Жайхундан ўтишга қасд қилди. Хуросон амири: «Жайхун дарёси лабида уни соқчилар пойлаб турсинлар»,— деб буюрган эди; Муқанна Жайхун дарёсидан ўтмоқчи бўлса уни тутиб олиш учун юзта отлик аскар Жайхун киргоғида юқори ва қуйи томон ҳамиша юриб турдилар. Муқанна (Л. 54a) ўттиз (Б. 8б) олти киши билан Жайхун дарёси лабига келиб сол тайёрлаб Жайхундан ўтди ва Кеш вилоятига борди. У вилоят Муқаннага бўйсунди ва халқ унга рағбат || қилди. [Шу вилоятдаги] Сом тоғи тепасида ғоятда мустаҳкам бир ҳисор бўлиб, унда оқар сув, дарахтлар ва экин ерлар бор эди. Бу ҳисор [ичида] ундан ҳам мустаҳкамроқ яна бир ҳисор бор эди. (Д. 57a) Муқанна уни тузатишга буюрди ва уни тузатдилар. Муқанна у ерга кўп мол ва бехисоб озиқ-овқат йиғди. Соқчилар тайинлади. Оқ кийимликлар кўпайишиб кетдилар ва мусулмонлар уларга қарши тадбир қўллашдан ожиз қолдилар. Бу овоза Бағдодга бориб етди; ўша вақтда Маҳдий халифа эди, у жуда қайғириб, Муқаннага қарши курашиш учун кўп лашкар юборди ва охири бу фитнани даф қилиш мақсадида ўзи ҳам Нишопурга келди. Маҳдий ислом дини хароб бўлиб Муқанна дини бутун дунёга тарқалиши хавфидан кўрқар эди.

Муқанна туркларни чакирди ҳамда мусулмонларнинг қони ва мо-

лини улар учун ҳалол қилиб [ҳукм чикарди]. Туркистондан талончилик тамасида кўп лашкар келди. Улар вилоятларни талар, мусулмонларнинг хотин ва болаларини асир қилиб олар, ўлдирар эдилар. У [турк]лар дастлаб Бухорода пайдо бўлдилар.

Муқаннанинг ҳаммаслаклари бўлган оқ кийимликлардан бир гуруҳи Нумижкат⁹ деб аталган бир қишлоққа бордилар ва кечаси масжидга (Д. 576) кириб (Л. 546) муаззинни ўн беш киши билан биргаликда ўлдирдилар; бутун қишлоқ аҳолисини ҳам ўлдирдилар. Бу воқеа бир юз эллик тўққизинчи йилда (31 октябрь 775—18 октябрь 776) содир бўлди. [Бу вақтда] Бухоро амири Ҳусайн ибн Маоз эди.

Муқанна тоифасининг катталаридан (Б. 87) бухоролик Ҳаким [ибн] Аҳмад номли бир киши бўлиб, у билан бирга яна учта лашкарбоши бор эди. Улардан бирининг номи Хашвий¹⁰, иккинчисиники Боғий бўлиб, бу иккови Фузайл кўшиқдан эдилар. Учинчисининг номи — Гирдак; у Ғиждувон қишлоғидан эди. Буларнинг ҳар уччаласи ҳам жанговар кишилар бўлиб (П. 67) айёр, босқинчи ва ўғри эдилар. Уларнинг қишлоқ аҳолисини ўлдирганлиги хабари шаҳарга етгач, || 81 Бухоро аҳолиси жам бўлдилар ва амирнинг олдига бориб: «Бу оқ кийимликлар билан албатта жанг қилишимиз керак»,— дедилар. Бир юз эллик тўққизинчи йил ражаб ойида (апрель-май 776) Ҳусайн ибн Маоз ўз лашкари билан ва Бухоро қозиси Омир ибн Умар ибн Имрон Бухоро аҳолиси билан чиқиб Наршах қишлоғига бордилар,— ҳозир бу қишлоқни Наржак дейдилар,— ва оқ кийимликлар қаршисида (Д. 58а) лашкаргоҳ туздилар.

Шунда Бухоро қозиси: «Биз уларни ҳақ динга чакирамиз, улар билан урушиш биз учун муносиб эмас»,— деди. Кейин қози яхши тадбиркор одамлар билан бирга уларни ҳақ динга чакириш учун қишлоққа кирди. Оқ кийимликлар: «Биз бу сиз айтаётган нарсаларни билмаймиз»,— деб кундан-кунга кофирликларини кучайтирдилар ва насихатни қабул қилмадилар. Шундан кейин жанг бошланиб кетди (Л. 55а) Биринчи бўлиб оқ кийимликларга ҳамла қилган киши араблардан Наим ибн Саҳл номли киши эди. У кўп урушлар қилиб бир канча кишини ўлдирди ва охир ўзи ҳам ўлдирилди. Оқ кийимликлар енгилдилар, улардан етти юз киши ўлдирилди ва қолганлари қочдилар. Шу билан ўша кун тамом бўлди.

Эртасига тонг отгач, оқ кийимликлар элчи юбориб мусулмонлардан омон сўрадилар ва: «Биз мусулмон бўлдик»,— дедилар. (Б. 88) Мусулмонлар улар билан сулҳ тузиб, сулҳнома эздилар ва уларга бундан буён йўлкесарлик қилмаслик, мусулмонларни ўлдирмаслик, ўз қишлоқларига тарқалиш, (Д. 58б) ўз амирларига бўйсунуш шартларини қўйиб худо ва пайғамбар аҳдини уларга маҳкам юкладилар. Шаҳарнинг ҳамма катталари сулҳномага қўл қўйдилар.

Мусулмонлар қайтиб кетгач, улар аҳдларидан қайтиб яна йўлке-

сарлик билан машғул бўлдилар. Улар мусулмонларни ўлдирар ва эн-
дигина бош тортган кўк экин (дон)ларни Наршах ҳисорига олиб кетар
эдилар. Мусулмонларнинг иши кийинлашди. || Халифа Маҳдий ўз вазири
82 Жабраил ибн Яхъёни Муқаннага қарши урушга юборди. У Бухорога
келиб Муқаннага қарши жангга юриш учун Дарвозайи Самарқандда
лашкаргоҳ қурди. Хусайн ибн Маоз унинг олдига бориб: «Сен [аввал]
ок кийимликларга қарши урушда менга (П. 68) ёрдам бер, бу ишдан
бўшагач, (Л. 556) биз сен билан бирга Муқаннанинг [ўзига] қарши
урушга борамиз»,— деди.

Жабраил бу таклифни қабул этди-да, лашкарини оёкка турғизиб
Наршах қишлоғига борди, қишлоқ атрофига хандақ қазишга буюриб.
хандақ ичини лашкаргоҳ (Д. 59а) қилди; ок кийимликлар кечаси чи-
киб хужум қилиб қолмасинлар деб лашкарига хушёр бўлиб туришга
буйруқ берди. Худди у айтгандек бўлиб чиқди; ок кийимликлар даст-
лабки кечадаёқ қишлоқдан чиқиб хужум қилиб кўп вайронлик кел-
тирдилар. Бухоро амири Хусайн ибн Мао Жабраилга кўп меҳрибон-
лик кўрсатиб, ундан то бу иш тамом бўлгунича Кешга кетмай Бухорода
бўлишини сўради.

Жабраил урушни бошлаб юборди. Тўрт ой мобайнида эртаю кеч
узлуксиз урушдилар, ок кийимликлар ғалаба қозонмаган бир кун ҳам
бўлмади. Мусулмонлар, чорасиз қолиб тадбир излашга тушдилар. Мо-
лик ибн Форм: «Мен бир тадбир кўрсатаман»,— деди-да, лашкаргоҳ-
дан то ҳисор деворигача ариқ қовлашга буюрди ва у ерга қуролли киши-
ларни юбориб қанча жой қовласалар уни чўп, қамиш ва тупроқ билан
мустаҳкамлаб беркитиб боришга буюрди. (Д. 596) [Шу тарзда] ҳисор
девори тагигача қазиб етдилар ва [ҳисор девори тагини] эллик газ
миқдорида қовлаб устунлар қўйиб маҳкамладилар. Эллик газ жой
(Л. 56а) қовланиб бўлгач, уни ўтин билан тўлғизиб нефть сепдилар-
да, у устунлар ёниб кўргон девори йиқилсин деб ўт қўйиб юбордилар.
Аммо олов ёнмади, чунки олов ёниши учун || унга шамол тегиши керак.
83 Ҳисор ичида эса шамол ўтадиган йўл йўқ эди. Ҳисорнинг таги қовлан-
ган минорасига палакмонларни тўғрилаб қўйиб тош отган эдилар, те-
шик очилиб шамол қиқшга йўл топди, олов олиб устунлар ёнди ва
ҳисор деворининг эллик газча жойи йиқилди.

Мусулмонлар қиличбозликка киришиб кўп кишини ўлдирдилар,
қолганлар омонлик тилаб, илгариги ахдномага мувофиқ мусулмонлар-
ни ранжитмаслик, ўз қишлоқларига қайтиб кетиш, ўз улуғларини ха-
лифа олдига юборилишига [рози бўлиш] ва ўзлари билан бирга қурол-
яроғ (Д. 60а) олиб юрмаслик шартлари билан сулҳ туздилар ва
[қишлоқдан] ташқари (П. 69) чиқиб хандақдан ўтдилар. [Аммо] улар
яширин суратда (Б. 90) қуролга эга эдилар. Ок кийимликларнинг кат-
таси бўлган Ҳакимни Жабраил ўз ўғли Аббосга топшириб: «Буни олиб
бориб саропардага қўй ва яширин равишда ўлдир»,— деди. Унинг амри-

га мувофик иш қилиб Ҳакимни саропардага олиб бордилар. Оқ кийимликлар узоқдан [қараб] турган эдилар. Жабраил саропардага борган эди, оқ кийимликлар Ҳакимнинг дўсти бўлган Ҳашвийни юбориб у оркали Жабраилга: (Л. 56б) «Биз Ҳакимни олмасдан кетмай-миз»,— дедилар. Ҳашвий янги этик кийган эди. У Жабраилга шу сўзларни айтиб турган эдики, Жабраилнинг ўғли Аббос келиб: «Ҳакимни ўлдирдим»,— деди. Жабраилнинг буйруғи билан дарҳол Ҳашвийни отдан тушириб ўлдирдилар. Оқ кийимликлар кичқиришиб қуроолларини қўлга олдилар ва жанг бошланиб кетди. Жаброил бутун лашкарини отга минишга буюрди. Илгаригидан кучлироқ уруш бўлди. Қаттиқ жанглар қилдилар ва охири оқ кийимликлар яна (Д. 60б) енгилиб, улардан кўп халқ ўлдирилди; тирик қолганлари қочдилар.

Наршах қишлоғининг ҳукмдори бир хотин киши эди, унинг эрининг номи Шараф¹¹ бўлиб Абу Муслимнинг || лашкарбошиси бўлган ва марҳум Абу Муслим уни ўлдирган эди. Бу хотинни Жабраилнинг олдида олиб келдилар, у билан амакисининг бир кўр ўғли бирга келди, у бағоят палид ва бадкор эди. Жабраил у хотинга: «Абу Муслимнинг гунохидан кеч!»— деди. Хотин: «Абу Муслим деб мусулмонларнинг отасига айтилади, менинг эримни ўлдиргандан кейин у мусулмонларнинг отаси бўладими?»— деди. Жабраилнинг буйруғи билан хотинни белидан икки бўлиб ташладилар ва амакисининг ўғлини ҳам ўлдирдилар.

[Ҳакимнинг лашкар бошлиқларидан бири бўлган] Гирдак Муқаннанинг олдида кетди. Улардан бири — Богий эса урушда ўлдирилди. Жабраил Сўғд оқ кийимликларининг дилларига кўркинч солиш учун ўлдирилган [бошлиқ]лар қалласини Сўғдга олиб борди. Сўғд аҳолисига (Л. 57а) Муқаннанинг лашкар бошлиқларидан Сўғдиён номлик бир киши амир бўлган эди; Сўғд аҳолиси у билан иттифок бўлдилар. Жабраил Сўғд аҳолиси билан кўп урушди ва охири Бухоро аҳолиси-дан бир киши Сўғдиённи (Д. 61а) ўлдирди ва бу қавм таркалиб кетди.

Жабраил у ердан Самарқандга борди ва то¹² Маоз ибн Муслим Хуросонга амир бўлгунига қадар¹³ турклар ва оқ кийимликлар билан кўп урушлар қилди.

[Маоз ибн Муслим] бир юз олтмиш биринчи йилда (9 октябрь 777—27 сентябрь 778) (П. 70) Марвга келди ва бу ердан иш бошлаб Омуй биёбонига кириб кетди. Бухорога етганида Бухоро аҳолиси [орасидаги] деҳқонлар жангчи кишиларни йиғдилар; беш юз етмиш минг киши йиғилди. Маоз ибн Муслимнинг фармони билан уруш қуроолларини кўплаб тайёрладилар; у хунаремандларнинг лашкар ичида иш берадиган ҳар бир жинсидан уч минг ишчи кишини тешалар беллар. тўқмоқ ва болталар билан таъминлаб муҳайё қилиб қўйди; палақмонлар¹⁴ *нарвонлар¹⁴ ва девор тешадиган қурооллар ишлатди ва энг яхши қуроолантирилган лашкар билан Сўғдга қараб юзланди.

85 Сўғда || ок кийимликлар кўп эдилар, турк лашкари ҳам кўп келган эди. Ҳарийнинг¹⁵ амири Ҳарийдан ўн мингта кўй олиб келган эди, ўзи билан бирга олиб юрди. Маоз ибн Муслим унга: (Л. 576) «Душманимиз турклар бу ерда (Д. 616) бизга яқин жойда туриптилар, улар-кўйни жуда яхши кўрадилар, бу кўйларни Бухорода қолдир ёки менга сот, мен уларни лашкарга тақсим қилиб берайин!» — (Б. 92) деса у рози бўлмади. Турк аскарларидан бир тўдаси чиқиб хужум қилдилар-да, ҳамма кўйларни Арбинжон билан Зармон¹⁶ ўртасидаги бир манзилга олиб кетдилар. Турклар кетидан лашкар борган эди уларнинг ҳам баъзиларини ўлдирдилар, баъзилари эса мағлубиятга учраб қайтиб келдилар.

Маоз ибн Муслим Сўғд ва Самарқандга бориб турклар ҳамда ок кийимликлар билан икки йилгача кўп урушлар қилди, гоҳ у ва гоҳ душман ғалаба қозонар эди. Икки йилдан кейин у Хуросон амирлигидан истеъфо берди ва Мусайяб ибн Зухайр аз-Забий Марвда бир юз олтимиш учинчи йил жумод ал-аввал ойида (январь-февраль 780) Хуросонга амир бўлди ва ражаб ойида (март-апрель 780) Бухорога келди. Шу вақт Бухоро амири Жунайд ибн Холид эди, уни Хуросон амири Хоразмга юборди.

Бухорода Муқанна саркардаларидан бўлган Кулортегин номли бир саркарда бор эди, у лашкар ва мулозимлар тузиб Мусайяб билан урушлар қилди.

*Хикоят¹⁷ Муҳаммад ибн Жаъфарнинг (Д. 62а) ривоят қилишича, Муқанна лашкаридан мовароуннаҳрликлар, турклар ва бошқалардан иборат эллик мингта унинг хисори дарвозасига йиғилиб, сажда ва зорий (Л. 58а) қилиб ундан дийдор кўрсатишни сўрадилар. Ҳеч бир жавоб ололмагач, яна сўрашда давом этиб: «Ўз эгамизнинг дийдорини кўрмас эканмиз бу ердан қайтиб кетмаймиз»,— дедилар. (П. 71) Муқаннанинг Ҳожиб номли бир кули бор эди, Муқанна унга: «Бандаларимга,— оғзига тупроқ,— айт, Мусо мендан дийдор кўрсатишни сўради, тоқат қилолмаслиги сабабли кўрсатмадим. Мени кўрган ҳар бир киши тоқат қилолмай дарҳол ўлади»,— деди. Улар ялиниб-ёлвориб яна 86 сўрайбердилар || ва: «Биз дийдор истаймиз, агар ўласак, бу айни муддао»,— дедилар. Муқанна: «Фалон куни келинг сизга дийдор кўрсатаман»,— деб ваъда берди.

Шундан кейин Муқанна ҳисорда ўзи билан турадиган хотинларга буюрди, (Б. 93) улар Сўғд, Кеш ва Нахшаб деҳқонларининг қизларидан иборат бўлиб, юзта хотин эдилар. Муқаннанинг шундай одати бор эди: қаерда хушрўй хотин бўлса унга хабар берар эдилар (Д. 62б) ва Муқанна уни олдириб келиб ўзи билан бирга сақлар эди. Ҳисорда у билан бирга шу хотинлар ва ўша хос қулдан бошқа ҳеч ким бўлмас эди. Ҳисордагиларнинг озиқ-овқат каби эҳтиёжлари бўлса, ҳар куни бир марта ҳисор дарвозаси очилар, ташқари томонда эса бир вакил

бўлиб, у керакли нарсаларни тайёрлар, ҳалиги кул вакилни чакириб у нарсаларни хисор ичкарасига олиб киргач, яна хисор дарвозасини беркитар (Л. 58б) ва то иккинчи кунгача Муқаннанинг хунук юзини ҳеч ким кўрмас эди. Чунки у юзига кўк парда тутиб юрар эди. Шундай қилиб, у ўша хотинларнинг ҳар бирига ойна олиб хисорнинг тепасига чиқиб бир-бирининг рўбарўсида туришга ва куёш нури ерга тушган пайтда барча ойналарни кўлга олиб бетафовут бир-бирига рўбарў қилиб тутишга буюрди. Халқ тўпланган эди. Куёш нури ойналарга тушгач, унинг акси билан ўша жой нурга тўлиб кетди. Шу вақт Муқанна қулига: «Ана қаранг! Худо ўз юзини кўрсатяпти деб бандаларимга айт»,— деди. Тўпланган халқ қараб, бутун жаҳоннинг нурга тўлганини кўриб кўркдилар ва ҳаммалари бирдан сажда қилиб: (Д. 63а) «Эй худо! Қудратинг ва улуғлигингни шунчалик кўрганимиз етади, бундан кўпроқ кўрсак юрагимиз ёрилади»,— дедилар. Улар ҳануз саждада эканлар, Муқанна яна қулига: «Саждадан бошларингизни кўтаринг! Худо сиздан рози ва гуноҳларингизни кечди деб умматларимга айт» — деди. (П. 72) жамоа кўрккан ва ваҳимага тўлган ҳолда бошларини саждадан кўтардилар. || Шу вақт Муқанна: 87 «Ҳамма вилоятларни сизлар учун ҳалол қилдим. Қимки менга имон келтирмаса унинг қони, моли ва фарзандлари сиз учун ҳалол»,— оғзига тупроқ — деди. Шундан кейин у жамоа талончиликка юз ўғирди. (Л. 59а) Бу жамоа бошқалар олдида фахрланиб: «Биз худони кўрдик»,— дер эди.

Муқаннанинг ҳалок бўлиш сабаби. *Хирот амири бўлган Саъид кўп лашкар билан Муқанна хисорининг дарвозасига келиб қўнди¹⁸, уйлар ва ҳаммомлар қуриб ёзин-кишин шу ерда бўлдилар.

Хисорнинг ичида чашма, (Д. 63б) дарахтлар ва экинзорлар бор эди. Муқаннанинг хос кишилари ва сипоҳсолорлар қучли лашкар билан хисор ичида эдилар. Хисор ичкарасида, тоғ тепасида яна бошқа бир хисор бўлиб, у хисорга ҳеч кимга йўл йўқ эди. Муқанна ўша хотинлар билан [шу] хисорда турар эди.

Унинг одати шундай эдики, ҳар куни ўша хотинлар билан бирга овқатланар ва улар билан шароб мажлисига ўтириб шароб ичар эди. Шу тартибда у ўн тўрт йил ҳаёт кечирди. [Охири] Хирот амири унинг ишини оғирлаштириб, лашкарлари тарқалиб кетди, хисорда бўлган сипоҳсолор эса хисор дарвозасини очди ва бўйсуниб ташқари чиқди; ислом динини қабул этди. Мусулмонлар хисорни олдилар. Муқанна ички хисорни саклаб қололмаслигини тушунди.

Муҳаммад ибн Жаъфарнинг Кеш деҳқонларидан бўлган Абу Али Муҳаммад ибн Хорундан ривоят қилишича, Абу Али шундай деган: «Менинг бувим Муқаннанинг ўзи олиб келиб хисорда саклаб турган хотинлари жумласидан бўлган экан. (Д. 64а) (Л. 59б) У шундай

88 хикоя қилар эди: «Бир куни || Муканна хотинларни ўз одати бўйича овқат ейишга ва шароб ичишга (Б. 95) ўтиргизиб, шароб ичига захар солди-да, ҳар бир хотин учун биттадан хос кадаҳ тутқизиб айтди: «Мен ўз кадаҳимдаги шаробни ичганимда сизлар ҳам кадаҳларингизни бутунлай бўшатишингиз лозим». Ҳамма хотинлар ичдилар, мен эса ичмасдан шаробни қўйлагим ёқасига тўқдим, Муканна бун пайқамади. Ҳамма хотинлар [хушсиз] йиқилиб ўлдилар; мен ҳам ўзимни уларнинг орасига ташлаб ўлганга солиб ётдим, Муканна менинг ҳолимдан беҳабар эди. Кейин Муканна ўрнидан туриб қараб, ҳамма хотинларнинг ўлиб ётганини кўрди-да, ўз қулининг олдига борди (П. 73) ва қилич билан унинг калласини кесди. Муканнанинг фармони билан уч кундан бери тандир қизитаётган эдилар. Муканна ўша тандир олдига бориб кийимини ечди ва ўзини тандирга отди. Тандирдан бир тутун чикди. Мен у тандир олдига бориб унинг вужудидан ҳеч (Д. 64б) асар кўрмадим. Ҳисорда бирор тирик киши йўқ эди.

Унинг ўзини ўзи куйдиришига сабаб шу эдики, у ҳамиша: «Қачон бандаларим менга бўйсунмасалар мен осмонга чиқиб у ердан фаришталарни олиб келаман ва уларни бўйсундираман»,— (Л. 60а) дер эди. Халк: «Муканна фаришталарни олиб келиб бизга осмондан ёрдам бериш учун осмонга чиқиб кетди; унинг дини дунёда [абадий] қолади»,— десин деб Муканна ўзини ўзи куйдирди. Кейин у хотин ҳисор дарвозасини очди ва Саъид Ҳараший кириб у ердаги хазинани олди».

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср шундай дейди: «Бу қавмдан Кеш ва Нахшаб вилоятида, Қўшки Умар, Қўшки Хиштивон ва Зармон қишлоғи каби Бухоро қишлоқларида ҳозирда ҳам сақланиб келмоқда. Улар ўзлари Муканнанинг ким қанлигидан бутунлай хабарсиз бўлсалар ҳам унинг ўша динидалар. Уларнинг тутган йўллари шуки намоз 89 ўқимайдилар, рўза || тутмайдилар ва жунуб бўлганларида гусил қилмайдилар, лекин омонатга хиёнат қилмайдилар. Бу одатларининг ҳаммасини мусулмонлардан (Д. 65а) яширин тутадилар ва мусулмонлик даъво қиладилар.

[Яна] айтадиларки улар: «Хотин худди гулга ўхшайди, уни ким хидласа ҳам [барибир] камайиб қолмайди»,— деб хотинларини бир-бир оловларига ҳалол ҳисоблайдилар. Бирор киши бирор хотиннинг олдига хилватга кирганида уй эшигида белги қолдиради; у хотиннинг эри келиб қолгудек бўлса хотини уйда бошқа киши билан бирга эканлигини билиб қайтиб кетади ва у киши хилват ишидан фориг бўлгандан кейингина ўз уйига қиради.

Ҳар бир қишлоқда уларнинг раислари бўлади (Л. 60б) ва ҳаммалари унинг фармонига бўйсунадилар.

Хикоя т. Айтишларича, уларда ҳар бир қишлоқда биттадан [тайинлаб қўйилган] киши бўлиб, шу қишлоқда қимки қизга уйланоқчи бўлса, қизнинг бақоратини аввал ўша киши кеткизади, шундан

кейингина кизни эрига топширадилар. (Б. 96) Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср шундай дейди: «Мен қишлоқ кексаларидан шундай улуғ неъматни у бир кишига бериб қўйиб (П. 74) бошқалар ўзларини ундан маҳрум қилишларида қандай маъни бор?» — (Д. 656) деб сўраганимда кексалар: «Уларнинг одатлари шуки, балоғатга етган ҳар бир йигит то бир хотинга уйлангунича ўша одам билан ўз эҳтиёжини қондириб юради ва бунинг эвазига у йигит ўз хотинининг аввалги кечасини ўша одамга беради. У одам кексайиб қолганида эса унинг ўрнига бошқа бирини тайинлайдилар. *Бу қишлоқнинг эркаклари¹⁹ ҳамиша ўша одам билан шу муомалани қиладилар. Шу иш билан шуғулланувчи кишини «такона»²⁰ деб атайдилар», — деб жавоб бердилар. Лекин мен бу ҳолнинг ҳақиқатидан воқиф бўлолмадим. Бу ҳикояни қишлоқнинг кексаларидан ва [муқанначилар]нинг қишлоқларида яшовчи жамоатдан эшитдим. Худоё, бизни бундан сақлагин! ||

90

XXVIII СОМОНИЙЛАР ҲУҚМДОРЛИГИНИНГ БОШЛАНИШИ¹

Сомонхудоғнинг бир ўғил кўрганлиги ва Асад ибн Абдуллоҳ Қушайрийни дўст тутганидан, ўғлига Асад деб ном берганлиги ҳақида юқорида айтиб ўтилган эди. (Л. 61а) Асаднинг тўрт ўғли бор эди: Нух, Аҳмад, Яҳё ва Илёс.

Рофе ибн Лайс Ҳорун ар-Рашидга қарши хуруж қилиб Самарқандни олганида (Д. 66а) Ҳорун ар-Рашид Ҳарсама ибн Аъяни Рофе ибн Лайсга қарши урушга юборди. Рофе Самарқандни ҳисор қилди ва Ҳарсама уни қўлга олишдан ожиз қолди. Бу ҳодиса сабабли Маъмун Ҳорун ар-Рашид билан бирга Хуросонга келган ва Ҳоруннинг дили шу иш билан ғоят даражада машғул эди. Маъмун Асаднинг ўғилларига хат ёзиб, уларга Рофе билан урушда Ҳарсамага ёрдам беришни буюрди. Асад ўғилларининг даъватига кўра Рофе Ҳарсама билан сулҳ тузди ва улар ўртасида қуда-андалик вужудга келиб, Ҳорун бу ишдан хотиржам бўлди. Рофенинг буткул Хуросонни олиб қўйиш хавфи бор эди, [шунинг учун] бу сулҳнинг тузилиши Маъмун учун жуда ёқиб тушди.

Ҳорун мана шу сафар вақтида Тусда вафот этди². Маъмун халифаликка ўтиргач³, Ҳассон (П. 75) ибн Уббод Хуросонга амир бўлди. Маъмун унга Асад ибн Сомонхудоғнинг ўғилларига Хуросоннинг айрим шаҳарлари ҳукмронлигини беришни буюрди; Ҳассон ибн Уббод уларнинг ҳар бирига ўша қилган яхшиликлари эвазига биттадан эътиборли шаҳарни берди: (Д. 66б) Нух ибн Асадни Самарқандга, Аҳмад ибн Асадни Марвга амир қилиб тайинлади. (Л. 61б) Бу [воқеа] икки юз иккинчи йилда (20 июль 817—9 июль 818)⁴ бўлган эди.

Ҳассон Хуросон амирлигидан бекор этилиб⁵ Тохир ибн Ҳусайн Хуросон амири бўлганда⁶ ҳам Тохир у вилоятларни Асаднинг ўғиллари

қўлида қолдирди ва уларнинг энг каттаси бўлган Нух ибн Асадга сарпо кийгизди. Нух ибн Асад то дунёдан ўтгунигача самарқандда бўлди 91 (Б. 97) ва биродари Аҳмад ибн Асадни || ўз ўрнига] халифа қилди. Аҳмад ибн Асад олим ва порсо бир киши эди, у то вафот этгунигача⁷ Самарқандда бўлди ва [вафоти вақтида] ўғли Наср ибн Ағмад ибн Асадни ўз ўрнига халифа қилди. У отасининг ўрнига ўтиргач, икки юз эллик биринчи йили рамазон ойининг бошида (29 сентябрь 865) шанба куни унинг номига халифа Восиқ биллоҳдан⁸ Мовароуннахрнинг амирлиги унга берилганлиги тўғрисида фармон келди.

XXIX АМИРИ МОЗИЙ АБУ ИБРОХИМ ИСМОИЛ ИБН АХМАД АС-СОМОНИЙ ХУҚМРОНЛИГИНИНГ БОШЛАНИШИ

У сомонийлар сулоласи султонларининг аввалгиси бўлиб, ҳақиқатан ҳам подшоҳликка лойиқ ва ҳақли эди. У ақлли, адолатли, шафқатли, фикр ва тадбир эгаси бир киши эди; ҳамиша халифаларга итоат изҳор қилар ва уларга тобе бўлишни зарур ва лозим биларди. У икки юз саксон еттинчи йили раби ал-охир ойининг (апрель, 900) ўртасида шанба куни Амр ибн Лайсин Балхда асир этиб¹ мамлакатга эга бўлди ва саккиз йил подшоҳлик қилди. Икки юз тўқсон бешинчи йили (12 октябрь 907—29 сентябрь 908) Бухорода худонинг раҳматига етишди. Худо уни раҳмат қилиб гуноҳларини кечирсин².

Амири мозий икки юз (Д. 67а) ўттиз тўртинчи йил шаввол ойида (апрель-май 849) Фарғонада туғилди³; (П. 76) ўн тўрт ёшга етганида отаси вафот этди. Катта акаси амир Наср уни жуда улуғ тутар, у ҳам амир Насрнинг хизматини қилар эди.

Хусайн ибн Тохир ат-Тоий (Б. 98) икки юз олтмишинчи йили раби ал-охир ойида (январь-февраль 874) Хоразмдан Бухорога келганида у билан бухороликлар ўртасида урушлар бўлиб, беш кундан кейин у шаҳарни олди, бухороликларни (Л. 62а) шаҳар ва қишлоқда туришдан ман қилди ва кўп кишини ўлдирди; хоразмликларга || босқинчилик қилишга руҳсат берди. Улар бухороликларнинг нарсаларини мусодара қилар, қечаси зўрлик билан уйларига бостириб киришар, оғир жиноятлар қилиб мол олар эдилар. Бухоро аҳолиси Хусайн ибн Тохирга қарши урушга чиқди, кўп киши ўлдирилди ва шаҳарнинг учдан бир қисми куйди. Урушда шаҳар аҳолисининг қўли баланд келгач, Хусайн ибн Тохир жарчи қўйиб аҳолига омонлик эълон қилди. Жам бўлиб урушга тайёр турган халқ омонлик хабарини эшитиб тарқалди; баъзилар қишлоққа кетдилар. Хусайн ибн Тохир (Д. 67б) халқ тарқалиб кетганини билиб қиличини ишга солди ва кўп кишини ўлдирди. Халқ яна [унга қарши] кўзғолди ва Хусайн ибн Тохир енгилди. Кун бўйи уруш қилдилар, кеч бўлгач Хусайн қўшқнинг дарвозасини маҳкам беркитди. Халқ уни ушлаб олиш учун қўшқ дарвозасини қўриқлаб турар эди. Хусайн

ибн Тохир Бухоро хирожини тамом олган, унинг ҳаммаси гидрифий дирам бўлиб сарой ўртасига тўкиб қўйилган эди. Ҳусайн ибн Тохир бу гидрифийларни кумушга алмаштириб олмоқчи эди-ю, бунга вақт топа олмади ва ўша кечаси деворни тешиб ўзининг яқин кишилари билан оч ва яланғоч холда қочиб кетди; у гидрифий дирамлар [саройда] кола берди. Одамлар бундан хабардор бўлиб саройга кирдилар (Л. 62б) ва у пулларни таладилар. Кўп кишилар ўша молдан шундай бой бўлиб кетдиларки, бойлик асари уларнинг авлодларига ҳам қолди. Шаҳарда: «Фалончи Ҳусайн ибн Тохир саройининг бойи», — дейишар эди.

Шундай қилиб, Ҳусайн ибн Тохир қочди, ундан кейин ҳам Бухоро аҳолиси бошида бошқа ҳар хил можаролар ва ҳар кимлар билан урушлар кўп воқеа бўлди. (Б. 99) (Д. 68а) Бухоронинг, аҳли илм ва яхши кишилари (П. 77) марҳум Хожа Абу Ҳафс Кабирнинг ўғли Абу Абдуллоҳ ал-фақиҳнинг ҳузурига йиғилдилар. У жасоратли киши эди. Бухоро ишлари бўйича у билан маслаҳат қилдилар. Хуросонда бирор амир йўқ эди. Яъқуб ибн Лайс⁴ зўрлик билан Хуросонни олган || 93 Бухорода Рофе ибн Ҳарсама у билан урушаётган эди. Хуросонда ҳам нотинчлик бўлиб, Бухоро бу тўполонлардан ҳароб бўлаётган эди. Шундай қилиб, Хожа Абу Ҳафснинг ўғли Абу Абдуллоҳ Самарқандга Наср ибн Аҳмад ибн Асад ас-Сомонийга, — у Самарқанд ва Фарғонанинг амири эди — хат ёзди ва ундан Бухорога амир юборишини сўради. Наср ибн Аҳмад ўз биродари Исмоил ибн Аҳмадни Бухорога юборди. Амир Исмоил Карминага етгач, бир неча кун у ерда туриб, Бухорога, Бухоро амири Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Хаворижийга элчи юборди. Унинг элчиси бир неча марта бориб-келиб турди ва охири амир Исмоил Бухорога амир, (Д. 68б) Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Хаворижийнинг эса унга халифа бўлишига қарор қилинди. (Л. 63а) Ҳусайн Хаворижийнинг лашкари бу қарорга бўйсунди. Амир Исмоил Хаворижийни ўзига халифа тайин қилганлиги ҳақида фармон билан байроқ ва сарпо юборди. Хаворижийни шу байроқ ва сарпо билан Бухоро шаҳрида айлантирдилар. Бухоро аҳолиси шодлик кўрсатди. Ўша кунни сешанба кунни эди, жума кунни хутбани Наср ибн Аҳмад номига ўқидилар ва Яъқуб ибн Лайс номини хутбадан туширдилар. Бу воқеа амир Исмоилнинг Бухорога киришидан олдин бўлиб, ўша жума кунни икки юз олтмишинчи йил муборақ рамазон ойининг биринчи жумаси (23 июль 874) эди. (Б. 100) Абу Ҳафс Кабирнинг ўғли, — худо уларни раҳмат қилсин, — унинг истикболига чиқди, Бухоронинг араб ва бошқалардан, иборат улуг одамлари у билан бирга Карминагача бордилар. Абу Абдуллоҳ буйруғи билан шаҳарни ясатдилар.

Амир Исмоил Бухорога келганидан пушаймон эди. Чунки унинг лашкари оз, Бухорода эса тўполон ва ғавғо кўтарилган эди; (Д. 69а) ўзига нисбатан бухороликлар дилдан қандай муносабатда экани унга

маълум эмас эди. Абу Абдуллоҳ ибн Хожа Абу Хафс [истикбол учун Бухородан] чиқиб Қарминага келгач, (П. 78) амир Исмоилнинг дили қувват топди; (Л. 636) Абу Абдуллоҳ ҳар нима килса ҳам шаҳар аҳолиси уни қайтара олмаслигини || билиб, ўз қарорини қатъий қилди. Абу Абдуллоҳ унга кўп мадҳлар айтиб дилини қувватлантирди. Амир Исмоилни Бухорога олиб келгач, уни улуғлаб, ҳурмат кўрсатдилар, шаҳар аҳолиси [Абу Абдуллоҳнинг] буйруғи билан унинг устидан кўп тилла ва қумуш сочдилар.

Амир Исмоил Ҳусайн ал-Хаворижийни тутиб зиндонга юборди ва худойи таолонинг қудрати билан у ғавғо тинчиди.

XXX

АМИР ИСМОИЛНИНГ БУХОРОГА КИРИШИ

[Бу воқеа] икки юз олтмишинчи йил муборак рамазон ойининг ўн иккинчиси (1 июль, 874) душанба кунда содир бўлди ва шу сабабли шаҳар тинчиди, Бухоро аҳолиси кийинчиликдан қутулиб роҳатга етишди.

Шу йили (Д. 696) Мовароуннахрнинг Жайхун дарёсидан тортиб то Машрик шаҳарларининг энг йироғигача бўлган барча ерлар ҳукмронлиги амир Наср ибн Аҳмадга (Д. 696) берилганлиги ҳақида халифа Муваффақ биллоҳдан фармон келтирдилар ва Бухорода хутбани амир Наср ибн Аҳмад ва амир Исмоил номига ўқидилар. (Б. 101) Яъқуб ибн Лайс Саффорнинг номи хутбадан туширилди. Амир Исмоил бир муддат Бухорода турди ва ундан кейин ўз биродарининг ўғли Абу Закарё Яҳё ибн Аҳмад ибн Асадни Бухорога ўз ўрнига халифа қилиб қолдириб, амир Насрнинг буйруғисиз Самарқандга борди. (Л. 64a) Рабинжонга¹ етганида амир Наср бундан хабар топиб, унинг рухсатсиз келишини ёқтирмади ҳамда кутиб олишга буйруқ берса ҳам, (Д. 70a) ўзи истикболга чиқмади ва ҳеч ҳурмат билдирмади. Унинг фармони бўйича амир Исмоилни Самарқанд ҳисорига тушириб, Самарқанднинг соқчибошилиқ² мансабини унга бердилар. Амир Наср унга аччиқ қилганича юра берди. Амир Исмоил унинг олдида саломга бориб турди, [вахолонки] у Бухорога боришидан олдин (П. 79) бундай қилмас эди. || Мухаммад ибн Умарни унга халифа қилиб тайинладилар. Амир Исмоил саломга келиб бир қанча вақт турар ва яна қайтиб кетар, амир Наср эса унга ҳеч бир сўз сўзламас эди. Шу аҳволда ўн уч ой ўтди. Охир у ўз амакисининг ўғли Нухни ва Абдулжаббор ибн Ҳамзани ўртага қўйди, [амир Наср] уни яна Бухорога юбориб, Исмат ибн Мухаммад ал-Марвазийни (Б. 102) унга вазир, Фазл ибн Аҳмад ал-Марвазийни эса дабир³ қилиб тайинлади. Энди амир Наср Самарқанднинг барча улуғлари (Л. 64b) ва эътиборли кишилари билан бирга уни қузатишга чиқди. Шу аснода амир Наср Абдулжаббор ибн Ҳамзага қараб: «Е Абу-л-Фатҳ! Бу гўдакни [Бухорога] (Д. 70b) юбор-

япмиз-у, лекин ундан нима [яхшилик] кўрмоқчимиз?» — деди. Абдулжаббор: «Бундай дема, у сенинг кулинг, сен нима буюрсанг, шуни қилади; ҳаргиз сенинг хилофингга иш тутмайди», — деди. [Амир Наср] бунга жавобан: «Ҳақиқатан ҳам шу менинг айтаётганимдек [бўлади]», — деди. Абдулжаббор: «Сен нимага асосан бундай ҳукм чиқардинг?» — деб сўраган эди. Амир Наср: «Мен унинг кўзлари ва шакл-шамойилида хилофлик ва исён [аломатларини] кўраман», — деб жавоб берди ва [Самарқандга] қайтди. Амир Исмоил Бухорога етгач, Бухоро аҳолиси унинг истикболига чиқиб зўр иззат билан шаҳарга олиб кирди.

[Шу вақтларда] ўғрилардан бири бир тўда халқни ўз атрофига тўплаган, қишлоқнинг бебош ва безориларидан тўрт мингта одам жам бўлган эди. Улар ҳаммаси Ромтин билан Баркад ўртасида йўлтўсарлик қилар ва шаҳарга қасд қилишлари хавфи ҳам яқин эди. Амир Исмоил ўзининг соқчибошиси Бухоро деворини қурган ва [ҳозирда] «Кўйи Ало» — «Ало кўчаси» унинг номи билан аталадиган Ҳусайн ибн Алони у ўғриларга қарши урушга юборди. Бухоро аҳолисидан 96 улуғлар ва саркардалар унга ёр бўлдилар ва бориб уруш қилиб ўғриларни мағлуб этдилар. Ҳусайн ибн Ало ўғрилар устида галаб қозониб, уларнинг бошлиғини тутиб ўлдирди ва унинг бошини олиб келди, унга ёр бўлган бир гуруҳ кишиларни ҳам тутиб олди. Амир Исмоил уларнинг [қўлларини] боғлаб Самарқандга юборди. (Д. 71а).

Бу ишдан фориғ бўлганларида Ҳусайн ибн Тоҳир (Л. 65а) яна Бухорога қасд қилиб икки минг киши билан Омуяга келганлиги ҳақида хабар қилдилар. Амир Исмоил эплай олганича лашкар жам қилиб (Б. 103) урушга жўнади. Ҳусайн ибн Тоҳир икки минг хоразмликлар билан Жайхундан ўтди деган хабарни етказдилар. Амир Исмоил отга миниб унга қарши чиқди. Қаттиқ жанг қилдилар. (П. 80) Ҳусайн ибн Тоҳир енгилди, унинг лашкаридан баъзиси ўлдирилди, баъзиси сувга ғарқ бўлди ва етмиш киши асир тушди. Бу амир [Исмоил] қилган урушларнинг дастлабкиси эди. Эрталаб бўлгач, амир Исмоил асирларни чакириб ҳар бирига биттадан қарбос чопон берди ва қайтариб юборди. Ҳусайн ибн Тоҳир Марвга қараб кетди ва амир Исмоил Бухорога қайтди. Шунда ўз ҳукмдорлиги аҳволи ҳақида ўйлаб, ўзининг Бухоро саркардалари ҳузурида у қадар баланд ҳурмати йўқлигини, улар кўзида салобатсиз эканлигини, уларнинг жам бўлишларидан ўзига бирон манфаат етмаслигини билди-да, мана шундай иш қилишни тўғри топди. Бухоро саркардаларидан бир гуруҳини чакириб уларга: (Д. 71б) «Мен учун Самарқандга бориб, амир Наср ҳузурида менинг номимдан узр сўрашингиз лозим», — деди. Улар «Эшитамиз ва бўйсунамиз», — дедилар-да, бир неча кун рухсат беришини сўрадилар ва ундан кейин жўнаб кетдилар. У гуруҳ амир Исмоилдан илгари Бухоро амирлари (Л. 65б) бўлиб келган эди. 97 || Абу Муҳаммад Бухорудот ўзи Бухоро подшоҳи эди, Абу Ҳотам Ясорий эса ғоят даражада

бой бўлиб, мол-мулкининг кўплиги сабабли [амир Исмоилга] бўйсунмас эди. Бухоро улуғлари мана шу иккаласи билан биргаликда Самаркандга бордилар. Амир Исмоил амир Насрга хат ёзиб, ўзининг Бухоро пдошоҳлигини ушлаб тура олиши учун у кишиларни тутиб зиндонга юборишини сўраган эди. (Б. 104) Амир Наср унинг айтганидек қилиб, у гуруҳни то Бухоро ишлари тинчигунича бир қанча вақт Самаркандда ушлаб турди. Амир Исмоил яна амир Насрга хат ёзиб уларни талаб қилиб олди ва шундан кейин улар билан яхши муомалада бўлиб, хожатларини раво этди ва ҳуқуқларини риоя қилишни ўзига лозим билди.

[Амир] Наср ибн Аҳмад амир Исмоилнинг гарданига (Д. 72а) ҳар йили Бухоро молидан беш юз минг дирамини юбориб туришни вазифа қилиб юклаган эди. [Лекин] шундан кейин амир Исмоил бир қанча урушларда бўлди ва у мол харж бўлиб кетиб, юбора олмади. Амир Наср яна одамларини юбориб ўша молни талаб қилди, амир Исмоил юбормади ва шу сабабдан ораларида нохушлик пайдо бўлди. Амир Наср лашкар йиғди ва Фарғонага, ўз биродари Абу-л-Ашғасга хат ёзиб, уни кўп лашкар билан қелишга ва (П. 81) яна бир хатни Шошга, бошқа биродари Абу Юсуф Яъқуб ибн (Л. 66а) Аҳмадга ёзиб, уни ҳам ўз лашкари билан қелишга ва Исфижоб⁴ туркларини ҳам олиб қелишга буюрди. [Шундай қилиб] улар кўп лашкар йиғдилар ва икки юз етмиш иккинчи йили ражаб ойида (декабрь 885—январь 886) Бухорога қараб юрдилар. Амир Исмоил бундан хабар топгач, ўз биродарига хурмат юзасидан Бухорони бўшатиб Фарабга кетди. Амир Наср Бухорога келди ва амир || Исмоилни учратмагач, Байкандга бориб, шу ерга қўнди. Байкандликлар (Д. 72б) уни кутиб олиб, устидан кўп олтин-кумуш сочдилар ва кўп тухфалар (Б. 105) чиқардилар. Амир Исмоил билан ўша вақтда Хуросон амири бўлиб турган Рофе ибн Ҳарсама ўртасида дўстлик бор эди. Амир Исмоил унга хат ёзиб, ёрдам сўради. Рофе ўз лашкари билан қелиб, Жайхун дарёси музлаган эди, муз устидан ўтди. Амир Наср Рофенинг келганидан хабар топиб, Бухорога қайтди. Амир Исмоил Рофе билан бориб Самаркандни олишга иттифок тузди. Бу хабар амир Насрга етгач, у тезлик билан Тавоисга бориб, йўлни тўсди. Амир Исмоил ва Рофе чўл йўли билан кетдилар. Бухоронинг ҳамма қишлоқлари амир Насрнинг тасарруфида эди. Улар чўлда на озиқ-овқат ва на ем-хашак топа олмас эдилар. У йил қаҳатчилик йили эди. Уларнинг аҳволлари оғирлашди. Уларнинг лашкарлари орасида (Л. 66б) бир ман⁵ нон хатто уч дирамга етди ва Рофе лашкаридан кўп кишилар очликдан ҳалок бўлдилар. Амир Наср Самаркандга, ўз ўғли Аҳмадга хат ёзиб (Д. 73а) унга Самарканд Сўғдидан жангчилар тўплашни буюрди. Вилоят аҳолиси: «Булар исёнчилардир, уларга ёрдам бериш ҳалол бўлмайди»,— деб амир Исмоилга ем-хашак бермадилар.

Амир Наср Рофенинг келганидан тангдил бўлган эди. У Карминага кетди. Амир Исмоил ва Рофелар унинг изидан бораётган эдилар, бир киши Рофега насиҳат қилиб: «Сен ўз вилоятингни қўйиб бу ерга келдинг, агар у икки биродар бир-бири билан келишиб туриб сени ўртага || олсалар сен нима қила оласан?» — деди. Рофе бу гапдан кўрқиди ва амир Наср олдига элчи юбориб: (П. 82) «Мен (Б. 106) урушиш учун келганим йўқ, балки сизларнинг орангизда сулҳ қилиш учун келдим», — деди. Амир Насрга бу гап ёқиб тушди ва Бухоро амири бирор бошқа киши бўлиши, амир Исмоил омили хирожликка⁶ тайинланиб девон даромади⁷ ва хутба унинг номида бўлмаслиги ҳамда у хар йили [амир Насрга] беш юз минг дирам тўлаб туриши лозимлиги шартлари билан сулҳ туздилар. [Рофе] Наср ибн Аҳмадни чақирди ва Исҳок ибн Аҳмадни ҳам чақириб унга сарпо кийгизди-да, Бухоро амирлигини (Д. 736) унга топширди. Амир Исмоил бунга розилик берди. Амир Наср [Самарқандга] қайтиб кетди ва Рофе ҳам Хуросонга жўнади. (Л. 67a) Бу икки юз етмиш учинчи йили (8 июнь 886—27 май 887) бўлган эди. Шу воқеадан кейин ўн беш ой ўтгач, амир Наср одам юбориб молни талаб қилди; амир Исмоил молни ушлаб қолиб, юбортирмади. Амир Наср ўртада кафил бўлган Рофега хат ёзди. Рофе ҳам амир Исмоилга шу мазмунда хат ёзди. Амир Исмоил бу хатга илтифот қилмади. Амир Наср иккинчи марта ҳаммаси мовароуннаҳрликлардан бўлган лашкар тўплади; Абу-л-Ашъас Фарғонадан келди ва яна қайтадан ўша аввалги тартибда Бухорога қараб юрдилар. [Амир Наср] Бухоро томон юзланиб Карминага етганида амир Исмоил ҳам ўз лашкарини йиғиб Тавонсга борди. Икки орада тўқиниш бўлиб, каттик жанг бўлди. Исҳок ибн Аҳмад енгилиб, Фарабга кетди. Амир Исмоил фарғоналиклар устига каттик ҳужум қилган эди, Абу-л-Ашъас мағлуб бўлиб Самарқандга жўнади. У ўз биродарини қолдириб қочиб келгани учун самарқандликлар (Д. 74a) уни тутиб олмоқчи бўлган эдилар, Абу-л-Ашъас Самарқанддан қайтиб Рабинжанга келди. Амир Исмоил Аҳмад ибн Мусо Марзукни асир қилиб олиб || Бухорога юборди. Бухоро лашкари иккинчи марта енгилди. Амир Исмоил (Б. 107) ўз жойида турган эди. У билан озгина одам қолган, машҳур кишилардан эса Сиймоул-кабир у билан бирга эди. Амир Исмоил одам юбориб, (Л. 67b) қуллардан ва маволийлардан қочганларининг ҳаммасини йиғдирди; Исҳок ибн Аҳмадни Фарабдан қайтариб олдириб келди; Бухоро ғозийларидан ҳам икки минг киши чикди ва қишлоқлар⁸ лашкарларини жам қилдилар. [Амир Исмоил] уларнинг ҳаммасига озик-овқат берди. Амир Наср Рабинжонга бориб (П. 83) лашкар анжомларини тайёрлаб қайтди. Амир Исмоил унинг олдига — Возбадин⁹ қишлоғига борди ва шу ерда жам бўлишиб икки юз етмиш бешинчи йили сешанба куни жумод ал-охир ойининг ўн бешинчисида (25 октябрь 888) уруш бошладилар. Амир Исмоил Фарғона лашкари устидан ғалаба қозонди.

99

100

(Д. 746) Абу-л-Ашъас енгилиб қочди; лашкар ҳаммаси енгилиб қочган ва амир Наср озгина одамлар билан қолиб у ҳам мағлубиятга учраган эди.

*Хоразмликлардан бир тўдаси Насрга етиб бориб уни ўлдирмоқчи бўлдилар, аммо Сиймоул-кабир ҳам буни узоқдан кўрди ва хоразмликларга кичкириб, уларни амир Насрдан узоқлаштирди, сўнг ўзи отдан тушиб Насрнинг узангисини ўпди¹⁰. Уларнинг отасининг кули бўлган сипоҳсолор Сиймоул-кабир одам юбориб амир Исмоилга бу холдан хабар берди. Наср ибн Аҳмад отдан тушди ва ёстикни ерга ташлаб ўтирди. Амир Исмоил етиб келди-да, отдан ўзини ташлаб, яқин келиб ёстикни ўпди ҳамда: «Е амир! Худонинг ҳукми шу эканки, мени сенга қарши қўйди (Л. 68а) ва биз шундай бир зўр ишни ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз»,— деди. Амир Наср: «Мен бу қилган ишларингга ажабланаман, ўз аминингга бўйсунмадинг ва худойи таолонинг сенга 101 берган буйруғини бажармадинг!» — деди. Амир Исмоил: (Д. 75а) (Б. 108) «Эй амир! Мен хато иш қилганимга икрорман,|| ҳамма гуноҳ менда, сен фазилатда [мендан] улуғроксан ва менинг бу катта гуноҳимдан ўтиб афв этасин»,— деди.

Булар шундай сўзлашиб турганларида уларнинг бошқа биродари Исҳоқ ибн Аҳмад етиб келди. У отдан тушмай турган эди, амир Исмоил: «Хой фалончи! Ўз хожанг учун отдан тушмайсанми?» — деб унга дашином берди ва ундан аччиғланди. Исҳоқ тезда отдан тушиб ўзини Насрнинг оёғига ташлаб ер ўпди ва: «Менинг отим ҳали совутилмаган той, ундан дарров тушиб бўлмайди»,— деб узр сўраб сўзини тамом қилган эди, амир Исмоил [Насрга қараб]: «Эй амир! Яхшиси шуки, бу хабар [Самарқандга] етиб Мовароуннахрда халқ қайғуга тушмасдан бурун тезда ўзингнинг азиз қароргоҳингга қайтсанг эди»,— деди. Амир Наср: «Эй Абу Иброҳим! Мени (П. 84) ўз жойимга юборадиган сенмисан?» — деди. Амир Исмоил: «Шундай қилмасам нима қилай? Қул ўз хожасига нисбатан унинг муроди нима бўлса шуни бажаришдан бошқача муомала қилолмайди»,— (Л. 68б) (Д. 75б) деди. Амир Наср сўзлар ва унинг кўзидан ёш қуйилар, ўтган ишлар ва тўқилган қонларга пушаймон ер эди. Сўнг амир Наср туриб отга минди амир Исмоил ва биродари Исҳоқ узангиларни тутиб турдилар ва уни [Самарқандга] қайтариб юбордилар. [Амир Исмоил] Сиймоул-кабир ва Абдуллох ибн Муслимни уни кузатиш учун юборди. Улар бир манзил бирга борганларидан кейин амир Наср уларни қайтариб, ўзи Самарқандга кетди. Амир Наср ибн Аҳмад шу асирлик кунида ҳам ўша одамлар билан худди ўзи амир бўлиб тахтда ўтирган ва улар унинг олдида хизматда турган кунлардагидек сўзлашар эди. Амир Наср бу воқеадан тўрт йил кейин икки юз етмиш тўққизинчи йили жумод ал-аввал ойдан етти кун қолганида (21 август 892) вафот этди. У бутун Мовароуннахр 102 ерларига амир Исмоилни (Б. 109) || халифа қилиб тайинлади ва бошқа биродарини ҳамда ўз ўғлини унинг фармонига бўйсундирди.

Амир Наср дунёдан ўтгач, амир Исмоил Бухородан (Д. 76а) Самарқандга келиб давлат ишини ростлади ва унинг ўғли Аҳмад ибн Насрни ўзига халифа қилди. У шу ердан бошлаб ғазот ишига киришди.

Амир Исмоил Бухорога келганидан то акаси ўлиб (Л. 69а) бутун Мовароуннахрни унга топшириб вафот қилганига қадар йигирма йил ўтди. Амир Насрнинг вафот этганлиги хабари Амирул-муъминин Муътазид¹¹ биллоҳга етгач, икки юз саксонинчи йили муҳаррам ойида (март-апрель 893) у амир Исмоилни Мовароуннахрга амир қилиб фармон берди. Амир Исмоил шу тарихда Тароз жангига бориб кўп қийинчилик кўрди ва охири Тароз амири [бўйсуниб] чиқиб кўп деҳқонлар билан бирга ислом динини қабул этди ва Тароз фатҳ этилди, [у ердаги] катта ибодатхонани масжиди жоме қилдилар. Амирул-муъминин Муътазид биллоҳ номига хутба ўқидилар. Амир Исмоил кўп ўлжалар олиб Бухорога келди. У то Амр [ибн] Лайс кучайиб кетгунича етти йил подшоҳлик қилди ва Мовароуннахрнинг амири бўлиб турди.

[Амр ибн Лайс кучайиб] Хуросоннинг баъзи жойларини олди (Д. 76б; П. 85) ва *жангга киришди¹². Амирлик қилиб турган Али ибн ал-Хусайн¹³ Гузғониён амири бўлмиш Аҳмаддан¹⁴ ёрдам сўраган эди, яхши жавоб ололмади ва Жайхундан ўтиб Бухорога — амир Исмоил олдига келди. Амир Исмоил хурсанд бўлиб сипоҳлари билан унинг истикболига чиқди, аъзоз ва икром билан уни Бухорога олиб кириб кўп тухфалар тақдим этди, Али ибн ал-Хусайн Фарабга бориб ўн уч ой у ерда бўлди. (Б. 110) Амир Исмоил унга доимо ҳадялар (Л. 69б) юбориб турди ва яхши муносабатда бўлди. Али ибн ал-Хусайн, то уни [ўз] ўғли урушда ўлдиргунича, Фарабда турди.

Амр ибн Лайс Балх амири Абу Довудга, Гузғониён амири Аҳмад ибн Фариғунга ва Мовароуннахр амири амир Исмоилга хат ёзиб, уларни ўзига бўйсунишга қақирди ва яхши ваъдалар¹⁵ қилди. Улар фармонга бўйсуниб, унга хизмат қилдилар. Амир Исмоил олдига элчи келиб хатни унга берди ҳамда Балх амири (Д. 77а) ва Гузғониён амининг бўйсунганлигидан хабар бериб: «Бу бўйсунишга сен лойикроксан, чунки сен каттароксан ва подшоҳзодалигинг туфайли подшоҳлик кадрини яхшироқ биласан» деди. Амир Исмоил: «Сенинг хожанг шу қадар нодон эканки, мени улар каторида санапти; [ахир] улар менинг қулларим-ку! Менинг сенга жавобим — қилич; мен билан унинг ўртасида урушдан бошқа нарсаси йўқ, қайтиб бориб унга айт, уруш асбобини созласин!» — деб жавоб берди. Амр ибн Лайс амирлар ва улуғ кишилар билан маслаҳат қилиб амир Исмоил иши борасида улардан ёрдам сўради ва: «Бошқа бир кишини юбориб, унга ёқимли сўзлар айтиш ва яхши ваъдалар қилиш керак», — деди. Кейин у хат ёзиб Нишопур шайхларидан ва ўзининг яқин кишиларидан бир гуруҳини юборди (Л. 70-а) ва хатида қуйидагиларни айтди: «Гарчи Амир ул-муъминин бу вилоятни менга берган бўлса ҳам мен мулкдорликда сени

ўзимга шерик қилдим. (Б. 111) Сен дўст бўлиб, мен билан (Д. 776) яхши муносабатда бўлгинки, ҳеч бир бадгўй бизнинг орамизга киришга йўл топа олмасин, ўртамизда дўстлик ва бирлик бўлсин; бундан илгари айтган гапларимиз гўстолик юзасидан айтилган эди, биз у гапдан (П. 86) кечдик. Сен Мовароуннаҳр вилоятини қўрукла, чунки у душман чегарасидир; фукарога ғамхўрлик қил! Биз у вилоятни сенга бердик, хурсандлик ва хону монингнин ободонлигидан бошқа нарсани истамаймиз. *У вилоят хароб бўлмасин деб ўзим бормай, Нишопурнинг машхур кишиларидан бир қанчасини [элчи қилиб] юбордим; улар ҳузурида [ушбу хат мазмунини] қабул этиб сўз бердим ва шу айтилган сўзларга уларни гувоҳ қилдим¹⁵ || сендан бошқа ҳеч кимга эътимодим йўқ, орамизда дўстлик мустаҳкам бўлсин учун сен ҳам менга ишонишинг керак».

Амр [ибн] Лайснийг [элчилар юборганлиги] хабари амир Исмоилга етгач, у Жайхун лабига [одамлар] юборди, улар элчиларни сувдан ўтишга қўймадилар, келтирган нарсаларини олмадилар ва [Исмоилга] еткизмадилар, [элчиларни] хўрлаб қайтардилар. Амр [ибн] Лайс бундан ғазабланиб (Д. 78а) урушга ҳозирланди. Ўзининг сипоҳсолори Али ибн Сурушга лашкар билан (Л. 706) Омюяга бориб ўтишга шошилмасликнибурди. Унинг кетидан бошқа сипоҳсолор — Мухаммад ибн Лайсни беш минг киши билан юбориб: «Али ибн Суруш ва сен биргалликда иш кўринглар, лашкарни сақланглар, у тарафдан кимки омон талаб келса омонлик беринг ва яхши муносабатда бўлинг ва кемалар тайёрлаб, айғокчилар юборинг!» — деди. Амр [ибн] Лайс кетма-кет лашкар юбориб турди.

Амир Исмоил бундан хабар топгач, йигирма минг киши билан тезда Бухородан Жайхун дарёси лабига борди ва кечаси Жайхун сувидан ўтиб душманга тўсатдан ҳужум қилди. Али ибн Суруш бундан хабардор бўлиб, (Б. 112) тезда отга минди ва лашкарга қурол бериб, пиёда аскарларни олдинга юборди. Уруш бошланиб кетди. Амир Исмоилнинг лашкари ҳар томондан ҳужум қилар эди. Жанг қаттиқ бўлди. Мухаммад ибн Али ибн (Д. 786) Суруш¹⁶ чекинди, унинг ўзи ва Нишопурнинг машхур кишиларидан кўплари асир тушдилар. Иккинчи куни амир Исмоил Амр [ибн] Лайснинг [асир тушган] аскарларига озик-овқатлар бериб хурсанд қилди ва ҳаммасини Амр [ибн] Лайс ҳузурига қайтариб юборди. Шунда лашкарбошилар амир Исмоилга: «Булар бизга қарши 105 уруш қилган эдилар, || сен уларни асир олганингдан кейин ҳаммаларига сапо (Л. 71а) кийгизиб қайтариб юбординг!» — дедилар. Ами Исмоил: «Бу бечоралардан нима талаб қиласиз? — қўйинг (П. 87) улар ўз юртига борсинлар, улар энди ҳеч қачон сизга қарши урушга келмайдилар ва бошқаларнинг дилларини ҳам [урушдан] қайтарадилар», — деди.

Амир Исмоил орқага қайтди ва кўп кумуш, кийим-кечак, тилла ва курул-яроғлар [ўлжа қилиб] Бухорога келди.

Шундан кейин Амр [ибн] Лайс хафалик, ғамгинлк ва пушаймонликда бир йил Нишопурда бўлди; у: «Мен Али [ибн] Суруш а унинг ўғли учун қасос оламан»,— дер эди. Амир Исмоил Амр [ибн] Лайснинг уруш тадорикини кўраётганлигини эшитиб, аскарини (Д. 79а) йиғди, уларга озик-вқат бериб ҳар томондан душманга қараб юрди; [йиғилган аскарнинг] яроклисига ҳам яроксизига ҳам, тикувчи-ямоқчиларга ҳам озик-овқат берди. Бу ишдан халқ норози бўлиб: «Амир Исмоил шу лашкар билан Амр [ибн] Лайсга қарши уруш қилмоқчими?!» — дер эди. Бу хабар Амр [ин] Лайсга етиб, у хурсанд бўлди. [Амир Исмоил] Жайхун лабида эди, Мансур Қоратегин ва Порс Байкандий Хоразмдан Омуга келдилар; Туркистон вилоят ва Фарғонадан ўттиз минг киши етиб келди. Йигирма бешинчи (Б. 113) зу-л-қаъдада¹⁷ [амир Исмоил] Муҳаммад ибн Ҳорунни лашкарнинг бош қиси билан юборди ва иккинчи кун и ўзи ҳам (Л. 71б) йўлга чиқиб, Жайхундан ўтди ва Омуга ҳар жойдан аскар тўплади. Бухородан Хоразм шаҳрига кетдилар ва иккинчи душанба кунигача [урушга] ҳозирланиб бўлиб, у ердан Балхга қараб юзландилар.

Амр [ибн] Лайс шористон хисорини олди ва сипоҳлари билан шористон олдига келиб тушди; лашкар келтирди ва [шаҳар] атрофига хандақ қаздириб, ўради. Сипоҳ [шаҳарга] киргунича бир неча кун ўтди (Д. 79б). У шаҳар деворини мустаҳкам қилди ва ўзини шаҳардан қайтиб кетмоқчидек қилиб кўрсатиб халқни севинтирди.

Амир Исмоил || Али ибн Аҳмадни Форёбга¹⁸ юбориб Ар [ибн] 106 Лайснинг иш бошида турган кишиларини ўлдиришга буюрди, улар буйрукни бажариб, кўп мол олиб келдилар. Исмоил ҳар тарафдан одамлар юборар, улар Амр [ибн] Лайс одамларини ўлдириб мол олиб келар эдилар.

Амир Исмоил Балхнинг Алиобод [деган жойи] га келиб тушиб, уч кун ўша ерда турди. (Б. 114). Сўнгра у ердан лашкарини кўчирди ва ўзини намозгоҳга тушмоқчидек қилиб кўрсатиб, унга бориладиган йўлни кен-айтирди. Амр [ибн] Лайс буни кўриб ўша томон дарвозаларини (П. 88) маҳкам қилди ва ўша тарафга кўп лашкар қўйди; палакмон ва девор тешадиган курулларни ўша томонга тўғрилатди. У намозгоҳ йўлига (Л. 72а) пистима тайёрлатиб, уни лашкар билан банд қилди. Тонг отгач, Амири мозий [Исмоил] яна йўлни ўзгартирди в бошқа йўл билан шаҳар дарвозасига қараб юриб «Пули Ато» — «Ато кўприги»га (Д. 80а) келиб тушди. Амр ибн Лайс бу ишдан таажубда қолиб палакмонларни ўша томонга олишни лозим топди. Амир Исмоил уч кун у ерда турди. Унинг фармони билан шаҳарга сув юрмай қидилар, деворни йикитиб, дарахтларни кесдилар ва йўлларни текисладилар¹⁹. Ниҳоят, сешанба кун эрталаб амир Исмоил озгина лашкар билан отга

миниб шаҳар дарвозасига борган эди, Амр ибн Лайс дарвозадан чиқиб уруш бошлади. Жанг каттик бўлди. Амр ибн Лайснинг лашкари энги-либ қочди. Амир Исмоилнинг лашкари уларнинг орқасидан изма-из қувлаб баъзиларини ўлдирар ва баъзиларини асир олар эди. Шундай қилиб, Балхдан саккиз фарсанг йироқликдаги бир жойга етганларида икки хизматчиси билан бирга амр [ибн] Лайсни кўрдилар, хизматчи-ларнинг бири қочди, бири эса Амр ибн Лайсга ёпишди. Шундан кейин Амр [ибн] Лайсни тутиб олдилар. Ҳар ким: «Амр [ибн] Лайсни мен тутдим»,— дер эди. Аммо Амр ибн Лайснинг ўзи эса: «Мени мана бу || 107 ўз хизматчим тутди»,— деди. Амр [ибн] Лайс ўша хизматчисига, ҳар бири етмиш минг дирам қийматга эга бўлган ўн беш (Д. 806) дона марварид берган экан, уларни ўша хизматчидан тортиб олдилар. (Л. 726) Амр [ибн] Лайс чоршанба кuni жумод ал-аввал ойининг ўнин-чисида икки юз саксон саккизинчи йили (2 май 901)²⁰ асир олинди. Амр [ибн] Лайсни амир Исмоил олдига олиб келганларида, у пиёда бўлиб юрмоқчи эди, аммо Амри мазий бунга рухсат бермади ва: «Бу-гун сен билан шундай муомалада бўлайки, одамлар таажжбда қол-синлар»,— деди ва уни саропардага олиб киришга буюрди ва ўз биро-дарини уни кўруқлаб туришга юборди. Тўрт кундан кейин Амр [ибн] Лайс амир [Исмоил]ни кўрди.

Амир Исмоилнинг буйруғи билан ундан қандай қилиб асир тушиб қолганлиги ҳақида сўраган эдилар, у: «Чопиб кетаётган эдим, отим чарчаб қолди, отдан тушиб ухладим, уйғонганимда бошимда иккита қул турганини кўрдим, улардан бири камчин билан бурнимга туртди». Мен: «Бу қари кишидан нима (П. 89) истайсан»,— дедим ва мени ҳалок қилмасликларини утиниб сўрадим (Б. 115) Улар отларидан тушиб оёғимни ўпдилар (Д. 81а) ва зинҳор [ўлдирмаймиз] дедилар. Улардан бири мени отга миндирди. Одамлар йиғилдилар ва мендан: «Ниманг бор?»— деб сўрадилар. Мен: «Ҳар бири етмиш минг дирам қийматида бир нечта марварид бор»,— дедим ва узугимни бердим. Улар оёғимдан этигимни ечиб бир қанча қимматбаҳо гавҳарларни топиб олдилар. [Шу пайт] мени лашкар топди (Л. 73а) ва Муҳаммадшоҳ одамларни мен-дан узоқлатиб турган аснода узоқдан амир Исмоилни кўриб отдан тушмоқчи бўлган эдим, у ўз жони ва боши ҳурматини ўртага қўйиб: «Отдан тушма!»— деди; менинг кўнглим қарор топди. У мени саропар-дага туширтди; Абу Юсуф мен билан бирга чодирда ўтириб мени кўриқлаб турди; сув сўраган эдим менга гулоб бердилар ва менга хил-ма-хил || 108 иззат-икромлар кўрсатдилар. Кейин амир Исмоил менинг ол-димга қриб меҳрибонлик кўрсатди ва сени ўлдирмайман деб аҳд қилди ва мени кажавага ўтқизиб ҳурмат билан шаҳарга етқизишга буюрди ва кечаси (Д. 81б) Самарқанд шаҳрига олиб кирдилар, бундан Самар-қанд аҳолисидан ҳеч кимнинг хабари бўлмади. Амир Исмоил менинг узугимни уни тортиб олиб қўйган кишидан уч минг дирамга сотиб олиб

бахосини тўлади ва узукни менга юборди. Узукнинг кўзи кизил ёкут эди», — деди.

[Яна] Амр [ибн] Лайс: «Жанг кунни менда қирқ минг дирам бор эди, уни уруш вақтида мендан тортиб олдилар. Мен эллик фарсанг масофага чопиб бора оладиган ва ўзим кўп синаган бир от устидан эдим ўша кунни у шундай суст юрар эдики, (Б. 116) мен унинг устидан тушишни истар эдим. Отнинг оёқлари ариққа тушиб кетди, (Л. 736) мен отдан йиқилдим ва ўзимдан ўмид уздим, халиги икки киши мени улдиришга қасд қилган вақтларида ўзим билан бирга турган кишига: «Менинг отимга миниб қоч!» — дедим, у отга миниб олди, қарасам, от худди булутдек югурар эди. Мен тушундимки, бу (хаммаси) менинг давлатим кетганлигидан экан. Айб отда эмас экан, — деди.

[Амр [ибн] Лайс амир Исмоилга қараб: «Мен Балхда ўн (Д. 82а) харбдор олтин бекитганман, буюргин, уни олиб келсинлар, уларга эга бўлишга бугун сен сазоворроқсан!» — деди. Амир (П. 90) Исмоил одам юбориб олтинларни олдириб келди ва хаммасини Амр ибн Лайсга юборди. Хар қанча илтимос қилсала ҳам марҳум амир Исмоил у олтинлардан ҳеч бир нарса олмади.]

Амир ул-муъминийнинг Амр ибн Лайсни ўзига юборилишини талаб қилиб ёзган хати Самарқандга етиб келди; хатнинг бошланишига шундай ёзилган эди: «Абдуллоҳ ибн ал-имом Абу-л-Аббос ал-Муътазид биллоҳ Амирул муъмининдан, Амир ул-муъмининнинг ғуломи Абу Иброҳим || Исмоил ибн Аҳмадга». Бу хат амир Исмоилга етгач, у Амр [ибн] Лайсга ачиниб ғамгин бўлди, аммо халифа фармонини қайтара олмади. Ниҳоят унинг буйруғи билан Амр [ибн] Лайсни кажавага ўтқизиб Бухорога олиб келдилар. Амир Исмоил уялганидан юзини унга кўрсатмади ва: «Бирон ҳожатинг бўлса (Л. 74а) сўра», — деб одам юборди. Амр [ибн] Лайс: «Менинг болаларимни яхши кутсинлар ҳамда бу мени олиб кетаётган кишиларга насиҳат қилгин токи улар менга нисбатан яхши муомалада бўлсинлар», — деб жавоб қайтарди. Амир Исмоил шундай (Д. 82б) қилди ва уни кажавага ўтирғизиб Бағдодга юборди. Амр [ибн] Лайс Бағдодга етгач, халифа уни Софий ходимга топширди ва у Муътазид халифалигининг охиригача (Б. 117) шу Софий ходим кўлида асирликда турди ҳамда икки йил зиндонда бўлгандан кейин, икки юз саксон тўққизинчи йилда (16 декабрь 901—4 декабрь 902) ўлдирилди.

Амир Исмоил Амр [ибн] Лайсни халифанинг олдига юборгандан кейин халифа амир Исмоилни Хуросон амири қилиб фармон юборди — Хулвон довонидан бошлаб Хуросон вилояти, Мовароуннаҳр, Туркистон, Синд, Ҳинд ва Гургонлар хаммаси уники бўлди. У хар бир шахарга биттадан амир тайин қилди, адолат ва яхши ахлоқ билан иш тутди, кимки фуқарога зулм қилса унга жазо берди. У зоҳид бўла туриб шундай сиёсатли эдики, сомонийлар сулоласидан ҳеч ким ундан сиёсатлироқ бўлмаган. У давлат ишида ҳеч бепарволик қилмас, ҳамиша хали-

фага бўйсунар ва умрида ҳеч маҳал халифага итоатсизлик қилмай, унинг фармонини (Д. 83а) маҳкам тутар эди.

- Амир Исмоил бемор бўлиб бир қанча вақт ётди. (Л. 74б) Унинг касаллиги кўпроқ рутубатдан эди. Табиблар: «Жўйи мулиённинг хавоси хушрок»,²¹— дедилар. Уни ўзининг хос мулкидан бўлган Зармон қишлоғига олиб бордилар: «Бу ернинг хавоси унга мувофиқрок келади»,— дедилар. Амир бу қишлоқни яхши кўрар || ва ов қилиш учун ҳамма вақт ўша ерга борар эди; у ерга боғ қурган эди. Бир муддат у ерда (П. 91) бемор ётиб, охи икки юз тўксон бешинчи йили сафар ойининг ўн бешинчисидан (25 ноябрь 907) худди шу боғда катта бир дарахт тагида вафот этди. У йигирма йил Хуросон амири бўлди. Хукмдорлик муддати ўттиз йил эди. Худойи таоло уни раҳмат (Б. 118) қилсин, негаки унинг даврида Бухоро пойтахт бўлди, сомонийлар сулоласидан чиққан ҳамма амирлар Бухорода турадиган бўлдилар. Ундан олдинги Хуросон амирларининг ҳеч бири Бухорода турган эмас. У Бухорда туришни ўзи учун муборак (Д. 83б) деб ҳисоблар, унинг кўнгли Бухородан бошқа ҳеч бир ерда ором топмас ва у қаерда бўлмисин: «Бизнинг шақар, яъни Бухоро, ана бундай, ана шундай»,— дер эди.

Амир Исмоил вафот этгандан кейин ўрнига ўғли ўтирди. Унга «Амири мозий» — «Дунёдан ўтган амир» деган лакабни бердилар.

XXXI

АМИРИ ШАҲИД АҲМАД ИБН ИСМОИЛ
АС-СОМОНИЙНИНГ ХУКМДОРЛИГИ (Л. 75а)

- У Хуросонамири бўлди. Уни Амири шаҳид дейдилар. У ўз отасининг йўлидан юриб адолат кўрсатар ва барча фуқарога бутунлай инсоф юзасидан қарар эди. Фуқаро роҳат ва осойишталикда яшадилар. Амири шаҳид у ер [Бухоро]дан Хуросонга бориб ўз мамлакатини кўздан кечирди ва Сеистонни олди. Амири мозий даврида Сеистон унинг номида эди. У ердан Бухорога келди. У ов қилишни яхши кўрарди. У ов қилиш учун Жайхун лабига бориб саропарда қурган эди [бир куни] овдан қайтиб [саропардага] келганида бир чопар Табаристон амири Абу-л-Аббосдан хат олиб келди. Амири шаҳид хатни ўқиди; хатда: «Хусайн ибн Ало хуруж қилиб Гургон ва табаристон вилоятларининг кўп ерларини олди, менинг || (Д. 84а) зарурат юзасидан қочишим керак бўлиб олди»,— деб ёзилган эди. Бундан амир дилтанг бўлиб жуда ғамгинликка тушди (Б. 119) ва: «Эй худо! Агар бу подшоҳлик мендан кетадиган бўлса, менинг ажалимни бер!» — деб дуо қилди-да, саропардага кирди.

Амири шаҳиднинг шундай одати бор эди; унинг бир шери (П. 92) бўлиб, ҳар кеча амир ётадиган уй эшигига ўша шерни занжир билан боғлаб қўяр эдилар, ким у уйга кирмоқчи бўлса, шер уни ҳалок қилар эди. Ўша кеча амир ғамгин бўлганидан унинг ҳамма хос кишилари

(Л. 756) ҳам у билан машғул бўлиб, шерни олиб келишни унутиб қўйдилар. Амир ухлаб ётганида унинг қулларидан бир тўдаси кириб бошини олдилар. [Бу воқеа] ҳижратдан уч юз биринчи йил жумод ал-охир ойининг ўн биринчисида (12 январь 914) пайшанба куни [бўлган эди]. Уни Бухорога олиб келиб Навқанда қабристониغا қўйдилар ва унга «Амири шаҳид» деб лақаб бердилар. «Бу ишни Абу-л-Ҳасан бошқарган»,— деб унга тухмат қилдилар ва уни Бухорога олиб келиб дорга осдилар. Амирга суиқасд қилган қуллардан баъзиларини топиб ўлдирдилар, (Д. 846) баъзилари Туркистонга қочди.

Унинг подшоҳлик муддати олти йилу тўрт ой ва беш кун бўлди.

XXXII АМИРИ САЪИД АБУ-Л-ҲАСАН НАСР ИБН АҲМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙ ҲУКМДОРЛИГИ¹

Амири шаҳидни дафн этиб бўлгач, унинг ўғли Насрга «Саъид» — «Саодатлик» лақабини бердилар. У саккиз ёшда* эканлигида отасининг ўрнига подшоҳ қилдилар². Унга вазирлик [иши] ни Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Жайҳоний олди. Ҳамавия ибн Али сипоҳсолор бўлди. Уни «Бутун Хуросон ёғаси» деб атар эдилар.

Дастлаб Амири саъид бўш иш олиб борганлигидан ҳар ерда фитна пайдо бўлди, унинг отасининг амакиси Исҳоқ ибн (Б. 120) Аҳмад Самарқандда ўзига байъат қилишни талаб этди || ва Самарқанд аҳолиси (Л. 76а) унга бўйсундилар. Унинг ўғли Абу Солиҳ Мансур ибн Исҳоқ Нишопурда исён кўтариб, Хуросон шаҳарларидан баъзисини олди. Самарқандда Исҳоқ ибн Аҳмад ҳукмдорлиги кучайди ва Амири саъид ўз сипоҳсолори Ҳамавия ибн Алини унга қарши урушга юборди. (Д. 85а) Исҳоқ мағлубиятга учраб, лашкари Самарқандга (П. 93) қайтиб кирди. Исҳоқ иккинчи марта урушга ростланди ва Самарқанд аҳолиси у билан бирга шаҳардан ташқарига чиқиб, Ҳамавияга қарши урушдилар ва мағлуб бўлдилар. Исҳоқ ибн Аҳмад учинчи марта урушга чиққан эди бу гал у асир тушди. Унинг ўғли Мансур ибн Исҳоқ Нишопурда эди у ўлди; бутун Хуросон ва Мовароуннаҳр фақат Амири саъидга ўтди; Форс, Кермон, Табаристон, Гургон ва Ирокда унинг номига хутба ўқидилар.

Ҳикоят. Амири саъид ўн учинчи йили³ Бухорога ўзининг яқин кишиларидан бири Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Яҳё ибн Асад ас-Сомоний номли кишини халифа қилиб қолдириб, ўзи Бухородан Нишопурга кетди.

Ўша йили «Гардун қашон» маҳалласига ўт тушди. Ўт шундай зўрайдики, Самарқанддаги одамлар бу оловни кўриб турдилар. Бухоролликлар: «Бу олов осмондан келди»,— дер эдилар. Ўтни ўчириш мумкин бўлмай бу маҳалла (Л. 76б) бутунлай куйди.

Шу орада (Д. 85б) Амири саъиднинг бошқа биродарлари хуруж

113 килдилар ва кўп фитналар кўзготдилар. Охири фитнанинг асосчиси бўлган Абу Закариё, ҳеч нарсани қўлга киргиза олмай, озгина одам билан Хуросонга кетди. Амири саъиднинг бошқа биродарлари омонлик тиладилар. (Б. 121) Амири саъид уларга омонлик бериб, олдига чакириб олди ва шу билан фитна тинчиди. ||

Ҳикоят. Яна Амири саъид Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил даврида уч юз йигирма бешинчи йил ражаб ойида (май-июль 937) Бухорога ўт тушиб ҳамма бозорлар куйди. Ўт бир ҳалимпазнинг дўконидан бошланган. У дўкон Самарқанд дарвозасида бўлиб, ҳалимпаз ҳалим козони тагидаги кулни томга олиб чиқиб, тод чуқурлик бор экан, уни тўлғизмоқчи бўлган, кул орасида бир бўлак чўғ бор экан, ҳалимпаз уни сезмаган ва шамол чўғни олиб бориб камишдан ясалган бир уйга урган. У уйни ўт олиб, ундан ҳамма бозорларга ўт кетган ва Самарқанд дарвоза маҳаллси буткул куйган. Олов осмонда Д. 86а) булутдек сузиб юрган. «Кўйи бикор» — «Қизлар кўчаси», бозорнинг тимчалари, Мадасайи Форжак, ковушдўзлар тими, саррофлар ва боззозлар бозори, [хулласи] Бухоронинг (Л. 77а) ана шу томонида то анҳор лабига боргунча нимаики бўлса ҳаммаси куйган. (П. 94). Бир парча олов сачраб Масжиди Мохни ўт олди ва у [ҳам] тамоман ёниб кетди. Олов икки кеча-кундуз ёниб, бухороликлар уни ўчиришдан ожиз қолдилар, кўп машаққат чекдилар ва ниҳоят, учинчи куни ўчирдилар. У ёғочлар тупроқ тагида бир ойгача куйиб турди. Бухороликларга юз минг дирамдан ортиқ зиён етди. Шундан кейин Бухоро иморатларини ҳеч қачон у [илгаригисидек] қилиб қура олмадилар.

Амр саъид ўтти бр йил подшоҳлик қилди. У адолатли подшоҳ бўлиб, отасидан ҳам олдирок эди. Унинг яхши сифатлари кўп; агар ҳам масини айтсак гап узайиб кетади.

У дунёдан ўтгач, ўғли Нух ибн Наср подшоҳлин [тахтига] ўтирди.

XXXIII АМИРИ ХАМИД АБУ МУҲАММАД НУХ ИБН НАСР ИБН (Д. 866) АҲМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙ¹ (Б. 122)

114 Амири ҳамид уч юз ўттиз биринчи йили шаъбон ойининг аввалида (10 апрель 943) подшоҳлик тахтига ўтирди || ва Абу Зар унга вазир бўлди. У уоро козиси эди. Унинг замонида, фикҳ илмини ундан кўра биладиганроқ киши бўлмаган. «Муҳтасари Қофий» унинг асаридир².

Амири саъид вафот этгач, [подшоҳликни талаб этувчилардан] ҳар бир киши бир жойда қарор топти. Амири ҳамид Бухородан чиқиб Нишопурга (Л. 77б) кетди. Абу Али Исфакхоний³ Нишопур амири эди. Амири ҳамид [лашкар] юбориб уни қўлга олдирди; ўзига қарши кишиларни тарқатиб юбориб вилоятларни тозалади; Нишопурни Иброҳим Симжурга берди⁴. Абу Али Исфакхоний ўзича: «Мен унинг подшоҳлигини барқарор қилдим, у эса вилоятни бошқа кишига берди»,— деб ўйлади

ва Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийга: «Бухорога бориб подшоҳликни ол! Мен сен билан бўлсам амир сенга қарши тура олмайди»,— деди. Абу Исҳоқ лашкар тортиб Амири ҳамидга қаршилик (Д. 87а) ошкор қилди. Амири ҳамид Нишопурдан қайтаётганида Абу Исҳоқ унга ҳужум қилди. (П. 95) Улар ўртасида жанг бўлди ва Амири ҳамид енгилиб БУХОРОГА КЕЛДИ⁷ Унинг кетидан амакиси Абу Исҳоқ ҳам Бухорога келди ва уч юз ўттиз бешинчи йил жумод ал-охир ойида (январь 947) бутун Бухоро аҳолиси унга байъат қилдилар. Бухоронинг ҳамма минбарларида Абу Исҳоқ номига хутба ўқидилар. Бир оз вақт ўтгандан кейин Абу Исҳоқ ўз лашкари унинг ўзига қарши ёмон ниятда эканини, уни ўлдиришга қасд қилганини (Б. 123) ва Амири ҳамидга садокт билдирганини билиб қолди ва Бухородан қайтиб Чағониёнга кетди. Амири ҳамид (Л. 78а) сипоҳсолорликни Мансур Каротегинга берди ва уни Марвга юборди. Мансур Каротегин Али ибн Муҳаммад ал-Қазвинийни ушлаб асир қилиб Бухорога юборди ва у [Марвадаги] кўзғолонни бостирди. Амири ҳамид ўз подшоҳлиги даврида подшоҳликни талаб этувчи ҳар хил кишилар билан кўп урушлар қилишга тўғри келди. Уч юз қирк биринчи йилга (23 май 952—17 май 953) келибгина ҳамма вилоятлар (Д. 87б) || Амири ҳамидга тўла бўй- 115 сунди.

Амири Ҳамид уч юз қирк учинчи йил раби ал-охир ойида (август 954) вафот этди. У ўн икки йил подшоҳлик қилди.

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Насрнинг айтишича, Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий бу китобни Амири ҳамид подшоҳлиги даврининг бошида уч юз ўттиз иккинчи йили (4 сентябрь 943—23 август 944) унинг номига атаб ёзган ва Амири ҳамид даврида юз берган воқеаларни ўз китобида тўла келтирмаган. Амири ҳамиддан кейинги сомонийлар [сулоласи] амирларининг аҳволларидан бизга маълум бўлгани, оллоҳ таоло муваффақият берса, *мана шу [қуйидагича] дир⁵.

XXXIV *АМИРИ РАШИД АБУ-Л-ФАБОРИС АБДУЛМАЛИК ИБН НУХ ИБН НАСР ИБН АХМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙНИНГ ПОДШОҲЛИГИ¹

Амири ҳамид дунёдан ўтгач, Амири рашидга байъат этдилар. У ўн ёшида (П. 96) подшоҳликка ўтирди. Амири ҳамиднинг вафот этганлиги хабари (Л. 78б) вилоятларга етгач, ҳар ким бир вилоятга эга бўлишни тама қилди. [Амири рашид] Ашъас ибн Муҳаммад ибн Муҳаммадни Хуросонга (Д. 88а) юборган эди, унга Ҳирот ва Исфаҳонда (Б. 124) кўп жанглар қилишга тўғри келди ва вилоятларни бўйсундирди. У ҳали шу иш билан машғул бўлиб, жанг қилаётган эдики, Амири рашид отдан йиқилди ва шу кечасиёқ вафот этди. У кеча чоршанба кечаси

бўлиб, уч юз эллигинчи йил шаввол ойидан саккиз кун ўтган (20 ноябрь – 961) эди. Унинг подшоҳлик муддати етти йил бўлди. Уни дафн қилганларидан кейин лашкар исён қилиб кўзғолон кўтарди, ҳар ким подшоҳликни тама қилиб, ғалаёнлар юз берди.

XXXV МАЛИКИ МУЗАФФАР АБУ СОЛИХ МАНСУР ИБН НАСР ИБН АҲМАД ИБН ИСМОИЛ АС-САМОНИЙНИНГ ПОДШОҲЛИГИ¹

116 Амири садид подшоҳлик тахтига ўтиргач, лашкар унга байъат қилди: кўп қарама-қаршиликлардан кейин иттифоклик вужудга || келди. Унга байъат қилинган кун жума куни, уч юз эллигинчи йил шаввол ойида (ноябрь-декабрь 961) эди. [Шу вақтда] сипоҳсолор Алптегин Нишопурда эди, Амири рашиднинг вафоти хабарини (Д. 886) эшитгач, у Амири садидни қўлга олишга қасд қилди. Амири садид унга [қарши] одам юборди. Алптегин Жайхун дарёсига етиб келиб, ундан ўтишни мўлжаллаган эди, (Л. 79а) аммо [унга қарши] кўп лашкар келганлиги туфайли ўта олмади. У ўз вилояти Нишопурга қайтмоқчи бўлди. [Аммо] Амири садид Нишопурга, Муҳаммад ибн Аабдурразокқа: «Уни Нишопурга киришга қўйманглар!» — деб хат ёзди. Алптегин бундан хабардор бўлгач, Нишопурга бора олмаслигини билиб, Жайхун суви ҳамда Омуйдан ўтиб, Балхга борди ва Балхни олиб қаршилик зоҳир қилди. (П. 97)

Амири садид Ашъас ибн Муҳаммадни юборди, у Алптегинга қарши кўп уруш қилиб охир уни Балхдан чиқарди. Алптегин Ғазнага кетди, Ашъас ибн Муҳаммад ҳам унинг кетидан Ғазнага борди, у ерда ҳам уруш қилдилар. Алптегин иккинчи марта Ашъасдан енгилиб қайтиб Балхга қараб қочди. Кўп қарама-қаршилик ва урушлардан кейин Амири (Д. 89а) садид унга яна омонлик берди ва у хизматга келди. Шу вақтларда Амири садид вилоятларга кўп лашкар юбориб мамлакатни [душманлардан] тозалади; виоятда [тахт учун] низо қилувчи киши қолмади. Амири садид дайламийлар вилоятини олиб сулҳ тузди: дайламийлар ҳар йили Амири садидга бир юз эллик минг нишопур дирами тўлайдиган бўлдилар.

117 Амири садид уч юз олтинш бешинчи йили ўн олтинчи муҳаррамда (25 сентябрь 975) яқшанба куни дунёдан ўтди. (Б. 125) У ўн беш йилу беш ой подшоҳлик қилди. Яна худо билимдонрок². ||

XXXVI АМИРИ РАШИД АБУ-Л-ҚОСИМ НУХ ИБН МАНСУР ИБН НУХ ИБН НАСР ИБН АҲМАД ИБН ИСМОИЛ АС-СОМОНИЙНИНГ ПОДШОҲЛИГИ¹

Амири садид яқшанба куни дунёдан ўтгач, душанба куни ўғли тахтга ўтирди ва унга байъат қилдилар. Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Жайхоний унга вазир бўлди. [Лекин] бир неча кун вазирлик

килгач, қариллиги сабабли вазирликдан истеъфо берди. Ундан кейин икки-уч кун ўтгач, охири, амир Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Азиз вазир бўлди ва давлат иши равнақ топди. Лашкар сипоҳсолори бўлиб турган Абу-л-Аббос Тош бўшатилиб Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Иброҳим сипоҳсолор бўлди. Абу-л-Аббос Тош қаршилиқ билдириб Нишопурни олди. Абу-л-Ҳасан, унинг ўғли Абу Али ва Абу-л-Ҳасан ал-Фойик ал-Хоссалар Нишопурга бориб, уч юз етмиш еттинчи йили (3 май 987—20 апрель 988) уни мағлуб қилдилар. Абу-л-Аббос Нишопурдан қочиб Гургонга борди. Али ибн Ҳасан унга ёр бўлиб. Гургонга киритди.

Сипоҳсолор Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Иброҳим зу-л-қаъда ойининг охирида уч юз етмиш саккизинчи йили (11 март 989) дунёдан ўтди ва унинг ўғли [Абу Али] сипоҳсолор бўлди. Кейин Амири рашид уни ёмон кўриб қолиб бекор қилди ва Абу-л-Ҳасан ал-Фойик ал-Хосса сипоҳсолор бўлди ҳамда Ҳарийга бориб у билан жанг қилди, аммо ундан [енгилиб] қочди ва хижратнинг уч юз етмиш саккизинчи йили зу-л-ҳижжа ойида (март-апрель 989) Марвга борди.

Ундан кейин Абу-л-Ҳорис Мансур ибн Нух бир йилу тўққиз ой волий бўлди, бектузийлар уни Сарахсда банд қилдилар². Шу билан подшоҳлик сомонийлар сулоласи қўлидан чиқиб кетди. Яна оллоҳ билмдир.

ИЗОҲЛАР

I

¹ «Ал-Кубовий» деган нисбадан «Бухоро тарихи»нинг арабчадан тожик-форс тилига таржимони хозирги Кува шаҳаридан бўлганлиги англашилади.

² Хадис — луғавий маъноси: хабар, сўз ва бирор янги нарсас. Диний адабиётда эса пайғамбарнинг сўз ва ишлари, тўғрироғи пайғамбарга нисбат бериладиган сўз ва ишлар тушунилади.

³ Амири хамид Абу Муҳаммад Нух... — Сомонийлар сулоласидан, ҳукмдорлик йиллари: 943-954. У ҳақда «Бухоро тарихи»нинг XXXIII бобида тўла маълумот келтирилган.

⁴ Д ва Б нусхаларида бунинг ўрнида: «Бирор маслаҳатга тўғри келмайдиган».

⁵ Аслида диний жамоалар ва руҳонийларнинг олий раҳбарлик лавозимларини эгаллаб келган садрлар XII асрда Бухорода феодал давлат устидан ҳукмронликни ҳам ўз қўлларига олганликлари (бу ҳақда тўларок қаранг: «Ўзбекистон ССР тарихи», I том, I-китоб, Тошкент, 1956, 298-299-бетлар) назарга олинса, Абдулазиз садрга берилган мазкур юксак сифатлар боиси ойдинлашади.

II

¹ Себавайх.. ан-Наҳвий — охириги сўз «грамматика фани олими» деган маънони англади. Бироқ бу фан тарихида Себавайх ибн Абдулазиз ал-Бухорий эмас, Абу Бишр Омид ибн Усмон Себавайхний машҳурдир. У асли басралик бўлиб, VIII аср охирида вафот этган. Д ва Л нусхаларида «ан-Наҳвий» сўзи келтирилган эмас.

² Бу тўғонлар — текстда **این درغات** : жумладаги **این** («ин» — «бу») кўрсаткич олмошини назарга олганда 828 йил атрофида Саъид ибн Халаф ал-Балхий ташаббуси билан қурилган тўғонлар Наршахий ўз асарини ёзаётган вақтда (943—944), балки таржимон Аҳмад ибн Муҳаммад (1128) ёки қисқартувчи Муҳаммад ибн Зуфар (1178) даврида ҳам мавжуд эканлиги англашилади.

³ Аҳмад ибн Исмоил... — Сомонийлар сулоласидан, ҳукмдорлик йиллари: 907-914. У ҳақда «Бухоро тарихи»нинг охириги бобларидан бирида (XXXI) тўларок ёзилган.

⁴ Зоҳид — мону дунёга рағбат ва хоҳиши бўлмаган, тарки дунё қилган киши.

⁵ Фақиҳ — шариат илмини, шарият ҳукмларини яхши билувчи киши.

⁶ Имом Шофей — ислом динидаги машҳур тўрт сунъий мазҳабдан бири — «Шофейи мазҳаб»нинг асосчиси; 767 йилда туғилиб, 819 йилда вафот этган.

⁷ Абу-л-Фазл... ас-Сулабийнинг 943-945 йилларда ҳукмронлик қилган Нух ибн Наср Сомонийга вазир бўлганлиги ҳақида «Бухоро тарихи»нинг кейинги саҳифаларида айтилган (XXXIII боб). Факат бу ердаги Абу-л-Фазл ўрнида у бобда Абу Зар деб янглиш ёзилган. Абу-л-Фазл вазирлик лавозимида эканлигида, 946 йили, маоши вақтидан кечиктирилган аскарлар томонидан қатл қилинган.

⁸ Фасл — Д, Л ва Б нусхаларида бунинг ўрнида: «шундай дейдиларки».

⁹ Абу-л-Хасан Абдурахмон (ибн) Муҳаммад ан-Нишопурийнинг «Хазонин улум» китоби бизгача етиб келган-келмаганлиги манбашунослик фанида ҳозирча маълум эмас.

¹⁰ Д, Л ва Б нусхаларда қўшилган: «катта бир анҳордек».

¹¹ Руди Мосаф — ҳозирги Зарафшон дарёси кўзда тутилади.

¹² Битик — Чоржўй рўбарўсида Амударё бўйида жойлашган кишлоқ.

¹³ Фараб — текстда **فرب** — араб географлари уни **فرب** Фарабр (ёки Фирабр)

шаклида ҳам ёзганлар, бу кишлоқ Чоржўй рўбарўсида Амударё бўйида Битикка яқин жойлашган ва «Работи Тохир ибн Али» деб машҳур бўлган. У ҳақда «Бухоро тарихи» нинг ўзига ҳам қаралсин (Т. 23).

¹⁴ Абрўй — текстда **ابروي**; Л нусхасида ҳаракат белгилари билан **آبروی** (Абра-

вий), Б да эса **آبروی** (Абравай) ёзилган. Ўзбекистон ССР тарихи (1-том, I-китоб, 137-бет) да бу шахс ҳақида айtilган сўзлар мазмунича, у VI асрнинг 80-йиллари атрофида Бухорода ҳукмронлик қилган.

¹⁵ Нур — Самарканд вилоятидаги ҳозирги Нурота (IV бобга ҳам қаралсин).

¹⁶ Харконруд — Зарафшон дарёсидан чиқарилган. Шопурком ва Ғиждувон районларини суғорувчи қадимий каналлардан бири. Бу ерда шундай номли канал бўйида жойлашган, Бухоро кишлоқларидан бири бўлган Кармина яқинидаги Харкона назарда тутилиши керак.

¹⁷ Вардона — бу кишлоқ «Қурғони Вардонзе» номи билан ҳозир ҳам мавжуд. Ҳозирги Шопурком районининг Хўжа Ғулом тепа кишлоғи яқинидаги улкан тепалик.

¹⁸ Таровча — Бухоронинг жануб-ғарбида жойлашган Тороб кишлоғининг кичрайтирма аталиши.

¹⁹ Сафна (**سفنہ**) ва Исвона (**ایسوانہ**) — Д ва Л да ҳаракат белгилари билан «Айсувона») — кишлоқлари қаерда бўлганлиги ҳозиргача аниқланган эмас.

²⁰ Байканд (Пойканд) — Бу кишлоқ ҳақида сўнгрок «Бухоро тарихи»нинг ўзида IV бобда (Т. 21) сўзланади. Унинг вайроналари Бухородан жануби-ғарбда, Қорақўл районидаги Октябрь жамоа хўжалиги ҳудудида, Яккатут темир йўл станцияси ёнида-сақланиб қолган.

²¹ Қалъайи Дабусий — Л да ҳаракат белгиси билан **دَبُوسِي** (дайбусий) ёзилган. Ўзбекистонда, ҳозирги Зиёуддин темир йўл станцияси ёнида жойлашган.

²² Дехқонлар — бу ерда ва умуман «Бухоро тарихи»нинг кўп жойида бу сўз-йирик ер эгалари, наслдор зодагонлар маъносида ишлатилади.

²³ Тароз — ҳозирги Жамбул (Авлиёта) шаҳари.

²⁴ Турклар подшоҳи — Д ва Б да: «Туркистон подшоҳи».

²⁵ Карожурин турк — Т текстида **قراچورين** Д ва Л да бунинг ўрнида

قراخورين Фарохурин, Ўзбекистон ССР тарихи (I том, I-китоб, Тошкент, 1956, 137-бет) да Карожурин Абрўийн 585 йили мағлубиятга учратганлиги сўзланади.

²⁶ Даромадли ерлар — текстда: **ضیاع** Бундан кейин учрайдиган «Даромадли ерлар» деб таржима қилинган сўзлар асосида шу термин ётади.

²⁷ Кадиварлар (**کدیران**) — Араблар истилоси олдидан Ўрта Осиёда илк феодаал жамиятининг ташкил топа бошлаган даврида эркин деҳқонлар табақаси билан бир қаторда пайдо бўлган, аммо эркин деҳқондан фаркли ўларок, иктисодий жиҳатдан

бой табакаларга бутунлай қарам бўлган кишилар. (Бу ҳақда Ўзбекистон ССР тарихи, I том, I-китоб, Тошкент, 1956, 140-бетга қаралсин).

²⁸ Шаҳристон (Шористон шаклида ҳам ёзилган) — шаҳарнинг мудофаа девори билан ўралган асосий қисми.

²⁹ Мамостин — Т текстида **ماسنين** Д да **ماسنى** (Мостий), Л да **ملىنى** (Мамостий). Бухоро шаҳарининг гарбида жойлашган кишлоқ.

³⁰ Сақматин — кейинроқ Сумитон деб аталган. Бу кишлоқ Шаҳарруд каналининг бўйида, Бухоро ёнида жойлашган. Ҳозир **سا** Чорбақр деб аталади (Ўзбекистон ССР тарихи, I том, I-китоб, Тошкент, 1956; 499-бет).

³¹ Искажкат — Бухоро яқинидаги катта кишлоқнинг номи. У ҳақда тўларок к. IV боб (Т 14).

³² Шарғ кишлоғи ҳақида ҳам к. IV-боб (Т 16).

³³ Ромтин — Л да Ромитан шаклида ёзилган, бу кишлоқ ҳақида ҳам к. IV боб (Т 19).

³⁴ Фарахший — Л, Д ва Б ларда **ورخشی** Варахший; к. IV боб (Т. 20).

³⁵ Абу Бакр Сиддиқнинг халифалиги даври: 632-634 йиллар.

³⁶ Муовиянинг даври — бу ерда текstda хатолик бўлса керак, Муовиянинг халифалик қилган даври 661—680 йиллар, Қутайба ибн Муслимнинг Хуросонга амир бўлиб Бухорога юришлари 694—714 йиллар орасида содир бўлган.

³⁷ Бу воқеалар «Бухоро тарих»нинг кейинги бобида (III) тўларок ёритилган.

³⁸ Наср (ибн) Сайёрнинг Хуросонда амирлик йиллари: 738—748 (у ҳақда тўларок к. XXV боб).

³⁹ Сукон ибн Тағшода етти йил подшоҳлик қилди — барча нусхаларда буни Тағшоданинг «биродари» дейилган. Ликонин Тағшодаларни иккита деб ҳисоблаб, бирини ўттиз икки йил ҳукмронлик қилган, иккинчисини Қутайба ибн Муслим ўлгандан кейин ўн йил ҳукмронлик қилган, деб ажратади. Аммо кейинроқ бу воқеалар тўларок баён қилинган ерда (Т 10), битта Тағшоданинг ўзи Қутайба ибн Муслим даврида, сўнг Наср ибн Сайёр даврида жами 32 йил ҳукмронлик қилганлиги айtilган. Сукон ибн Тағшодага келсак, мазкур Т 10-бетда Тағшодадан кейин бевосита тахтга ўтирган подшоҳ Қутайба ибн Тағшода бўлган. Шунга қўра, Сукон ибн Тағшодани «Тағшоданинг биродари» демай, Тағшода ўгли Қутайба десақ тўғрироқ бўлар.

⁴⁰ Бунёт ибн Тағшода етти йил ҳукмронлик қилди — юқорида айтганимизга асосан (к. 39-изоҳ) бу Қутайба ибн Тағшоданинг биродари дейилса тўғрироқ бўлар.

⁴¹ Бу абзацда келтирилган текст нусхаларнинг барчасида ҳам, таржимадан англашилиб турганидек, чалкаштириб юборилган. Кейинги сарлавҳалар текstdan равшанлашади.

⁴² Амир Исмоил Сомоний даври, яъни 892—907 йиллар, у ҳақда батафсил XXIX бобда сўзланган.

III

¹ Бидун Бухорхудот — 680 йили Муслим ибн Зиёд томонидан ўлдирилган. Бу ҳақда тўларок кейинги саҳифаларда сўзланади (к. XVIII боб).

² Хотиннинг Бухорода ҳукмронлик қилган йиллари: 680—695.

³ Мол — ҳар хил маънода ишлатиладиган термин: «Бухоро тарихи»да кўпинча пул, мол-мулк мазмунини англатса ҳам, асосан хирож, жон пули маъносида ҳам келади.

⁴ Хожа саролар, яъни бичилган қуллар — текstda: **خواجه سرايان يعنى** **خصيان** «Хожа сароён, яъни хусён».

⁴⁵ Қутайбага у билан... қўлини қисқартирди — Бу жумлалардаги мазмун такрорланиши асарнинг барча нусхаларида ҳам бор.

⁶ Тағшода ўлгандан кейин унинг ўғли Қутайба тахтга ўтирди (к. II, 39—40 изохлар).

⁷ Алоқа [хат-хабар] ишлари бошлиғи — текстда: **صاحب برید** (соҳиби барид).

⁸ Муканна кўзғолони ҳақида «Бухоро тарихи»нинг кейинги саҳифаларида тўла маълумот берилади (к. XXVII боб). Аббосийлар халифаларидан бўлган Махдийнинг халифалик йиллари: 775—785.

⁹ Даромадли ва ғаллакорлик ерлар — текстда: **ضیاعات و مستغلات**

¹⁰ Иброҳим — «Тарихи Бухоро»нинг Фрай фойдаланган бир нусхасида (American Oriental Society) Абу Иброҳим ёзилган экан; «Абу Иброҳим» Исмоил Сомонийнинг кунyasi. Шунга кўра, Ликошин ўз таржимасига берган изохда гумон билан киритган тузатиши («вероятно Исмоил») тўғри бўлиб чиқади.

¹¹ Наср — Исмоил Сомонийнинг акаси, Самарқандда ҳукмронлик қилган; вафоти йили 892. Бу икки ҳукмдорнинг ўзаро тахт учун курашлари «Бухоро тарихи»нинг кейинги саҳифаларида ёритилади (к. XXX боб).

¹² Амир ул-муъминин Муктадир — Аббосийлар халифаларидан, 908—932 йилларда халифалик қилган.

¹³ Хосил ва ғаллалар — текстда: **ار تغاعات و غلات** — иртифоот ва ғаллот.

¹⁴ Соқчилар бошлиғи — текстда **صاحب شرط** соҳиби шурат.

¹⁵ Султонлик мулки — текстда: **ملک سلطانی** баъзи нусхаларда **ملک**;
سلطانی; ҳар иккиси ҳам бир маънода: давлат ер-мулклари, хазинага қарашли ерлар.

¹⁶ «Байт ул-мол мулки»нинг мазмуни умуман: ғанийматга олинган моллар ва эгалари вафот қилгандан кейин давлат ихтиёрига олинган моллар сақланадиган жой (уй) ва, яна, барча мусулмонларнинг ҳаққи бўлган мол; бу ерда «султонлик мулки» (к. изох № 15) билан бир маънода келган.

¹⁷ Ориз (**عارض**) — аскарлар ва мансабдорларга маош улашиш ишларини бошқариш лавозимидаги киши, ҳазиначи маъносида ҳам тушуниш мумкин.

¹⁸ Севанж — бу кишлок номи юқорида ўтган Исвонанинг бир хил ёзилиши деб гумон қилинса-да, лекин каерда бўлганлиги аниқланмаган.

IV

¹ Жайхун дарёси — ўрта асрларда Амударё шу ном билан машҳур эди.

² Фарсанг (ёки фарсах) — бир фарсанг тахминан 7—8 км.

³ Тобенилар — Муҳаммад пайғамбарни ўз кўзи билан кўрган (сахоба)ларни кўрган кишилар.

⁴ Тавоис — жойлашган ери Бухородан Самарқандга олиб борадиган катта йўл устида бўлганлиги кейинроқ айtilган (к. шу боб, Т 14); ёзилиши нусхаларда «Тавоис» ва «Тавоиса» шаклида учраса ҳам, аммо тўғриси ва тарихий адабиётда кўпроқ учрайдигани «Тавовис»дир.

⁵ Арқуд — Б нусхасида бундан кейин кўшимча: «у Работи малик чўлининг ғарбида жойлашган».

⁶ Куллар — П, Т даги ва бошқа нусхалардаги бу маънони англатувчи **برده** ўрнида **برده** парда, яъни «дарпарда» ва ҳоказо маъноси берилган.

⁷ Чоч — Тошкент шаҳрининг илк ўрта асрлардаги номи.

*8 Дехқончилик туфайли эмас эди — Л, Д ва Б нусхаларида аксинча: «деҳқончилик туфайли эди».

⁹ Куҳандиз — «кундиз» (کنند) шаклида ҳам учрайди. Маъноси: қалъа. XIII асрдан бошлаб Бухоронинг куҳандизи «арк» деб ҳам аталган.

¹⁰ Жуфт — асли «жуфти гов», яъни «қўш ҳўкиз». Ер ўлчови сифатида ишлатилиб, бир фаслда бир жуфт ҳўкиз билан ишлов бериб ҳосил олинishi мумкин бўлган ер миқдорини англатади.

¹¹ Бўз — текстда كرىس (карбос).

¹² Абу Аҳмад ал-Муваффақ биллох — Аббосийлар халифаларидан бўлган биродари Муътаид даврида (870—892) ҳукмдорлик қилган; вафот йили 891.

¹³ Муқотаа — текстда مقاطعه. Аниқроғи манба ва тадқиқот асарларида учрайдиган «иктаъ» — улуш сифатида тақдир қилинган ер-мул. (к. Сиасетнамэ, китоби о правлении вазира XI столетия Низам ал-мулька, М. — Л., 1949, стр. 318, прим. 66).

¹⁴ Муҳаммад ибн Тоҳир 862—873 йилларда Хуросонда амир бўлган.

¹⁵ Бизнинг замонимизгача — бундан ва яна «ҳозирда» дейилган сўздан аксар ҳолларда «Бухоро тарихи»ни арабчадан тожик-форс тилига таржима қилган Абу Наср Аҳмадний (1128 йил), мазмун тақозо қилган айрим ҳоллардагина асарни қискартиб баён қилган Муҳаммад ибн Зуфарий (1178 йил) тушунмоқ керак.

¹⁶ Малик Шамсулмулк. Наср ибн Иброҳим Тамғочхон — нусхаларда «Иброҳим» билан «Тамғочхон» орасига янглиш «ибн» қўйилган. Қорахонийлар сулоласи ҳукмдорларидан бўлган Иброҳим Тамғочхон 1068 йили тахтдан воз кечиб, ўғли Шамсулмулк Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўлига олган ва 1080 йили вафот этган.

¹⁷ Омиллар — (текстда «умол» — عامل бирлиги «омил» عامل) умуман ишчи, хизматчи ёки амалдор маъноларида; бу ерда солиқ йиғувчилик лавозимидаги кишини англатувчи тарихий термин сифатида ишлатилган.

¹⁸ Абу-л-Ҳасан Нишопурийнинг «Ҳазони ул-улум» китобидан келтирилаётган маълумотлар тугайди. Кейинги абзац эса бутунлай таржимон — Аҳмад ибн Муҳаммад Насрдандир.

¹⁹ Қадрхон Жабраил ибн Умар ибн Тўғрулхон Қорахонийлар сулоласидан бўлиб, 1099—1102 йиллар орасида Мовароуннаҳрда бўлган.

²⁰ Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон — Қорахонийлар сулоласидан, ҳукмронлик йиллари 1102—1130.

²¹ Қинторий — текстда: قنطارى. Дозийнинг луғатида «кунторий» талаффузи билан ўқилиб «ўк ёй» ёки «вайза, ёғочи» деб таржима қилинган; «Мухити Аъзам»да эса «қинторий»га «тутатиладиган уд» маъноси, «Бурхони коти»да ёнғок дарахтининг илдизи ичида пайдо бўладиган елимга ўхшаш нарсаси деб изоҳ берилиб, унинг қон тўхтатиш хусусияти бор дейилган.

²² Мис — Т текстсида ва П да روى, лекин Л ва Д да روين агар бунини рўян ўқисак, луғавий маъноси кийимларни қизилга бўяш учун ишлатиладиган бир илдиздир.

²³ Ҳозирда унда подшоҳ ўтирадиган қароргоҳ йўқ — Л ва Д да «бөр» هست ёзилган.

Мударрис Ризавийнинг бир нусхасида эса — «излари бор» ائرى هست.

²⁴ Бу ерда Сосонийлар сулоласи шахзодаларидан бўлган Шопур (Хусрав I (531—578) ёки Хусрав II (590—628)нинг ўғли) кўзда тутилса керак. Бу Шопур ҳақида «Бухоро тарихи»нинг кейинги саҳифаларидан бирида сўзланади к. XII боб (Т 38, 39).

²⁵ Б. да қўшимча: «Айтадиларки, шайх Абу Али ибн Сино Афшинада туғилган».

²⁶ Али ва Жаъфар авлоди — Али — Муҳаммад пайғамбарнинг куёви, сафдоши

ва амакиси Абу Толибнинг ўгли; 656—661 йилларда халифалик қилган. У асосан Эронда тарқалган шиа мазҳабларидан имомий мазҳабидаги ўн икки имомнинг биринчиси ҳисобланади. Жаъфар (Имом Жаъфар Содиқ) эса олтинчиси, 765 йили вафот этган.

²⁷ Афросиёб — афсонавий шахс; бунинг номи ва ундан кейинги шахсий номлар билан боғлиқ бўлган бу ҳикоя ҳам афсонавийдир.

²⁸ Б. нусхасида қўшимча бир афсона келтирилган: «Айтадиларки, Афросиёбнинг бир қизи бўлиб, унинг донмо боши оғир эди. Ромтинга келиб туриб қолганидан кейин бу ернинг ҳавоси мувофиқ келиб, дарддан халос бўлди ва бу жойга «Оромитан» — «Тан ором» деб ном қўйди. Оддий халқ эса буни «Ромтин» деганлар.

²⁹ Хожа имом Абу Ҳафс Кабир — Бухорода ўтган машҳур фақиҳ — шарият илмининг билимдони, 834 йили вафот этган. У ҳақда «Бухоро тарихи»нинг кейинги саҳифаларида сўзланади (к. т. 66—69, 92, 93).

³⁰ Варахша — Бухородан 30 км шимоли-ғарбда, қадимий шаҳар (юқорида Фарахша шаклида келган эди). Ҳозирда қолдиқлари археологик ишлар натижасида кенг ўрганилган бу қадимий маданият ўчоғининг тарихи В. А. Шишкиннинг «Варахша» (М., 1963) номли асарида тўла ёритилган.

³¹ Хуноқхудот — VIII асрда ўтган Бухоро ҳукмронларидан.

³² Сомонийлар шахзодаларидан бўлган Аҳмад ибн Нухнинг ҳукмдорлик тахтига ўтирганлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ. «Мусулмон династиялари»нинг автори Лен-Пульнинг кўрсатишича ҳамда «Бухоро тарихи»нинг кейинги саҳифаларида ёритилишича, Нух ибн Насрдан кейин унинг ўғиллари Абдулмалик ибн Нух (954—961) ва Мансур ибн Нух (961—976) ҳукмдорлик қилган.

³³ Б. да: йигирма мингдан.

³⁴ Б. да: даштдаги кофирлар.

³⁵ Жездан қурилган шахристон — текстда: **شهرستان روئين** шахристони рўин.

³⁶ Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон — к. IV, 20-изох.

³⁷ «Масолик ва мамолик» — яъни «Йўллар ва мамлакатлар»; одатда араб тилида ёзилган географик асарларга бериладиган ном.

³⁸ Б. да қўшилган: Омуядан (**ازامويه**). Омуя (ёки Омуй, Омул) ҳозирги Чоржуйнинг ўрта асрлардаги аталиши. XV—XVIII асрларга оид кўпчилик китобларда ҳам Чоржуй шу ном билан машҳур.

³⁹ Харвор — хар хил шаҳарларда миқдори хар хил бўлган оғирлик ўлчовини англатади. Лугавий маъноси «бир эшак юки», яъни бир эшакка ортилиши мумкин бўлган оғирлик миқдори. Бу ерда эса «харворхо» шаклида ёзилган ва умуман «жуذا кўп» деган мазмунда ишлатилган.

⁴⁰ Шаддод — афсона бўйича Ирам боғини қурдирган ва золимликда донг чиқарган бир подшоҳнинг номи; шу туфайли адабиётда кўпинча золим подшоҳ — ҳукмдорларга шундай нисбат берилади.

V

¹ Фундукий — яъни жигарранг.

² Омил — к. IV боб, 17-изох.

³ Б. да қўшилган: «баъзисини мураккаб рангли қилиб тўкиб, «алоча» дер эдилар».

VI

¹ Д. да «бут» (**بت**) ўрнида «болалар ўйинчоғи» (**بازی بچکان**). Д. да эса хар иккаласи ёнма-ён ёзилган, лекин кейинроқ факат бут ҳақида гап кетади.

² Д. да Б. да қўшимча: «сўнг ташкари чиқиб бут сотиб олар ва уйларига жунар эдилар».

VII

¹ Нумижкат — ўрта аср манбаларининг маълумотича, Нумижкат аслида Бухорога яқин, лекин ундан алоҳида бир шаҳар бўлиб, сўнг бу икки шаҳар бир-бирига қўшилиб кетган, шунинг учун Бухоро гоҳо Нумижкат деб ҳам аталган. «Бухоро тарихи»нинг XXVII бобида ҳам Муқанна кўзғолони даврида (VIII аср) Нумижкат Бухородан айрим қишлоқ эканлигини англатувчи жумла бор (қ. Т 80).

² Салмони Форсий — асли эронлик бўлиб, Мухаммад пайгамбарнинг саҳобаларидандир; 655 йили вафот этган.

³ Арабчада Самарон — Л ва Д да бунинг ўрнида **سيمرآيت** Симроят.

VIII

¹ Л ва Д да Бухоро арки ҳисорининг (**حصار ارك بخارا**). Бу ерда ҳисор қалъа маъносида.

² Бу вилоят ўзига вақтинча бериб қўйилган жой эканлиги туфайли — текстда: **از بهر انكه اين ولايت او را عاريتي بود** аз баҳри онки, ин вилоят у ро ория-ти буд.

³ Б да қўшилган: Афросиёбнинг биродари Каршюз (**كوشيزون**).

⁴ Б да қўшимча бор: унинг қабрини Сиёвуш вали мазори дейдилар.

⁵ Подшоҳлик девонлари — текстда: **ديوانهای پادشاهی** девонҳои подшоҳий.

⁶ Кутвол — яъни қалъа бошлиғи

⁷ Хоразмшоҳ — бу ерда Хоразмшоҳ Отсиз кўзда тутилиши керак, у 1127—1156 йилларда ҳукмронлик қилган.

⁸ Султон Санжар — Салжукийлар сулоласи ҳукмдорларидан (1119—1157 йиллар).

⁹ Гўрхон — 1141 йили султон Санжарни мағлубиятга учратиб, Мовароуннахрни босиб олган қорахитойлар сулоласи ҳукмдорининг унвони.

¹⁰ Ғуз аскарлари — турк қабилаларидан бири бўлган ғузларнинг султон Санжар (салжукийлардан) ихтиёридаги аскарлари кўзда тutilлса керак.

¹¹ Хоразмшоҳ Мухаммад ибн Султон Такаш — 1200—1220 йилларда ҳукмронлик қилган; «хитойликлар енгилдилар» дейишдан қорахитойларни тушунмоқ лозим (қ. Ўзбекистон ССР тарихи, I том, I-китоб, Тошкент, 1956 йил, 302—305-бетлар).

IX

¹ Сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги, умуман, 874—999 йиллар.

² Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг ҳукмронлиги даври 914—943 йиллар. У ҳақда тўлароқ қаранг: XXXII боб.

³ Амалдорлар — текстда **عمال** (уммол) — (бирлиги **عامل**). Юқорида айтганимиздек (қ. IV боб, 17-изох) бу термин асосан солиқ ниғувчиларга ишлатилса ҳам, бу ерда умумий мазмунга биноан «амалдорлар» дейиш тўғридир.

⁴ Бу ўнта девон (давлат идораси)нинг аталиши текстда қўйидаги тартиб ва нумлар билан ифодаланган: 1) **ديوان وزير** («Девони вазир»), 2) **ديوان مستوفى** («Девони муставфий»), 3) **ديوان عميد الملك** («Девони амид ал-мулк») — бу девон

Бухоро тарихи

Техрон нашрида тушириб колдирилган, бошка нусхалардан қўшилди, 4) **ديوان** («Девони сохиби муаййид») — бироқ «муаййид»нинг луғавий маъноси: «қўмак берувчи» мазмунни тўла ёрита олмаганлиги учун Ликошиннинг тузатиши — **بريد** («барид») қабул қилинди, 6) **ديوان شرف** («Девони шараф») — тўғрироғи «шараф» ўрнида «мушриф» — **مشرف**, 7) **ديوان محتسب** («Девони мухтасиб») — **ديوان مملكه خاص** («Девони мумалликайи хос»), 8) **ديوان اوقاف** («Девони авқоф»), 10) **ديوان قضا** («Девони қа-зо»).

⁵ Абдулмалик ибн Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоилнинг ҳукмронлик даври: 954—961 йиллар.

⁶ «Китоби Яминий»нинг муаллифи Аҳмад ибн Ҳасан ал-Утбий — «Бухоро тарихи»ни форс-тожик тилига таржима қилган Аҳмад ибн Муҳаммад бу ерда хатога йўл қўйган: ҳақиқатда вазирнинг номи Абу Жаъфар Утбий бўлиб, «Тарихи Яминий»нинг автори бутунлай бошқа шахс — Абу Наср Муҳаммад ибн Абдулжаббор Утбийдир.

⁷ Ҳамма нусхаларда шундай **(خاصگان)**, лекин Д да **(خصيان)** «бичилган қул-лар».

⁸ Сомонийлар сулоласидан бўлган Мансур ибн Нухнинг ҳукмронлик йиллари: 961—976.

⁹ Т тексти бўйича бу ишни Амири садиднинг шахсан ўзи бажарган; биз умумий мазмунга қараб, мазкур тарзда ёзилган бошка нусхалар текстини қабул қилдик.

¹⁰ Мискол — оғирлик ўлчови: 4,25 грамм.

X

¹ Халифа ал-Мустаъин ибн ал-Муътасим — аббосийлар халифаларидан: 862—866 йиллар.

² Маволий — аслида «мавло» (хожа, жаноб, валий ва ҳоказо)нинг жами. Бу ердиги аъхшаш «озод этилган қул» маъносиди ҳам келади. Маволий (озодлик олган қул)лар Исмоил Сомонийнинг гвардиясида хизмат қилганлар.

³ Дарвозайн Нав — «Бухоро тарихи»нинг барча нусхаларида шундай **(نو)** шаклда ёзилган, лекин бошқа араб манбаларида Нур **(نور)** шаклида учрайди.

⁴ Насрхон ибн Тамғочхон, яъни Малик Шамсулмулк..., к. IV боб, 16-изоҳ.

⁵ Кароргоҳ — текстда: **دار الملك** (дорулмулк).

XI

| ¹ Мил **(ميل)** — масофа ўлчови, «Ғиёс ул-луғот»да келтирилганича 4 000 зироъни ташкил этади, ҳар бир зироъ эса 24 энликдан иборат; яна шу луғатда бир мил 4000 кадамдан иборат эканлиги ҳамда бир фарсангнинг учдан бирига баробар келиши ҳам айtilган.

² Хизрхон 1080 йили тахтга ўтирган.

³ Аҳмадхоннинг ҳукмронлиги 1095 йилгача давом этган.

⁴ Маликшоҳ — салжуқийлар султони (1072—1092), у Мовароуннаҳрга 1089 йили хужум қилган.

XII

^{*1} Шу ерда Т текстда кискартириб юборилган, биз П дан таржима қилдик.

² Амири ҳамид даври — қ. I боб, 3-изох.

XIII

¹ Бухоро ва унинг атроф ерларидаги анҳор-дарёлар ҳақида тўлароқ қаранг: В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, М., 1963, стр. 165—168.

² Сосонийлар сулоласидан бўлган Кисро (Хисрав) I (531—578) ёки Хисрав II (590—628)

XIV

^{*1} Техрон босмаси ва Д, Л нусхаларида бу сўз йўқ, умумий мазмуни тақозосича П дан қўшилди.

XV

¹ Канпирак девор — харобалари шу қунларгача ҳам сақланиб қолган; ҳозир ҳам «Кампир девор» деб аталадиган бу мудофаа девори ҳақида тўла маълумот учун қ. К. Мухамедов, «Қадимий мудофаа деворлари», Тошкент, 1961.

² Абу-л-Аббос ал-Фазл ибн Сулаймон Тусий 783 йилдан 787 йилгача амирилик қилган.

XVI

¹ Бу ерда Хуросонда ҳукмронлик қилган тохирийлар сулоласининг намояндалари келтирилган-у, лекин хатога йўл қўйилган; ишончли манбаларга қараганда бу сулола аъзоларининг номлари ва ҳукмронлик йиллари пастдан юқори қараб қуйидаги тартибда бўлиши лозим: Мухаммад (862—873), ибн Тохир II (844—862), ибн Абдуллох (828—844), ибн Талха (822—828), ибн Тохир I (821—822). Демак, 849—850 йилларда Бухоро шаҳри атрофига девор олинган вақтда Тохир II (844—862) Хуросон амири бўлган.

² Арслонхоннинг ҳукмронлик даври, юқорида айтилгандек, 1102—1130 йиллар.

³ Масъуд Қилич Тамғочхон — қорахитойлар хони (1160—1178).

⁴ Т нашри текстида 560 (18 ноябрь 1164—6 ноябрь 1165), шу нашрда фойдаланилган бир нусхада 564 (5 октябрь 1168—24 сентябрь 1169), қолган нусхаларнинг ҳаммасида 460 (II ноябрь 1067—30 октябрь 1068) йиллар кўрсатилган.

Юқорида «Бухоро аркининг бино этилиши» бобида ўтганига ва Хоразмшоҳ Мухаммад ибн Султон Такашнинг ҳукмронлик йилларига (1200—1220) асосан текстга тузатиш киритилди.

XVII

¹ Абу Бакр Сиддиқнинг (халифалик) даври: 632—634 йиллар.

² Хорун ар-Рашид — аббосийлардан; халифалик йиллари: 786—809.

³ Мусо ал-Ҳодий — аббосийлардан; 785—786 йиллардз халифалик қилган.

^{*4} Бухоро — Б дан қўшилди.

⁵ Қолип — текстда

⁶ Тери (?) — Бу сўзни англатувчи барча нусхалардаги **مشك** — «машк»нинг луғавий маъноси: қўй терисидан тайёрланган дам, мешкобдир. Аммо металлдан эритиб қуйиладиган танга пул таркибига тери киритилиши шубҳали бўлганлигига биноан **مشك** (машк) ни **جست** (жаст) ўқиш тўғри қўринади: «Жаст» эса рухнинг ҳиндча аталишидир.

⁷ Хирож тўлашга — Б дан қўшилди.

⁸ Фақат Т текстида «қизил олтин» (**زر سرخ**), қолган нусхаларда бунинг ўрнида **در شرع** ёзилган, бунда таржима қуйидагича ўзгариши мумкин: «... шаръий [ўлчов] да бир мисқол [соф кумуш]...».

⁹ Қўшки Моҳак — Т нашрига жалб қилинган бир нусхада Моҳак ўрнида Мох.

¹⁰ Бир ҳабба (**يك حبه**) — Т, Л ва Д нусхаларида шундай; П ва Б да эса текст бузилиб **يك جند** «бир қанча» ёзилган.

¹¹ «Ўн дирамида» — Л да: бир дирамида.

¹² Ярим дирамдан тортиб тўрт ярим донақча — Л ва Д ларда «ярим дирам ёки тўрт ярим донак».

Бу бобда учраган оғирлик ўлчовларининг ўша даврларда арабларда ишлатилган мисқолдан тахминан шундай:

мисқол — 4,250 гр.

дирам — 3,186 гр.

донак — 0,531 гр.

ҳабба — 0,071 гр.

XVIII

¹ Муовия I — умавия халифаларидан, халифалик йиллари: 661—680.

² Бир миллион — Б да бир миллион тўрт юз дирҳам.

³ Байғория (текстда ёзилиши: **بىغاريف**) — луғатларда бундай сўз учрамайди, Т нашрида (47-бет) бир нусхада «бутфорид» (**بتفارىد**) шаклида ёзилганлиги кўрсатилган. Агар бу сўзни хаттотлар хатоси билан «бут офарида» (**بتافريده**)нинг бузилиб ёзилиши деб тахмин қилсак, унда «бутга ўхшаш яратилган» деган мазмун чиқади.

⁴ Қусам ибн Аббоснинг ўз ажали билан ваофт топган ёки ўлдирилганлиги ва бу воқеа Самарқандда ёки Марвда содир бўлганлиги борасида манбаларда ихтилофлар бор. Лекин шуниси аниқки, ҳозирда ҳам Самарқандда мавжуд бўлган Шохизинда макбараси унинг бу ерга қўмилган ё йўқлигидан катъий назар шу шахс номи билан боғланган. Бу ҳақда муфассал маълумот Абу Тоҳир Хожанинг «Самария» асарида тўлиқ келтирилган.

⁵ Язид (I) ибн Муовия (умавия халифаларидан) халифалик қилиб турган вақти — 680—683 йиллар.

⁶ Муслим ибн Зиёд ибн Абийх арабларда отасининг номи ноаниқ бўлган кишига шундай (Абийх) дейилади, яъни: отаси номаълум Зиёднинг ўғли Муслим. Хуросонда амирлик қилган йиллари: 681—684.

⁷ То бу лашкар етиб келгунича — Л, Д, Б лардан қўшилди.

⁸ Дарё — Б да аниқроқ: Харкон канали.

⁹ Хўтан амири — Хўтан Шарқий Туркистонда жойлашган.

¹⁰ Эртаси кунн тоғи отғач Бидун сувдан ўтиб, Хўтан амирининг олдиға келди, уларнинг оралиги ярим фарсанг келар эди. Текстда: **بامداد دیگر شد و بیلون از آب بگنشت و نزدیک امیر ختن آمد که میان ایشان نیم فرسنگ بود**

Жумла ноаниқ; Бидун билан Хўтан амира орасида ярим фарсанг қолдими (текст бўйича шундай) ёки мазмунан олганда араблар билан улар орасидами? Б ва Л бўйича эса «... яқин келди, оралик ярим фарсанг эди». Бундан ҳам тушунилиши шундайки, Бидун билан Хўтан амира лашкарларининг оралиги ярим фарсанг бўлган (араблардан қатъий назар).

¹¹ (Араблар) ҳар гал қочишга..., «Бир оз сабр қилинг» деди — Л ва Б да бу жумла шундай: (Араблар) ҳар гал қочишга тутунганларида Мухаллаб «бир оз сабр қилинглар» деб қичқиради эди.

¹² ... чақириб — Л ва Б да бу сўздан кейин қўшимча: «у қандай кийимда бўлса шундайлиғича».

XIX

¹ Ажам — араблар ўзларидан бошқа халқларни «ажам» деб атаганлар, шунингдек, араблар яшайдиган ерлардан бошқа мамлакатлар, хусусан Эрон ва Туронлар ҳам «мулки ажам» номи билан юритилган.

² Ҳажжож — араб халифалигининг шарқий қисмларининг 694—714 йиллардаги ноиб Ҳажжож ибн Юсуф; ўз золимлиги билан донг чиқарган. Кутайба ибн Муслимининг Хуросон амира бўлган йили — 705.

³ Тўхористон — Амударёнинг ўрта ва юқори оқимидаги икки соҳилини ишғол этган ерларнинг ўрта асрлардаги аталиши.

⁴ Хунбун — Бухоро билан Пайканд ораллиғида жойлашган қишлоқ.

⁵ Тороб — бу ҳам Хунбун яқинида ўрнашган Бухоро қишлоқларидан.

⁶ Битта қалқон эллиқ ёки олтимиш дирам — Л да бунинг ўрнида: битта шамшир олтимиш дирам.

⁷ Совут етти юз дирам — Л да бунинг ўрнида: яхши совут тўққиз юз дирам.

⁸ Ҳайёни Набатий — Қутайбанинг яқин кишиларидан.

⁹ Ҳайёни Набатий ... «менга эртагача муҳлат бер» деди — Л бўйича таржима қилинди. Т да босма хатога йўл қўйилган бўлса керак, бу жумла ўрнида шундай: Ҳайёни Набатий Қутайбага қараб «мен ўзим шу йўлни ахтармоқдаман, то эртагача менга муҳлат бер» деди.

¹⁰ Ўз вилоятимга — Т да йўқ, Л дан қўшилди.

XX

¹ ... баён қилинди — қ. XVIII боб.

XXI

¹ Бкнитонкинт (**بکنيانکینت**) ва икунниёнкуни (**نکونیانکونی**) Т нусхасидаги ёзилиши шундай; бошқа нусхаларда ҳам шунга яқин, лекин бир оз бошқачароқ шаклларда, масалан, Л да **بکنيا بکويى بکنيان بکنيدت** келган; рукуъ ва сажда маъноларини англатувчи қадим Сўғд ва Бухоро тилларидаги сўзлар.

² Мен (бунинг сабабини) ўз устозимдан... бутга чўқинади эдилар — Т, П, Б нус-

халарида текст кискартирилиб, тушунарсиз бўлиб қолган. Масалан, Т да: **گفت**
هرسيم از استاد خویش که ان درها باول که نهاده بود و مردی که
عمر یافته بود گفت سبب آن چنان بود که بزمان گفتندی بیرون شهر

«Айтди (Мазмун бўйича Наршахий айтган — ред): мен ўз устозимдан у эшикларни аввал ким қўндирган эди» — деб сўрадим ва кўп умр қўрган бир киши айтди (орада устознинг эшикларни қурган дурадгордан нақл қилаётганлиги ҳақидаги гаплар тушириб қолдирилган — ред): бунинг сабаби шуки, айтишларича, бир вақтлар шаҳар ташқарисида...».

Ликошин ва Фрайларнинг таржималарида ҳам ана шу кискартирилиб бузилган текст бўйича таржима қилинган.

³ Эшиклар хунук бўлиб кетмасин учун — Л дан қўшилди.

⁴ Томлардан — текстда **بامها** бу ерда «баландлик» маъносида келган бўлиб, масжиди жоменинг бошқа иморатларга қараганда пастлик ерда ўрнашганлигидан дарак беради.

⁵ Л да қўшилган: «ҳозир «гардани шутур» — «туя бўйни» деб аталадиган жойда.

⁶ Шу ердаги саналарда ноаниқлик бор: Хорун ар-Рашиднинг халифалик йиллари — 786—809; Фазл ибн Яхё ибн Халид Бармакий шу йиллар орасида (794—795) Хуросонга амирлик қилган, демак масжиди жоме қурилган йил: 770—771, булардан илгарироқ бўлиб қолади.

⁷ Абу... кози — Т текстида **قاضى** (Абу... коз) ҳамма нусхаларда ҳам тўлиқ ном келтирилган эмас. Лекин Т даги «коз» (**قاضى**) ўрнида П ва Б ларда «кози» (**قاضى**).

⁸ Абу Абдуллоҳ ал-Жайҳоний — текстда Убайдуллоҳ ёзилган, лекин тўғриси Абдуллоҳ, «Қитоб ул-масолик ва-л-мамолик» номли бизгача етиб келган-келмаганлиги ноаниқ бўлган географик асарнинг автори; Сомонийлар сулоласи ҳукмронларидан Наср II ибн Аҳмаднинг (914—943) вазири бўлган.

⁹ Тамғочхоннинг ҳукмронлиги даврининг охири — 1068 йил (қ. IV, 16-изох).

¹⁰ Бу орадаги жумлаларда чалкашлик бор. Тарихий адабиётда ёритилишича, қорахонийлар ҳукмдори Иброҳим Тамғочхон 1068 йили ўз ўғли Шамсулмулк фойдасига тахтдан воз кечган. Бошқа ўғли — Сайфас (В. В. Бартольднинг аниқлаши бўйича-Шуайс) эса биродари Шамсулмулкка қарши бош қўтарган. Шамсулмулк то 1080 йилгача ҳукмронлик қилган (В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, М., 1963, стр. 377).

XXII

¹ Амири садид Мансур ибн Нух ибн Наср — Сомонийлар сулоласидан, ҳукмронлик йиллари: 961—976 (қ. XXXV 606).

² Арслонхоннинг — Б дан қўшилди.

XXIII

¹ «Кўйи риндон» (текстда **کوی رندان**): Л ва Д да **کوی پدید** «Кўйи па-дид — очик кўча, яъни «жамоат кўчаси», Б да **کوی گبران** «Кўйи габрон» — оташ парастлар кўчаси.

² Абу Жаъфар Давонакий, яъни халифа Мансур; аббосийлар халифаларидан, 754—775 йилларда халифалик қилган.

³ Биз мазмун бўйича «ҳосил» деб таржима қилганимиз сўз асосида текстда **غله** сўзи бор.

⁴ Тоҳирйилар сулоласида бундай ном йўқ. Умуман бу сулоланинг Хуросонда ҳукмронлик йиллари 821—873.

⁵ Кандиз (яъни куҳандиз — қўрғон), ЎзФА Шарқшунослик институтининг 2212/1 рақамлик қўлёзмаси (варақ 43 а), Ликошин ва Фрай таржимасига асосан (цитадель) қабул қилинди. Т текстида ва П да **كبريه** — Габрийя; Л ва Д да **كند ترو** Канди нав ёзилган.

⁶ Хожа имом Абу Хафс Кабир Бухорий — Бухоронинг машҳур фақиҳларидан, вафот йили, «Бухоро тарихи»нинг ўзида кейинроқ айтилишича, 832 (қ. шу боб Т нусхаси, 68-бет).

⁷ Тўғриси: Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний, машҳур фикҳ олими, Абу Ханифанино шоғирди, вафоти йили — 804.

⁸ Ислои авторлари орасида Шамс ул-аимма ал-Ҳалвойигача (вафоти 1060 йил атрофида) ўтган фақиҳларни «мутақаддимин» «аввалгилар», ундан кейинги фақиҳларни эса «мутааххирин» — «кейингилар» деб юритилади.

⁹ Абу Абдуллоҳ — Абу Хафс Сағир деб ҳам аталади, вафоти йили — 877.

¹⁰ Муҳаммад ибн Толут ... ривоят қилишларида — Д нусхасида «Муҳаммад ибн Толут «Фасл ул-хитобдан» сўзлари келтирилмаган, Л да ҳам текст ичида йўғу, хошияга ёзилган. Б да эса «Фасл ул-хитобдан» кейин, бу китобнинг Хожа Муҳаммад Порсойи Бухорий томонидан ёзилганлиги қўшимча қилинган. Шу далилларга кўра ҳамда Муҳаммад Толут исмларининг қайтарилиши ҳам «ривоят қилишларида» деб қўплик шаклида ёзилишига асосланиб, жумла бошидаги «Муҳаммад ибн Толут Ҳамадоний» исмини ортиқча деб фараз қилиш лозим.

¹¹ Вазир — Д ва Л да бунинг ўрнида **خمس** — «Бичилган қул».

¹² Мужовирлар (**مجاوران**) масжид ва мазорларда тунаб юрувчилар.

¹³ Ҳақрахни «ҳақ» деб атаганлар — Л да «Ҳақрахдан ҳақ — ҳақиқат истаганлар». «Ҳақрах»нинг мазмуни: ҳақ йўл.

¹⁴ Кутайба ўлдирилган йил — 715.

XXIV

¹ Асад ибн Абдуллоҳ ал-Кушайрий 166 (782—783) йилда эмас, 120 (29 декабрь 737—17 декабрь 783) йили вафот этганлиги тарихий адабиётда манбалар асосида аниқланган. Бинобарин, 166 йилни 120 деб тушунмоқ лозим; шунингдек, унинг нисбаси ҳам «ал-Кушайрий» эмас, «ал-Қасрий»дир.

² Сомон қишлоғи баъзи манбалар маълумотида Самарқанд атрофида дейилган, бироқ «Бухоро тарихи»даги бу сўзлар, қўпчилик манбалар билан бир қаторда, Сомон қишлоғининг Балхга яқин ерда эканлигинидан дарак беради.

³ Абу-л-Ҳасан Майдоний — академик В. В. Бартольднинг аниқлашича, «Майдоний» эмас «Мадоний» ёзилиши керак (Сочинения, т. I, М. 1963, 60-бет, 3-изоҳ). Майдоний эса (тўла номи Абу-л-Ҳасан Али ибн Муҳаммад) араб тарихнависларидан бўлиб, 830 ёки 840 йилда вафот этган. Тарихий-биографик манбаларнинг маълумотида у арабларнинг Хуросонда олиб борган истилочилик урушлари, Асад ибн Абдуллоҳ ал-Қасрийнинг ҳукмронлиги, Наср ибн Сайёрининг ҳукмронлиги, Кутайба ибн Муслим ҳақидаги латифаларга оид китоблар ёзган (В. В. Бартольд, ўша асар, 49-бет).

⁴ Зиммийлар — ислом дини ҳукмрон бўлган мамлакатда яшаб турувчи бошқа динларга мансуб кишилар, ислом давлати ўз ҳимоясида сақлаб турганлиги эвазига зиммийлар маълум солиқ — жизя тўлаб турганлар.

⁵ Солик йиғувчи — текстда кўплик шаклида **عبل** (уммол) келган; гап бир киши устида кетаётганлиги учун **عامل** (омил) ўқилди.

XXV

¹ Наср ибн Сайёр — Хуросонда амирлик йиллари: 738—748.

² Бу йил 120 (737—738) ўқилиши тўғри эканлиги ҳақида қ. XXIV боб. 1-изох.

³ Хишом ибн Абдулмалик ибн Марвон — умавийлар халифаларидан, халифалик йиллари: 724—743.

⁴ Юкори Хунбундаги «Қораки алавиён — «Али авлодининг экинзори» — «экинзор» сўзи текстда **ضباع** берилган. Л да «Хунбун»ни «Ханбун» қилиб ҳаракат қўйилган ва «Қораки алавиён» ўрнида «Ханбун муғон» (**خنبون مغان**) ёзилган.

⁵ Бухорхудот ... ўлди — Л да жумла тўларок: «Бухорхудот Наср ибн Сайёрга васият қилди ва бир кундан қейин ўлди».

⁶ Б ва Л да кўшимча: уни Қутайба подшоҳ қилган эди.

XXVI

¹ Бу бобда баён қилинган воқеалар 750—751 йилларда содир бўлган.

² Али — қ. IV боб, 26 изох.

³ Марвонийлар — умавийлар халифаларидан (661—750) охиригиси Марвон II (744—750)нинг авлод-тарафдорлари кўзда тутилади.

⁴ Аббосийлар — умавийлар (661—750) халифалигидан кейинги 750—1258 йилларда ҳукмронлик қилган халифалар сулоласи.

⁵ Барзам — текстда ёзилиши **برزم** (Брэм). «Ҳафт қулзум»да бунини Амударё ёқасидаги бир қалъа номи дейилган. Лекин «Замм»ни алоҳида олсак, у Карки шаҳрининг қадимий номи. Зам вилояти Амударёнинг Каркидан жанубдаги қисми, Андхўй Маймана атрофлари.

⁶ Абу Муслим — умавийлар хонадони халифалигининг йиқилиши ва аббосийлар хонадони халифалигининг ўрнатилишида аббосийларга катта хизматлар кўрсатган шахс. Унинг аббосийлар хонадони халифалигига даъватчилик ишини бажарганлиги ҳақида кейинроқ «Бухоро тарихи»нинг ўзида эслатилади.

⁷ Омуй (ёки Омуй), яъни Омул — қ. IV боб, 38-изох.

⁸ Қашмиз (текстда **كشمين**), Б да **كشمين** (қшмхтин), Фрай изоҳида бунинг Омуй (Чоржуй) яқинида ўрнашган шаҳар эканлиги ва «Қушмихоя» ўқилиши тўғрилиги кўрсатилган.

⁹ Сипох аломатини (**علامت سپاه**) шқоро қилди — Ликошин бунини ҳамма нусхаларда шундай ёзилганидан катъий назар **علامت سپاه** — «қора аломат» ўқилиши тўғри деган. Чунки аббосийларнинг байроқлари қора рангли бўлган. Тағшода Зиёд ибн Солиҳ тарафида жанг қилганлиги учун шундай аломат кўрсатган бўлишини тўғри деб тушуниш мумкин.

¹⁰ Араблар — Л дан қўшилди.

XXVII

¹ «Ахбори Муқанна» (номли китоб)нинг муаллифи Иброҳим ва Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийларнинг айтишича ...

Иброҳим — бу Абу Исҳоқ Иброҳим ибн ал-Аббос ас-Сулий эканлиги ҳақида Бартольд (Сочинения, т. I, М., 1963, стр. 60) гумон билдирган. Машхур тарихнавис Табарийнинг яшаган йиллари 839—923.

² Махдий ибн Мансур — аббосийлар халифаларидан, халифалик йиллари: 775—785.

³ Абу Жаъфар Давонакий даври, яъни аббосийлар халифаларидан бўлган Мансур (754—775 йиллар)нинг даври.

⁴ Аббосийлар даъватчиси Абу Муслим замонидан — к. XXVI боб, 6-изоҳ.

⁵ Абдулжаббор Аздий — 758 йили Хуросон амири бўлган.

⁶ Бу жумла Л, Д ва Б нусхаларида юқоридаги абзац олдида тўлароқ ҳолда келтирилган: У ҳали Марвада эканидаёқ халқни йўлдан чиқарсинлар деб ҳар жойга доний (ташвиқотчи)лар юборди.

⁷ Нахшаб ёки Насаф — ҳозирги Қарши ёнидаги қадимий шаҳар. Кеш — Шаҳрисабз ва Китоб.

⁸ Бошқа нусхаларда Амр.

⁹ Нумижкат — текстда **نميجکت** Б да ва Д да **لميجکت** Лумижкат (к. VII боб, I-изоҳ).

¹⁰ Т текстида бу ерда **خشرى** — Хашрий (ёки Хишрий), аммо кейинги учрашида **خشوى** (Хашвий ёки Хишвий). П текстида Хашрий ёзилиб, хато-савоб жадвалида Хашвий қилиб тузатилган. Л, Д нусхаларидаги ёзилиши ноаниқ.

¹¹ Шараф — Л ва Д да: Ашраф.

¹² То — Л дан олиб таржима қилдик, Т, Д, П ларда Л даги **تا** ўрнида **وبا** (вабо бўлиб, маъно англашилмайди).

¹³ Маоз ибн Муслим Хуросонга амир бўлган вақт — 777 йил.

¹⁴ Нарвонлар — Д ва Л дан қўшилди.

¹⁵ Ҳарий — яъни Ҳирот шаҳари; ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-ғарбида ўрнашган.

¹⁶ Арбинжон ва Зармон — Бухоро билан Самарканд орасида йўл устида ўрнашган қишлоқлар номи.

¹⁷ Ҳикоят — Б дан қўшилди.

¹⁸ Ҳирот амири бўлган Саъид кўп лашкар билан Муқанна ҳисорининг дарвозасига келиб қўнди — Б да жумла тўлароқ келтирилган: «Муқанна саройи дарвозасига йиғирма мингдан ортиқ лашкар борди, урушлар қилди, аммо уни ололмади. Муқаннанинг ҳалок бўлиш вақти етгач, Махдий Ҳиротнинг амири бўлган Саъид Ҳарашийни юборди ва у лашкар билан ҳисор дарвозаси (олдига) келиб қўнди.

Б даги Саъид Ҳараший ёзилиши тўғридир, чунки Т нусхасида ҳам (88-бет) **سعيد** **حرشى** келган.

¹⁹ Бу қишлоқнинг эрқақлари — Д ва Л да: бу қишлоққа келган мусофирлар.

²⁰ Такона — Л ва Д да: **تكانه** «Сакона».

XXVIII

¹ Л ва Д нинг хошиясида «Тарихи Фахруддин Али Муставфий Ирокий»дан келтирилган илова бор: уларнинг ҳукмронлик муддати бир юз ўн йилу олти ою етти кун бўлган. Уларнинг мамлакати Турк диёридан то Ҳинд, Форс ва Ироқ чегараларигача, турар жой (пойтахт)лари эса Бухорода бўлган; уларнинг адади ўн нафар.

² Аббосийлар халифаларидан бўлган Ҳоруи ар-Рашиднинг халифаликка ўтирган

йили — 786, вафоти йили эса — 809. Шунга кўра мазкур Самарканд вокеалари 809 йилда содир бўлган.

³ Маъмуннинг халифаликка ўтирган йили бевосита Хорун ар-Рашиддан кейин (809) эмас, 813 йили воке бўлган ва у 833 йилгача халифаликда турган.

⁴ Икки юз иккинчи — П ва Л да: икки юз тўксон икки (13 ноябрь 904—1 ноябрь 905); Д да икки юз тўксон (5 декабрь 902—23 ноябрь 903), лекин ишончли манбаларга асосан бу нусхалардаги саналар кўчирувчилар хатоси бўлиши керак.

⁵ Фассон ибн Уббоднинг Хуросон амирлигидан туширилган йили — 821.

⁶ Тохир ибн Хусайн — 821—822 йилларда Хуросон амири бўлган.

⁷ Нух ибн Асаднинг вафоти йили 842, Аҳмад ибн Асадники — 864.

⁸ Аббосийлардан бўлган Восикнинг халифалик йиллари — 842—847. Шунга кўра бу халифанинг номи янглиш келтирилган. Академик В. В. Бартольд Табарийнинг маълумотига асосланиб, Наср ибн Аҳмаднинг бутун Мовароуннахрга амир қилиб тайинланганлиги ҳақидаги фармонни 875 йили аббосийлар халифаси Муътамид юборганлиги ҳақида айтади (В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, М., 1963, стр. 268).

XXIX

¹ Амр ибн Лайс — Саффорийлар сулоласининг асосчиси Яъқуб ибн Лайснинг биродари; 879 йили ўз акаси ўрнига тахтга ўтирган. Сомонийлардан амир Исмоил уни Балхда мағлубиятга учратганлиги воқеаси XXX бобда батафсил сўзланган.

² Сарлавҳадан то шу ергача бўлган текст Д ва Л нусхаларида хошияда келтирилган ва тагига «Тарихи Муставфийдан» деб илова берилган.

³ Барча нусхаларда «туғилди» сўзини англатувчи **ولادت** ўрнида **ولايت** ёзилган; мазмунан тузатилди.

⁴ Яъқуб ибн Лайс — Саффорийлар сулоласининг асосчиси, ҳукмронлик йиллари 868—879. Унинг Хуросонни Тоҳирийлар сулоласи қўлидан олган йили — 873.

XXX

¹ Рабинжан (Т текстида ёзилиши **رشغن** Решхан); Л ва Д нусхаларида ва Т нинг 99-бетида келтирилган **ربنجن** (Рабинжан) шакли қабул қилинди. Бу юқорида ўтган Арбинжондир (қ. XXVII боб, 16-нзох)

² Соқчибошилиқ — текстда: **صاحب شرط** (сохиби шурат).

³ Дабир — китоб ва маслаҳатчи маъносига.

⁴ Исфажоб — текстда **استعجاب** Истижоб ёзилган. Кўпчилик адабиётда машхур бўлган шаклда олинди. Чимкент ёнида, Сайрам ўрнидаги ўрта аср шаҳри.

⁵ Ман — оғирлик ўлчови; ҳар хил ерларда турли миқдорни англатган; масалан, араб халифалигида ишлатилган 1 ман — 831 гр. Текстда умуман дон оғирлиги эмас, бир донга нон ҳақида гап бораётганлигига асосан бу ерда мазкур 831 гр атрофидаги миқдор тушунилиши мумкин.

⁶ Омили хирож — (текстда **عامل خراج** хирож йиғиш ишлари мутасаддис).

⁷ Девон даромади — текстда **اموال ديوان** (амволи девон), яъни давлат мол-мулки.

⁸ Қишлоқлар — текстдаги бу сўзни англатувчи **قرى** (бирлиги **قرية**) ўрнида кўпчилик нусхаларда **قوى** — «қучли» сўзи бўлиб, «қучли лашкар» маъносига ёзилган.

⁹ Возбадин — Бухоро ва Самарканд оралигида ўрнашган эканлигитекст мазмунидан тушунилса ҳам, лекин тарихий адабиётда бундай номдаги жой учрамайди.

¹⁰ Ҳазрат ФАШИ кўл ёзмалари № 2212/1 (варак 646) ва 4355/III (варак 95а) дан олинди. Таржимага асос қилинган бошқа нусхаларда: «Амир Исмоил хоразмликлардан бир тўда лашкарга бакириб, уларни амир Насрдан узоқлаштириб, оддан тушиб, амир Насрнинг узангисини ўлди». Бу тарзда ёзилиши кейинги жумланинг мазмунига қарши бўлганлиги учун биз мазкур икки қўлёзма текстини маъқул топдик.

¹¹ Муътазид — аббосийлардан; 892—902 йилларда халифалик қилган.

¹² Мазкур 2212/1 (варак 66а) ва 4355/III (варак 966) ларда бунинг ўрнида: «Марвага юзланди».

¹³ Али ибн ал-Хусайн — Жанубий Эрондаги Форс вилоятининг амира, 869—871 йиллар орасида Яъқуб ибн Лайс унинг ҳукмронлигидаги Форсни тўғри олган (В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, М., 1963, стр. 275).

¹⁴ Гузгоний амира Аҳмад (кейинги абзацда Аҳмад ибн Фаригун) — ҳозирги Афғонистоннинг шимолидаги Андхўй, Шибирғон шаҳарлари жойлашган ерлар Гузгом (ёки Гузгонон) деб аталиб, IX—X асрларда у ерда Фаригунлар сулоласи ҳукмронлик қилган; Аҳмад шу сулоладандир.

¹⁵ Мазкур 2212/1 (варак 66 б) рақамлик кўлёзмадан олинди. Асос нусхаларда куйидаги тарзда ёзилган.

از معروفان نشابور جندی را فرستاد و
پیش بلر رفت و عهد کرد و ایشان را بر خود گواه گرفت

¹⁶ Муҳаммад ибн Али ибн Суруш — юкорида Али ибн Суруш келганига кўра бу ерда ҳам ўша Али ибн Суруш бўлиши лозимлигига қарамай, барча нусхаларда шундай, яъни Али ибн Сурушнинг ўғли Муҳаммад асир тушган.

¹⁷ Йигирма бешинчи зу-л-қаъда шу XXX бобда, кейинроқ, 288 йил жумод ал-аввал келган, шунга кўра бу 287 йилнинг 25 зу-л-қаъдаси (21 ноябрь 900) бўлиши керак; чунки жумод ал-аввал ойн зу-л-қаъдадан кейин келади ва ушбу ҳисобда у 287 йилги ўтади.

¹⁸ Форёб — Гузгонон (қ. шу боб 14-изох) даги шаҳарлардан бири. Афғонистондаги қадимий шаҳар, ҳозирги Давлатобод ўрнида бўлган.

¹⁹ Т да бошқа нусхалардаги **راست کردند** ўрнида **پست کردند** ёзилган маъноси: «паст қилдилар». Умумий мазмунга кўра **راست کردند** «текисладилар» дейиш тўғри.

²⁰ 10 жумод ал-аввал, 288 йил (2 май 901) — В. В. Бартольд аксар манбаларнинг кўрсатишига асосланиб, бу сана ҳақиқатга тўғри келмаслигини, текстда зикр этилган воқеалар 900 йил апрель ёки май ойларида содир бўлганлигини исботлаган (В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, М., 1963, стр. 284, 1-изох).

²¹ П дан олинди, колган нусхаларда, Т да ҳам, **ن** «нам».

XXXI

¹ Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг ҳукмдорлик йиллари: 907—914.

XXXII

¹ Абу-л-Ҳасан Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний ҳукмдорлиги: 914—943 йиллар.

² Б дан қўшилди.

³ Амири саъид ўн учинчи йили — юкорида ўтган 301 йилга қараганда, бу ерда 313 (29 март 925—18 март 926).

XXXIII

¹ Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг ҳукмронлик йиллари: 943—954.

² Бу ерда Абу Зар деб нотўғри ёзилган, юқорида (к. II боб, 7-изох) айтилишича, ҳақиқатан ҳам Бухорога қозилик қилиб, фикх масалаларига онд «Мухтасари кофий» номли асар ёзган киши Абу-л-Фазлдир.

³ Абу Али Исфохоний Нишопур амири эди — бошқа манбалар маълумотича, бу шахс Исфохоний эмас, Сағонийёний ёки Чағонийёний (Сурхон водийси) бўлиши керак. У 955 йилда вафот этган.

⁴ Иброҳим Симжур — 945—948 йилларда Нишопурда амирлик қилган.

⁵ Т да тушиб қолган, П дан қўшилди.

XXXIV

¹ Абдулмалик ибн Нух ибн Насрнинг ҳукмронлик йиллари: 954—961. Бу ном олдидаги лақаб ва куня — Амири рашид Абу-л-фазорис — П дан қўшилди, Т да йўқ.

XXXV

¹ Мансур ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг подшоҳлиги адабиётда 961—976 йиллар деб кўрсатилган, лекин ушбу бобнинг охирида 25 сентябрь 975 йил аниқ айтилган. «Амири садид» унинг лақабидир. «Садид» — тўғри, ҳақ маъносида.

² П, Д ва Б нусхалари тексти шу ерда тугайди. Л да эса кейинги фасл тексти тўлиқ эмас. Таржима Т нусхаси бўйича бажарилди.

XXXVI

¹ Нух ибн Мансур ибн Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийнинг ҳукмронлиги: 976—997 йиллар.

² Шу даврдаги нуфузли кишилардан бири ҳожиб Бектузун кўзда тутилса керак. Бектузун текстда номи аталган Фойик ал-Хосса билан бирга Сарахсда 929 йили Мансур ибн Нухни асир олиб, сўнг уни кўр қилиб, Бухорога жўнатганлиги тарихий адабиётда баён қилинган.

КЎРСАТКИЧЛАР

ШАХСИЙ НОМЛАР КЎРСАТКИЧИ

- Аббос, Жабраил ўғли — 64, 65
 Аббосийлар — 36, 58, 61, 104.
 Абдулазиз ибн ас-Садр ал-Имом ал-Ҳамид Бурхонуддин Абдулазиз 14, 91.
 Абдулжаббор Аздий — 61, 105
 Абдулжаббор ибн Шуайб — 58.
 Абдулжаббор ибн Ҳамза — 72, 73.
 Абдуллоҳ ибн Абу-л-Аббос — 81
 Абдуллоҳ ибн Амр — 62.
 Абдуллоҳ Муборак — 14.
 Абдуллоҳ ибн Муслим — 76.
 Абдуллоҳ (ибн) Худон — 43.
 Абдуллоҳ Ҳозим — 40, 43.
 Абдулмажид ибн Иброҳим ан-Наршахий — 14.
 Абдулмалик ибн Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний — 10, 30, 98, 108.
 Абдулмалик ибн Ҳарсама 58.
 Абруй 16, 92.
 Абу Абдуллоҳ ал-Факих, Абу Ҳафс Кабирнинг ўғли — 53, 71, 72, 103
 Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Жайҳоний — 49, 83, 86, 102.
 Абу Ли, Абу-л-Ҳасан Муҳаммаднинг ўғли — 87.
 Абу Али ибн Сино — 95.
 Абу Али Исфаконий — 84, 108.
 Абу Али Муҳаммад ибн Хорун — 67.
 Абу Аҳмад ал-Муваффақ биллоҳ 21, 72, 95.
 Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закариё ибн Хаттоб ибн Шарик — к. Абу Бакр... Наршахий
 Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий — 4—7, 9, 13, 15, 17, 22, 24, 26, 29, 33, 36, 38, 39, 47, 51, 56, 60, 66, 67, 85, 91.
 Абу Бакр Сиддик — 17, 37, 99.
 Абу Бишр Омир ибн Усмон Себавайхий — 91.
 Абу Дайм Ҳозим Садусий — 14.
 Абу Довуд — 77.
 Абу Жаъфар Давонакий — 52, 61, 102, 105.
 Абу Жаъфар Утбий — 98.
 Абу Закириё — 84.
 Абу Закириё Яхё ибн Аҳмад ибн Асад — 72.
 Абу Зар — 84, 91, 108.
 Абу Зар Муҳаммад ибн Юсуф ал-Буҳорий — 15.
 Абу Иброҳим — к. Исмоил Сомоний
 Абу Иброҳим ибн. ал-Аббос ас-Сулай — 105.
 Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний — 85.
 Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Холид ибн Бунёт — 19, 20.
 Абу-л-Аббос — 82.
 Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Яхё ибн Асад ас-Сомоний — 83.
 Абул-л-Аббос Тош — 87.
 Абу-л-Аббос ал-Фазл ибн Сулаймон Тусий — 36, 99.
 Абу-л-Ашъас — 74, 76.
 Абу-л-Фазл ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Марвазий ас-Суламий — 15, 91, 108.
 Абу-л-Фатҳ — 72.
 Абу-л-Қосим Нух ибн Мансур ибн Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний — 10, 86, 108.
 Абу-л-Ҳасан 83.

- Абу-л-Ҳасан Абдуррахмон (ибн) Муҳаммад ан-Нишопурий — 5, 6, 15, 20, 26, 28, 29, 36, 92, 95.
- Абу-л-Ҳасан Майдоний — 56, 103.
- Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Иброҳим — 87.
- Абу-л-Ҳасан ориз — 19.
- Абу-л-Ҳасан ал-Фойик ал-Хосса — 87, 108.
- Абу-л-Хорис Мансур ибн Нух — 87.
- Абу Муслим — 17, 19, 23, 58, 59, 61, 65, 104.
- Абу Муҳаммад Бухорхудот — 73.
- Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Кубовий — 6, 9, 13, 21, 27, 29, 34, 36, 38, 48, 56, 60, 68, 69, 85, 91, 95, 98.
- Абу Наср Муҳаммад ибн Абдулжаббор Утбий — 98.
- Абу Солих Мансур ибн Исҳоқ — 83.
- Абу Тоҳир хожа — 100.
- Абу Ханифа — 103.
- Абу Толиб — 96.
- Абу Юсуф — (к. Яъқуб ибн Аҳмад) — 80.
- Абу... қоз — 49, 102.
- Абу Ҳафс Кабир Бухорий 53—55, 71, 96, 103.
- Абу Ҳотам Ясорий — 73.
- Айнуддавла — 30.
- Айюб — 52.
- Али (авлоди) 23, 32, 95.
- Амир ул-муъминин Али — 58.
- Али ибн Аҳмад — 79.
- Али ибн Муҳаммад ал-Қазвиний — 85.
- Али ибн Суруш — 78, 79.
- Али ибн Ҳасан — 87.
- Али ибн ал-Ҳусайн — 77, 107.
- Алптегин — 29, 86.
- Амир Занги Али — 29.
- Амири мозий — к. Исмоил Сомоний.
- Амири рашид — к. Абдулмалик ибн Нух...
- Амири рашид (Абу-л-Фаворис) — к. Абду-малик ибн Нух ибн Наср...
- Амири садид — к. Мансур ибн Нух ибн Наср.
- Амири сатид (Абу-л-Ҳасан) — к. Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний.
- Амири шахид — к. Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний.
- Амири хамид (Абу Муҳаммад) — к. Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний.
- Амр ибн Лайс — 70, 77—81, 106.
- Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон — 22, 25, 29, 33, 37, 50, 51, 95, 96, 99.
- Асад ибн Абдуллоҳ ал Кушайрий — 56, 57, 69, 103.
- Асад ибн Абдуллоҳ ал-Қасрий — 103.
- Асад, Сомонхудот ўғли — 56, 69.
- Афросиёб — 23, 28, 96.
- Ашраф — к. Шараф.
- Ашъас ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад — 85, 86.
- Аҳмад — к. Хина.
- Аҳмад, амир Насринг ўғли — 74, 77.
- Аҳмад ибн Асад — 69, 70, 106.
- Аҳмад ибн Иброҳим ал-Баркадий — 14.
- Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний — 10, 14, 82, 83, 91, 107.
- Аҳмад ибн Мусо Марзук — 75.
- Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Лайс — 19.
- Аҳмад ибн Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний — 24, 96.
- Аҳмад ибн Фаригун — 77, 107.
- Аҳмад ибн Холид — 37.
- Аҳмадхон — 33, 98.
- Аҳмад ибн Ҳасан ал-Утбий 30, 98.
- Банний Исроил — 15.
- Баҳром Чўбин — 56.
- Бектузийлар 87.
- Бектузун — 108.
- Бидун (Бухорхудот) — 17, 28, 29, 42, 43, 93, 101.
- Биёғу — к. Қарожўрин Турк.
- Бишр ибн Тағшода — 58.
- Боғий — 63, 65.
- Бунёт ибн Тағшода ибн Бухорхудот — 17, 19, 24.
- Бухорхудот — 16, 17, 19, 24, 28, 29, 35, 37, 40, 47, 60.
- Вазир ибн Айюб ибн Ҳассон — 52.
- Вардонхудот — 18, 35, 45.
- Варко ибн Наср Боҳилий — 44.
- Восил ибн Амр — 57, 58.
- Восик биллоҳ — 70, 106.
- Гирдак — 63, 65.
- Гўрхон — 29, 97.
- Дайламинлар — 86.
- Жабраил ибн Яҳё — 64, 65.
- Жаъфар авлоди — 23, 95.
- Жунайд ибн Холид — 66.
- Зиёд ибн Солих — 58—60.
- Иброҳим пайғамбар — 61.
- Иброҳим («Аҳбори Муқанна»нинг муаллифи) — 61, 104.

- Иброҳим Симжур — 84, 108.
 Иброҳим Тамғочхон — 49.
 Илёс, Асаднинг ўғли — 69.
 Исмаил ибн Муҳаммад ал-Марвазий — 72.
 Исмоил ибн Аҳмад ас-Сомоний — к. Исмоил Сомоний.
 Исмоил Сомоний — 10, 17, 19, 21-24, 32, 36, 49, 50, 56, 70-80, 93, 94, 98, 106, 107.
 Исо — 61.
 Исо ибн Мусо ат-Таймий (Ғанжор) — 14.
 Исҳоқ ибн Аҳмад 75, 76, 83.
 Исҳоқ ибн Иброҳим ал-Хитий — 14.
 Кадиварлар — 16, 92.
 Кадрайи Хина — 52.
 Кайхусрав, Слёвишнинг ўғли — 23, 24.
 Каршюз, Афросиёбнинг биродари — 97.
 Кашкашон (гурухи) — 9, 33, 34.
 Кисро 34, 99.
 Коно Бухорхудот 37.
 Кулортегин — 66.
 Кулортегин — к. Қадрхон Жабраил ибн Умар ибн Тўрулхон.
 Қўрмағонун турк — 45, 46.
 Малики музаффар (Абу Солих) — к. Мансур ибн Наср ибн Аҳмад...
 Малик Шамсулмулк — к. Шамсулмулк Наср...
 Маликшоҳ — 33, 98.
 Мансур ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний — 10, 86.
 Мансур ибн Нух ибн Наср — 31, 32, 51, 87, 96, 98, 102, 105, 108.
 Мансур Қоратегин — 79, 85.
 Маоз ибн Муслим — 65, 66, 105.
 Марвонийлар — 58, 104.
 Масъуд Қилич Тамғочхон — 37, 99.
 Маъмун — 69, 106.
 Махдий ибн Мансур — 19, 36, 38, 61, 62, 64, 94, 105.
 Молик ибн Форим — 64.
 Мох — 27.
 Мударрис Ризавий — 4—7, 95.
 Мулло Султон 7.
 Муовия — 17, 39, 93, 100.
 Мусайяб ибн Зухайр аз-Забий — 66.
 Муслим ибн Зиёд ибн Абийх — 42-44, 93, 100.
 Мусо (пайғамбар) — 61, 66.
 Мусо ал-Ходий — 38, 99.
 Мустаъин ибн ал-Муътасим 32, 98.
 Муҳаллад ибн Умар — 14.
 Муҳаллад ибн Хусайн — 58.
 Муътазид биллох — 77, 81, 107.
 Муътаמיד — 95, 106.
 Муканна — 9, 10, 18, 60-63, 64-68, 94.
 Мукотил ибн Сулаймон Қурайший — 55.
 Муктадир — 19, 94.
 Муҳаллаб — 42, 43, 101.
 Муҳаммад (пайғамбар) — 94, 95, 97.
 Муҳаммад ибн Абдуллох ибн Азиз — 87.
 Муҳаммад ибн Абдуллох ибн Талха ат-Тоҳирин 37, 99.
 Муҳаммад ибн Абдураззоқ — 86.
 Муҳаммад ибн Абу Бакр — 49.
 Муҳаммад ибн Али Нужободий — 27.
 Муҳаммад ибн Али ибн Суруш — 78, 107.
 Муҳаммад ибн Аъян 14.
 Муҳаммад ибн Восе — 23.
 Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий 61, 104.
 Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар 4, 5, 6, 9, 13, 91, 95.
 Муҳаммад ибн Лайс 78.
 Муҳаммад ибн Нух — 72.
 Муҳаммад ибн Салом Байкандий — 54.
 Муҳаммад ибн Солих ал-Лайсий — 56.
 Муҳаммад ибн Султон Такаш (Хоразмшоҳ) — 30, 37, 97, 99.
 Муҳаммад ибн Толут Ҳамадоний — 54, 103.
 Муҳаммад ибн Тоҳир — 21, 95, 99.
 Муҳаммад ибн Умар — 72.
 Муҳаммадшоҳ — 80.
 Муҳаммад ибн Яхё ибн Абдуллох ибн Мансур ибн Ҳалжад ибн Варақ — 36.
 Муҳаммад ибн Хорун — 79.
 Муҳаммад Порсойи Бухорий — 103.
 Муҳаммад Таки Баҳор — 5.
 Муҳаммад Хусайн Шайбоний — 53, 103.
 Мухтадий ибн Ҳаммод ибн Амр аз-Зухлий — 36.
 Наим ибн Саҳл — 63.
 Наср, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Холид ибн Бунётнинг биродари — 19.
 Наср ибн Аҳмад ибн Асад — 70, 71.
 Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний — 30, 49, 72—77, 83, 84, 97, 102, 106, 107.
 Наср (ибн) Сайёр — 10, 17, 57, 58, 93, 103, 104.
 Нух — 23, 61.
 Нух, Асаднинг ўғли — 69, 106.
 Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний — 10, 13, 34, 50, 84, 85, 91, 96, 108.

Омир ибн Умар ибн Имрон — 14, 63.

Порс Байкандий — 79.

Рофе ибн Лайс — 69.

Рофе ибн Харсама — 71, 74, 75.

Сайфас — 49, 102.

Салмони Форсий — 27, 97.

Самъоний — 4.

Саъд ибн Халаф ал-Бухорий — 36.

Саъид — 67.

Саъид ибн Усмон ибн Аффон — 39-42, 47.

Саъид ибн Халаф ал-Балхий — 14, 91.

Саъид Хараший — 68.

Саҳл ибн Аҳмад ад-Доғуний ал-Бухорий — 21.

Себавайҳ ибн Абдулазиз ал-Бухорий ан-Нахвий — 14, 91.

Сиёвуш — 23, 24.

Сиёвуш ибн Кайковус — 28.

Сиймо ул-кабир — 32, 75, 76.

Сомонийлар — 10, 30, 32, 35, 39, 56, 69, 70, 81, 82, 85, 87, 91.

Сосонийлар — 34, 95.

Сомонхудо — 56, 69.

Софий ходим — 81.

Субоштегин — 53.

Сукон ибн Тағшода — 17, 93

Сулаймон Лайсий — 40.

Сулаймон Курайший — 59.

Султон Санжар — 29, 97.

Сугдиён — 65.

Талҳат ибн Хубайрат аш-Шайбоний — 55.

Тамғочхон — 49, 102.

Тархун — 42, 45, 46, 55.

Татар (лашкари) — 37.

Тағшода — 10, 17, 18, 28, 32, 35, 39, 47, 56-58, 93.

Тоҳир ибн Ҳусайн — 69, 106.

Тўғрулбек — к. Қадрхон Жабраил ибн Умар ибн Тўғрулхон.

Убайдуллох ибн Зиёд — 39, 40, 47.

Умар Субахий — 62.

Фазл ибн Аҳмад ал-Марвазий — 72.

Фазл ибн Яҳё ибн Холид Бармакий — 48, 49, 102.

Фарохурин — 92.

Хайзурон, Атонинг кизи — 37.

Хашвий — 63, 65, 105.

Хашуя — 54.

Хизрхон — 33, 98.

Хина — 52.

Хисрав — к. Кисро

Холид ибн Жунайд — 58.

Хонсолор — 21.

Хоразмшоҳ — 29, 97.

Хотим ал-Фақих — 51.

Хотин — 9, 17, 18, 28, 36, 39-43, 47, 93.

Хунукхудо — 24, 45, 96.

Чингизхон — 30.

Шодлод — 26, 96.

Шамсулмулк Наср ибн Иброҳим Тамғочхон — 21, 32, 49, 50, 95, 98, 102.

Шараф — 65, 105.

Шарик ибн Шайх ал-Махрий — 10, 58-60.

Шарик ибн Харис — 56.

Шаҳоб вазир — 30.

Шери Кишвар — 16, 17.

Шофей (имом) — 15, 91.

Шопур — 34, 35.

Шохпур Малик — 23.

Язид ибн Муовия — 42, 100.

Язид иб Ғўрак — 36.

Яъқуб ибн Аҳмад (Абу Юсуф) — 74.

Яъқуб ибн Лайс — 71, 72, 106, 107.

Яҳё, Асаднинг ўғли — 69.

Яҳё ибн Наср — 54.

Ғанжор — к. Исо ибн Мусо ат-Таймий.

Ғассон ибн Уббод — 69, 106.

Ғитриф ибн Ато — 37, 38.

Қадрхон Жабраил ибн Умар ибн Тўғрулхон — 21, 95.

Қарожурин турк — 16, 92.

Қарочабек — 30.

Қусам ибн Аббос — 41, 100.

Қутайба ибн Муслим — 10, 17, 18, 23, 25, 33-35, 44-48, 50, 51, 55, 93, 101, 103, 104.

Қутайба ибн Тағшода Бухорхудо — 19, 59, 93, 94.

Хайёни Набатий — 45, 46, 101.

Хажжож — 44-46, 101.

Ҳаким (ибн) Аҳмад — 63, 64.

Ҳаким, Муканнинг отаси — 61.

Ҳамавия ибн Али — 83.

Ҳамза Ҳамадоний — 59.

Ҳамуз — 16.

- Ҳарсама ибн Аъян — 69.
Ҳасан ибн Алойи Суғдий — 52, 53.
Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Толут — 32.
Ҳасан ибн Тохир — 52.
Ҳасан ибн Усмон Ҳамадоний — 14.
Ҳафс ибн Ҳошим — 53.
Ҳишом ибн Абдулмалик ибн Марвон — 57, 104.
Ҳожиб — 66.
Ҳорун ар-Рашид — 36—38, 48, 69, 99, 102, 105, 106.
Ҳорун ибн Сиёвуш — 57.
Ҳошим ибн Ҳаким — 61.
Ҳумайд ибн Қахтаба — 62.
Ҳусайн ибн Ало — 70, 82.
Ҳусайн ибн Маоз — 63—64.
Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Хаворижий — 71, 72.
Ҳусайн ибн Тохир ат-Тоий — 70, 71, 73.

ГЕОГРАФИК ВА ТОПОГРАФИК НОМЛАР КЎРСАТКИЧИ

Алаффурушлар дарвозаси — к. Регистон дарвозаси.

Али авлодининг Баркади — к. Баркад.

Али авлоди экинзори — к. Қораки Алавиён.

Алиобод — 79.

Ало кўчаси — 52, 73.

Амударё — 92, 94, 101, 104.

Андхўй — 104, 107.

Арбинжан — 66, 105, 106.

Арвон — 35.

Аркуд — к. Тавонс.

Аскарлар ибодатхонаси — к. Маъбад ул-хайл

Ато кўприги — к. Пули Ато

Атторлар дарвозаси — 51, 52, 60.

Афшина — 23.

Байканд (Пойканд) — 16, 24, 25, 35, 39, 44, 44, 45, 74, 92, 101.

Байканд дарвозаси — 24.

Байконруд — 35.

Байт ут-тироз — 9, 26.

Балх — 56, 61, 70, 77, 79-81, 86, 103, 105.

Баний Асад дарвозаси — 53.

Баний Саъд дарвозаси — 52, 53.

Баний Саъд масжиди — 52.

Барзам — 58, 104.

Баркад — 23, 73.

Баркади алавиён — к. Баркад

Бағдод — 24, 26, 53, 61, 62, 81.

Баққоллик бозори — к. Жўбайи баққолон

Бебоқлар кўчаси — к. Кўйи риндон

Битик — 15, 92.

Бодяйи хурдак (Кўзача) — к. Кармина

Бозор дарвозаси — к. Дарвозайи бозор

Бозори Мох — 9, 26.

Бозори Мох руз — к. Бозори Мох

Бу Лайс кўчаси — 33.

Бумискат — 26.

Бухоро — қарийб ҳамма бетларда учрайди

Бухоро арки — 28.

Вазир ибн Айюб ибн Ҳассон кўчаси — к. Қох кўчаси

Варахша — 24, 96.

Вардона — 16, 18, 22, 23, 35, 45, 92.

Возбадин қишлоғи — 75, 107.

Гардун Қашон маҳалласи — 83.

Гузгон (ёки Гузгонов) — 107.

Гузғониён — 77.

Гургон — 81—83, 87.

Дабусий қалъаси — 16, 92.

Давлатобод — 107.

Дарвоза маҳалласи — 33.

Дарвозайи Ало — 52.

Дарвозайи атторон — к. Атторлар дарвозаси.

Дарвозайи бозор — 51.

Дарвозайи Иброҳим — 33, 51.

Дарвозайи Мансур маҳалласи — 30.

Дарвозайи Нав — 32, 55, 98.

Дарвозайи Нун — 51, 52.

Дарвозайи Нур — к. Дарвозайи Нав.

Дарвозайи Саройи маъбад — 50.

Дарвозайи Самарқанд — к. Самарқанд дарвозаси.

Дарвозайи ғуриён — 28, 29.

Дари алаффурушон — к. Регистон (аллафурушлар) дарвозаси

Дари Регистон — к. Регистон (аллафурушлар) дарвозаси

Дари ғуриён — к. Дарвозайи ғуриён

Дари Ҳақраҳ — 53, 55.

Даштак — 31, 32

Дехқонлар кўчаси — 54.

Доғуний қасри — 20.

Жайхун — 20, 25, 28, 39, 41, 44, 62, 72-74, 77-79, 82, 86, 94.

Жамбул — 92.
 Жураш — 37.
 Жўбайи баққолон — 21, 52.
 Жўйбор — 33.
 Жўйи мулиён — 9, 31, 32, 82.

Зандана — 22.
 Зарафшон — 92.
 Зармон — 66, 68, 82, 105.
 Зиёуддин темир йўл станцияси — 92.

Ибодотхона саройи дарвозаси — к. Дар-
 вазайи Саройи маъбад

Ийд намозгоҳи — 10, 50, 51.

Ирам боғи — 96.

Ирок — 15, 22, 53, 83, 105.

Исвона — 16, 92, 94.

Искажкат — 17, 21, 22, 93.

Ислом динининг гумбази — к. Куббат ул-
 ислом

Истижоб — к. Исфижоб

Исфаҳон — 85.

Исфижоб — 74, 106.

Кайфур — 35.

Кампир девор — к. Кампирак девори

Кандиз дарвозаси — 53, 103.

Кампирак девори — 9, 36, 99.

Карки — 104.

Кармина анҳори — 34.

Кармина кишлоғи — 20, 35, 71, 72, 75.

Кашмиз — 58, 104.

Кермон — 22, 83.

Кеш — 40, 46, 62, 64, 66—68, 105.

Китоб — 105.

Коза кишлоғи — 61.

Коми Даймун — 35.

Кораки Алавиён — 32, 57, 104.

Кох (Қаср) кўчаси — 52.

Кох кишлоғи — 55.

Кулортегин мадрасаси — 22.

Қушмиҳон — к. Қашмиз

Қўйи Ало — к. Ало кўчаси

Қўйи бикор — 84.

Қўйи риндон — 52.

Қуфа — 41.

Қўшки Мох — к. Қўшки Моҳак

Қўшки Моҳак — 39, 100.

Қўшки муғон — 34.

Қўшки Умар — 68.

Қўшки Хиштивон — 68.

Мадина — 41.

Мадинат ус-суфрия — 27.

Мадинат ут-тузжор — к. Мадинат ус-
 суфрия

Мадрасайи Форжак — 84.

Маймана — 104.

Мамостин — 17, 93.

Марв — 36, 41, 46, 56, 58, 61, 62, 65, 66, 69,
 73, 85, 87.

Масжиди Бани Ҳанзала — 52.

Масжиди жоме — 10, 20-25, 32, 47-50, 77, 102.

Масжиди Мағок — 60

Масжиди Мох — к. Мох масжиди

Машрик — 72.

Маъбад дарвозаси — 23, 30.

Маъбад ул-хайл — 50.

Миср — 26.

«Мис шаҳар» — к. Мадинат ус-суфрия

Мовароуннаҳр — 10, 19, 33, 44, 57, 62, 70,
 72, 76—78, 81, 83, 95.

Мох бозори — к. Бозори Мох

Мох дарвозаси — 60.

Мосаф дарёси — к. Руди Мосаф

Мох масжиди — 27, 84.

Муғлар кўчаси — 54.

Муҳра дарвозаси — к. Баний Асад дарво-
 заси

Навканд — 60, 83.

Наржак — к. Наршах

Наршах — 4, 63—65.

Наршах ҳисори — 64.

Насаф — к. Нахшаб

Нахшаб — 40, 46, 62, 66, 68, 105.

Нишопур — 41, 62, 77—79, 83—87, 108.

Нумижкат — 27, 63, 97, 105.

Нун дарвозаси — к. Дарвозайи Нун

Нур — 16, 20, 92.

Нурота — к. Нур.

Нур дарвозаси — 52.

Обавйя кишлоқлари — 35.

Овхатфар — 35.

Октябрь колхоз — 92.

Омуя (Омуя) — 58, 65, 73, 78, 79, 96, 104.

Ороми тан — к. Ромтин кишлоғи

Писта чакувчилар бўзори — к. Писта ши-
 канон бўзори

Писта шиканон бўзори — 52.

Пули Ато — 79.

Рабинжан — 72, 75, 106.

Работи малик — 94.

Работи Сарҳанг — 55.

Работи Тохир ибн Али — 92.

- Ражфандун — 24.
 Регистон — 30, 50, 60.
 Регистон (алаффурушлар) дарвозаси — 17, 18, 29, 31.
 Решхан — к. Рабинжан
 Ромтин кишлоғи — 17, 233, 39, 45, 73, 93, 96.
 Ромитан — к. Ромтин кишлоғи
 Ромуш — 23.
 Руди Зар — 35.
 Рид Мосаф — 15, 92.
 Руди Нафар — к. Овхатфар
 Руди Сомжан — 22, 35.
 Рум — 26.
 «Савдогарлар шаҳри» — к. Мадинат ус-суф-рия.
 Сайрам — 106.
 Самарон — 28, 97 (яна к. Самарканд)
 Самарканд — 15, 17, 21, 28, 33, 36, 40, 41, 49, 57, 60, 65, 66, 69, 70—77, 80, 83.
 Самарканд дарвоза маҳалласи — 84.
 Самарканд дарвозаси — 22, 64, 84.
 Самарканд хисори — 72.
 Самтин — 17, 51.
 Сарахс — 87, 108.
 Сафна — 16, 20, 92.
 Саъдобод дарвозаси — 33.
 Сакматин — 17, 93.
 Севанж кишлоғи — 20, 94.
 Сенстон — 82.
 Сиёвуш валн мазори — 97.
 Симроят — 97.
 Синд — 81.
 Сом тоғи — 62.
 Сомдун — 36.
 Сомон кишлоғи — 56, 103.
 Субах кишлоғи — 62.
 Сумитон — 93.
 Сўғд — 15, 36, 40—42, 45, 46, 62, 65, 66, 74.
 Табаристон — 38, 82, 83.
 Тавоис — 20, 21, 74, 75, 94.
 Таровча — 16, 92.
 Тароз — 16, 77, 92.
 Тан ороми — к. Ороми тан.
 Тороб — 45, 92, 101.
 Тошкент — к. Чоч
 Туркистон — 15, 18, 23, 42, 46, 63, 71, 81, 83.
 Турон — 101.
 Тус — 14, 69.
 Тўхористон — 44, 101.
 Тўкимачилик корхонаси — к. Байт ут-тироз
 Фараб — 15, 17, 25, 74, 75, 77, 92.
 Фарахший қасри — 17, 19.
 Фарахший кишлоғи — 17, 93.
 Фаровиз ис-Суфло — к. Коми Даймун.
 Фаровизи Улё — 35, 52.
 Фарғона — 20, 55, 57, 70, 71, 74, 75, 79.
 Фағсодара маҳалласи — 53.
 Форёб — 79, 107.
 Форс — 22, 83, 105, 107.
 Фохира — 27, 28, (яна к. Бухоро)
 Фузайл кўшки — 69.
 Ханбуни муғон — 104.
 Харкрона — к. Харконруд анхори
 Харконат ул — Улё (анхор) — 35.
 Харкон бозори — 54, 55.
 Харконруд анхори — 35, 42, 92.
 Харконруд кишлоғи — 16.
 Хитой — 17, 25, 45.
 Хожа Имом Абу Ҳавс Кабир тепалиғи — 23, 55.
 Хоразм — 38, 66, 70, 79.
 Хунбун — 44, 45, 101.
 Хунбун (Юкори Хунбун) — 57, 101, 104.
 Хуросон — 14, 17, 20, 21, 25—27, 33, 37, 39, 42, 44, 48, 50—52, 55—57, 60, 62, 65, 69, 71, 75, 77, 81, 82, 85.
 Хўжа Фулом тепа кишлоғи — 92.
 Хўтан — 43, 100, 101.
 Чағониён — 85.
 Чимкент — 106.
 Чин — 44.
 Чорбакр — 93.
 Чоржуй — 92, 96.
 Чоч — 20, 74, 94.
 Шамсобод — 9, 32, 33, 51.
 Шарғ дарёси — к. Руди Сомжан
 Шарғ кишлоғи — 17, 21, 22, 93.
 Шаҳарруд канали — 93.
 Шаҳрисабз — к. Кеш.
 Шибирғон — 107.
 Шом — 26.
 Шопурком анхори — 34.
 Шопурком райони — 92.
 Шористон (шахристон) хисори — 79, 93.
 Шофурком — к. Шопурком анхори
 Шош — к. Чоч.
 Эрон — 101, 107.
 Яккатут темир йўл станцияси — 92.
 Яман 38.

Янги дарвоза — к. Дарвозайи Нав.
Яшкард — 28.

Ғазна — 86.
Ғиждувон — 63, 92.
Ғўрук (кўрук) — 33.

Қалъайи Дабусий — к. Дабусий қалъаси.
Қарокўл — 25, 92.
Қарши — 105.
«Қизлар кўчаси» — к. Қўйи Бикор
Қосимий — к. Яшкард
Қуббат ул-ислом — 53.
Қува — 4, 91.

Қурайшийлар масжиди — 55.
Қургони Вардонзе — қ. Вардона

Ҳаж (Макка) — 15, 53.
Ҳамукет — 16.
Ҳанзала авлодининг масжиди — к. Масжиди Бани Ҳанзала
Ҳарий — к. Ҳирот.
Ҳаромком (яна к. Руди Сомжан) — 25.
Ҳақрах дарвозаси — к. Дари Ҳақрах
Ҳинд — 81, 105.
Ҳиндистон — 22.
Ҳирот — 66, 67, 85, 105.
Ҳулвон довони — 81.

Кч

Муҳаммад Наршахий ва унинг «Бухоро тарихи» асари

Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китоби Ўрта Осиёнинг қадимий иқтисодий ва маданий марказларидан бири — Бухоро тарихига бағишланган ўзига хос комусий асардир. Бу нодир тарихий асарнинг Мо-вароуннаҳр туб жойли муаррихи бўлган муаллифи тўғрисида биографик маълумотлар ёзма манбаларда деярлик учрамайди. Шунинг учун ҳам ўрта асрларнинг бу машҳур муаррихи, айниқса унинг ҳаёти ва фаёлиятига оид тўлиқроқ ахборот келтириш имкониятидан маҳруммиз. XIII аср муаллифи Самъонийнинг «Китоб-ул-ансоб» асарида келтирилган қискагина маълумотга қараганда, унинг тўлиқ исми Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закирийе ибн Хаттоб ибн Шарик бўлган. Наслу насаби Бухоро аҳлидан, 899 йилда шаҳар яқинидаги Наршах қишлоғида дунёга келган. 959 йилда 60 ёшида вафот этган. «Бухоро тарихи» асарини у 943—944 йиллар мобайнида араб тилида ёзади. Китобни Сомонийлар давлатининг ҳукмдори Абу Муҳаммад Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний (943—954 йй.) га бағишлайди. Афсуски, «Бухоро тарихи»нинг араб тилидаги асл нусхаси бизгача етиб келмаган. Унинг фақат анча-мунча қискартирилиб, форс-тожик тилига ағдарилган таржимасигина етиб келган.

«Бохоро тарихи» китобини ёзишда Муҳаммад Наршахий ўз кузатишлари, маҳаллий аҳолидан эшитган ва билганлари ҳамда бизгача етиб келмаган тарихий ҳужжатларга асосланиш билан бирга кўпчилик тадқиқотчилар назари тушмаган арабнавис муаллифларнинг асарларидан ҳам кенг фойдаланган. Китобда Мадоний, Балазурий ва Табарий асарларига бўлган ҳаволалар бунинг ёрқин далилидир. Булардан ташқари, Муҳаммад Наршахий ўз асарида исломиятга қадарли Бухоро тарихи ва араблар босқини билан боғлиқ бир қанча ривоятларни келтиради. «Сиёвуш марсияси» ва «Пойканд фожиаси» каби ахборотлар мана шундай халқ оғзаки ривоятлари намуналаридандир. Бухоро ва Пойканднинг исломиятга қадарли бўлган ҳокимлари, Пойканд равотлари, арабларнинг Бухорога томон дастлабки юришлари, шунингдек Муқанна тўғрисидаги ахборотларнинг бир қисми Муҳаммад Наршахийга мансуб бўлиб, улар маълум даражада ёзма манбалар ҳамда оғзаки ривоятлар асосида баён этилган.]

[Шарғ ва Искижкат бозорининг таърифи; Исмоил Сомоний томонидан Шарғ қишлоғи ерларининг хариди; йилга икки марта Бухорода бўладиган моҳрўз ийд бозори; Қўшки Муғон ерларининг X асрдаги баҳоси; шаҳар атрофи қўшқларининг ўймакор санамлар билан безатилган эшиклари; «кашкашон» — савдогарлар билан араблар ўртасида бўлиб ўтган можаралар; ниҳоят, «оқкийимликлар»нинг раҳнамоси — Муқаннанинг фожиаги қисмати тўғрисида чўриларида бирининг набираси оғзидан эшитган ҳикояси айниқса антиқа ахборотлардан ҳисобланади. Абу Наср Аҳмад

Кубовийнинг ёзишича, Муҳаммад Наршахий ўз китобини Нух ибн Наср ас-Сомоний давригача бўлган Сомонийлар сулоласининг ҳукмронлиги тўғрисидаги ахборотлар билан тугатади.

«Бухоро тарихи»нинг форс тилига таржимаси 1128 йилда Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Кубовий томонидан амалга оширилган. Асар матнининг таҳлили шуни кўрсатадики, Абу Наср Аҳмад Кубовий асарни таржима қилишда уни фақат қисқартирибгина қолмай, балки IX аср муаллифларидан Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг «Тарихи Табари», Абулҳасан Абдурахмон ибн Муҳаммад Нишопурийнинг «Хазоинул-улум» ҳамда Абу Исҳоқ Иброҳим ибн ал-Аббос ас-Сулийнинг «Ахбори Муқанна» номли асарларидан олинган қимматли маълумотлар билан тўлдиради. «Бухоро тарихи»да келтирилган ҳадислардан маълум бўлишича, Абу Наср Аҳмад Кубовий ҳадис илмининг уламоларидан бири машхур муҳаддис Муҳаммад Шамсуддин Абу Бақр Заранжарийнинг биз учун номаълум бўлган асаридан ҳам фойдаланган¹. Масалан, Бухоро шаҳрининг пайдо бўлиши, «Бозори мох», Арkning бино этилиши, «Кампирак девор», Бухоро ва унга тоби жойларнинг деҳқончилик хўжалиги тафсилотлари ҳамда шаҳарнинг тарихий топографияси (шаҳростондан ташқари) баёнига бағишланган саҳифалар Абу Наср Аҳмад Кубовийнинг Абулҳасан Нишопурий номидан «Бухоро тарихига» киритган қўшимчаларидан ҳисобланади².

Шу билан бирга «Бухоро тарихи»нинг таржимони ва муҳаррири Наршахийдек маҳаллий муаллифлардан бўлгани учун асарни ўз кузатишларидан тўплаган ҳамда билган ва эшитган ахборотлар билан ҳам тўлдирган. Мана шундай маълумот ва ахборотлар асосида асарга бир бутун саҳифалар, айрим ҳолларда эса бутунлай янги қисм ёки боблар киритилган. Масалан, «Бухоро тарихи»нинг «Шамсоддиннинг бино этилиши» қисми бошдан охиригача ҳамда «Масжиди Жоменинг бино этилиши» ва «Ийд номозгоҳи» каби бобларининг хотима саҳифалари ва бошқалар Абу Наср Аҳмад Кубовий қаламига мансубдир.

Кубовий таржимасидан роса ярим аср ўтгач, 1178—1179 йиллар мобайнида Бухоро ҳукмдори садр Абдулазиз ибн Бурхонуддин учун «Бухоро тарихи»нинг форс-тожик матни ҳам янгитдан таҳрир қилиниб, Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар томонидан иккинчи марта қисқартирилиб, қайта баён этилади. О. И. Смирнованинг фикрича, айрим қўшимчалар билар бир қаторда «Бухоро тарихи»ни номма-нома бобларга ажратиш асарнинг мана шу иккинчи муҳаррири қаламига мансубдир³.

¹ О. И. Смирнова. Некоторые вопросы критики текста («Сборник летописей» Рашид-ад-Дина: «Шах-намэ» Фирдоуси и «История Бухары» Наршахи). Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник, 1968, М., 1970, 165-бет.

² О. А. Сухарева. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки), Ташкент, 1958, 9—10-бетлар.

³ О. И. Смирнова. Ўша мақола, 165-бет.

↙ XIII асрдан бошлаб «Бухоро тарихи» унинг номаълум кўчирувчи муҳаррирлари томонидан муттасил тўлдириб борилган. Жумладан, «Бухоро аркининг бино этилиши ҳақида» ва «Бухоро шахрининг девори» каби бобларда Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Султон Такаш (1200—1220 йй.) фармони билан Бухоро арки деворининг тикланиши, 1165 йилда қурилган шаҳар ташқи деворининг таъмир этилиб, унинг сиртидан Бухоронинг иккинчи қатор ташқи девор билан ўраб олиниши, шунингдек 1220 йилда Чингизхон бошлик мўғул лашкарларининг Бухорога бостириб кириб, ўн икки кун давомида аркини қамал қилиб, олиб борилган жанг оқибатида қалъа ва шаҳар деворлари вайрон этилиб, Бухоронинг босқинчилар томонидан олинишига бағишланган саҳифалар⁴ XIII асрнинг 20-йилларидан кейин «Бухоро тарихи»га киритилган муҳим қўшимчалардир. Бу қўшимчалар асарнинг таржимони Абу Наср Аҳмад Қубовий ёки унинг иккинчи муҳаррири Муҳаммад ибн Зуфарларга тегишли бўлмай, балки яна бир номаълум муҳаррир қаламига мансубдир.

↘ Юқорида қайд этилган жузъий қўшимчалар назарда тутиладиган бўлса, бизгача етиб келган «Бухоро тарихи»нинг форс-тожик тилидаги нусхаси бир неча бор қисқартирилиб, таҳрир этилган ва аслидан тубдан фарқ қиладиган таржимасидан кўра унинг арабча матни асосида қўплаб қўшимчалар киритилган яна бир янги асарга айланган, деб тушуниш мумкин. У вақтда «Бухоро тарихи»нинг таржимони ва асосий муҳаррири Абу Наср Аҳмад Қубовийни Наршахийнинг ҳаммуаллифи ёки асарнинг оммабоп янги вариантыни яратган ўз даврининг ўтқир муаррихи деб ҳисоблашга тўғри келади.

«Бухоро тарихи»нинг қўлёзма нусхалари ва босма матнлари устида олиб борилган қиёсий тадқиқотлардан маълум бўлишича, XIV—XV асрларда⁵ хаттот-кўчирувчилар, ҳатто XIX аср охири — XX аср бошларида эса унинг баъзи бир сўнгиги ноширлари томонидан ҳам асар матнига турли хил шарҳу изоҳлар илова қилиниб, маълум даража у тўлдириб борилган⁶. Бундай изоҳ ва иловалар баъзи бир топоним ёки шахс номлари тўғрисида берилган шарҳлардан ёки матннинг кўчирувчи учун тушуниш мушкулроқ туюлган ерлари устида юритилган таҳлиллардан иборат бўлган. Шубҳасиз, айрим ҳолларда бундай иловалар матн маъносини бузибгина қолмай, балки воқеанинг реал ҳолатини тамоман чалқаштириб юборган. Масалан, «Бухоро тарихи»нинг 1904 йил Қогон нашрида XII асрнинг биринчи чорагида Қорахонийлар подшоҳи Арсланхон Муҳаммад

⁴ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи, Тошкент, 1966, 30 ва 38-бетлар.

⁵ О. И. Смирнова. Ўша мақола. 165-бет.

⁶ Абу Бакр Муҳаммад Наршахий. Бухоро тарихи, 96-бет, 38-илова. Яна қаранг: А. Р. Муҳаммаджонов. Қуйи Зарафшан водийсининг сугорилиш тарихи (қадимги даврдан то XX аср бошларигача). Тошкент, 1972, 280-бет.

ибн Сулаймон (1102—1130 йй.) фармони билан Пойканд шаҳарига суволиб келиш мақсадида қавланган махсус анҳор баёнига бағишланган саҳифада бухоролик ношир Мулло Султон томонидан «аз Амуя», яъни «Амударёдан» деган сўз илова этилган⁷. Бу иловага асосланиб, ҳатто баъзи бир тадқиқотчилар Арсланхон гўё «Амударёдан Пойкандга алоҳида канал чиқармоқчи бўлган» деган сохта хулосага ҳам келишади⁸. Аслида Пойканд каналини бухоролик ношир иловасида қайд этилган «Амуядан» эмас, балки Наршахий ҳам муаллифи — Абу Наср Аҳмад Кубовий тарифлаган «Ҳаромком», яъни Қорақўлдарёдан қазиб чиқариш мўлжалланган эди⁹. Афсуски, бу канал охиригача қазилмасдан қолиб кетган эди¹⁰.

Шундай қилиб, келтирилган қиёсий маълумотларнинг далолат беришича, Муҳаммад Наршахийнинг бизгача етиб келган «Бухоро тарихи»ни ўзининг арабча асл нусхасидан фарқли ўлароқ, турли даврларда таҳрир этилиб, бир неча қўшимча қисм ва боблар киритилган асарнинг янги варианти деб ҳисоблаш мумкин.

Қизиғи шундаки, Муҳаммад Наршахий ҳам, унинг ҳаммуаллифи ва таржимони Абу Наср Аҳмад Кубовий ҳам асарга бирорта аниқ ном беришмаган. Шу сабабли мазкур асар қўлёзма нусхаларда, шунингдек илмий адабиётда «Тарихи наршахий», яъни «Наршахий тарихи», «Тарихи Бухоро», яъни «Бухоро тарихи», «Таҳқиқ ул-вилоят», яъни «Вилоят тадқиқоти», «Ахбори Бухоро», яъни «Бухоро ҳақидаги хабарлар»¹¹ каби номлар билан юритиб келинган. Бу номлар ичида энг аниғи ва тўғриси «Тарихи Бухоро» бўлиб, тарихий адабиётда асосан шу ном қатъий ўрин эгаллаган.

Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» номли асари Европа ва Россия шарқшунослигида ўтган асрнинг 30—40-йилларидан бошлаб маълум бўлди. Аввал 1832 йилда Бухорода бўлган «Ост-Ҳинд компанияси»нинг вакили А. Бернс томонидан «Бухоро тарихи»нинг дастлабки қўлёзма нусхаси олиб борилди. Сўнгра 1841 йилда К. Бутенев бошлиқ Россиядан Бухоро хонлигига юборилган миссиянинг иштирокчиси Н. Хаников, 1858 йилда Хева ва Бухоро шаҳарларида бўлган Н. Игнатев миссиясининг аъзоси, шарқшунос П. Лерхлар томонидан «Бухоро тарихи» қўлёзмасининг тўртта нусхаси Санкт-Петербургга олиб кетилди¹².

⁷ Тарихи Наршахий. Когон нашри, 1904, ЎзССЖ ФА Шарқшунослик институти, тош босма, инв. № 3820, 23-бет.

⁸ М. А. Абдураимов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI — первой половине XIX века, т. I, Ташкент 1966, 291-бет.

⁹ А. Мухаммаджонов. Нодир тарихий асар. «Шарқ Юлдузи» журнали, 1967, 5-сон, 235-бет.

¹⁰ А. Мухамеджанов, Ш. Т. Адылов, Д. Мирзаахмедов, Г. Л. Семенов. Городище Пайкент. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии, Ташкент, 1988, 186-бет.

¹¹ Сборник восточных рукописей АН УЗССР, т. I, Ташкент, 1952, 46-бет.

¹² The History of Buchar, Translated from a Persian Abridgment the Arabic original by Narshakhi, Richard N. Frye, Cmbridg, 1954, p. XIII.

«Бухоро тарихи» жаҳон шарқшунослиги ва тарихшунослиги фанларида кенг шухрат топиб, унинг матни бир неча бор нашр этилди. Даставвал у 1892 йилда Ч. Шефер томонидан Парижда, 1894 йилда Янги Бухорода, 1904 йилда Мулло Султон томонидан Когонда ва 1939 йилда мударрис Ризавий томонидан Техронда нашр этилди. Асарнинг форс-тожик тилидан русчага Н. Ликошин томонидан ағдарилган таржимаси академик В. В. Бартольд таҳрири остида Тошкентда босилиб чиқди. Америкалик шарқшунос олим Р. Фрайнинг муфассал изоҳлари илова этилган унинг инглизча таржимаси 1954 йилда Кембриж шаҳрида нашр этилди¹³. «Бухоро тарихи»нинг ўзбекча нашри 1966 йилда Тошкентда, янги имлодаги тожик тилидаги нашри эса 1979 йилда Душанбе шаҳрида босмадан чиқди¹⁴.

«Бухоро тарихи»нинг истеъдодли шарқшунос олим А. Ўринбоев таҳрири остида А. Расулов томонидан ағдарилган ўзбекча таржимаси Техронда нашр этилган қиёсий матн асосида бажарилган бўлса-да, лекин унда асарнинг юқорида қайд этилган босма нашрлари билан бир қаторда Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида, ССЖИ Фанлар академияси Осиё халқлари Институтининг Ленинград бўлимида ва Тожикистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Шарқ кўлёмалари фондларида сақланаётган бир қанча битма нусхаларидан ҳам фойдаланилган. Натижада «Бухоро тарихи» нусхаларида учрайдиган баъзи бир ноаникликлар ва чалкашликларга ўзбекча нашрида кенг изоҳлар берилиб, маълум даражада унинг таржима матни ровонлашган. Бу, шубҳасиз, асар қийматини янада оширган.

«Бухоро тарихи» китоби устида сўз юритилар экан, авваламбор шуни қайд этиш керакки, асарнинг муаллифи ҳам, таржимони ва муҳаррирлари ҳам тарихий воқеаларга ўз табақалари нуктан назаридан туриб ёндашадилар. Уша даврда ҳукм сурган феодал муносабатларни қаттиқ туриб ҳимоя қиладилар.

Муҳаммад Наршахийнинг бу китоби асосан Бухоро тарихига бағишланган. Унда Бухоро воҳасининг пайдо бўлиши, овчилик, балиқчилик ва деҳқончиликнинг касб этилиши, Навмичкат, Пойканд, Афшона, Варахша, Ромитан, Вардона каби қадимий қишлоқларнинг барпо бўлишидан тортиб, то Бухоро шаҳрининг қад кўтаришигача муҳим тарихий воқеалар тўғрисида ҳикоя қилинади. «Бухоро тарихи»да ер-сув муносабатлари устида сўз юритилганда Наршахий қадимги заминдорларни «деҳқон», яъни «қишлоқ ҳокими», меҳнаткаш зироатчиларни «кашоварз», яъни «ер ҳайдовчи-қўшчилар», феодалларга қарам бўлиб қолган қишлоқ аҳолисини «қадивар» номлари билан атайди. Китобда Ўрта Осиёда араб халифалиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши, ислом динининг тарқатилиши, оташпарастлик ва у билан боглиқ маданий ҳаётнинг инқирози ҳамда халифалик зулмига, ислом динига қарши Мовароуннаҳр аҳолисининг олиб борган

¹³ Бухоро тарихи, Р. Фрай нашри. XIV-бет.

¹⁴ Абўбакр Муҳаммад бинни Жаъфар Наршахи. Таърихи Бухоро. Душанбе, 1979.

шиддатли озодлик курашлари борасида кизиқарли маълумотлар келтирилди. Шунингдек асар таржимони ва муҳаррирлари Абу Наср Кубовий ва Муҳаммад Зуфарлар ҳам Ўрта Осиёда мусулмончилик барқарор топган даврда яшаб, ижод этганлар. Шу сабабли улар «Бухоро тарихи» китобида ислом мафкурасини ҳимоя қилиб, халифаликка ва дини исломга қарши қўтарилган халқ қўзғолонларини қоралаб, қўзғолон бошликларини «айёр», «боскинчи» ва «ўғри» деб атаб, «оғзияга тупрок», «алайки лаънат» («худонинг лаънатига учрасин») деган иборалар билан тилга оладилар.

Наршахий китобида халифаликка қарши ўзлуксиз қўзғолонлар оқибатида Ўрта осненинг халифаликдан ажралиб чиқиши, бу ўлкада Сомониёлар давлатининг барпо бўлиши ва бу давлатнинг ички ва ташқи муносабатларига оид кўпдан-кўп фактик маълумотлар келтирилади. Китобда Бухоронинг иқтисодий ва маданий ҳаётига, айниқса товар ва пул муносабатларига оид маълумотлар бор. VIII—X асрларда Бухорода хунармандчилик нихоятда ривожланган бўлиб, ҳар бир қишлоқ ўз маҳсули билан шухрат топган. Масалан, Зандана қишлоғида тўкиладиган ипак ва ип матолар «занданийчи» номи билан бутун Шарққа машҳур бўлган. Бухоро шаҳрининг ўзида «Байт ут-тироз» номли тўқимачилик корхонаси бўлиб, унинг тўқима маҳсулотлари Форс, Кармон, Ҳиндистон, Ироқ, Шом, Миср ва Рум каби ўлкаларга олиб кетилган. Бухоро савдогарлари нихоятда бой табақа бўлиб, Наршахий уларни «кашкашон» номи билан тилга олади. Шаҳар аҳли ўртасида кашкашонларнинг мавқеи ва салмоғи катта бўлган бўлса керакки, ўша замондаёқ Бухорога «Мадинат ут-тужжар», яъни «Савдогарлар шаҳри» деб сифат берилган.

Мазкур китобда Бухора воҳасини суғориб, обод этган анҳорлар ва улар бўйлаб қад қўтарган қишлоқлар, боғлар, работлар ва кўшқлар тўғрисида маълумотлар бор. Бутун воҳа VIII—XII асрларда Кармана, Шопурком, Харконат ул-Улё, Харконруд, Овхитфар, Сомжан, Байконруд, Фаровизи Улё, Коми Даймун, Арвон, Кайфур, Руди Зар каби суғориш тармоқлари орқали сув билан таъминланган. Биргина Пойканд шаҳри атрофида мингдан ортиқ работ бўлган.

Бухоро воҳасини ташқи душмандан мудофаа этиш мақсадида унинг барча дехқончилик туманлари бир неча юз километрларга чўзилган мудофаа девори билан ўраб олинган. «Бухоро тарихи»да келтирилган маълумотларга қараганда, бу девор 782—831 йиллар мобайнида қуриб битказилган. Ўз даврининг бу улкан мудофаа иншооти «Канпирак» номи билан машҳур бўлиб, унинг қолдиқлари воҳанинг шимоли-ғарбий ҳудудидаги даштда ҳозирги кунгача сақланиб қолган.

Китобда Бухоро шаҳрининг тарихий топографияси тўғрисида ҳам қийматли маълумотлар бор. Ўрта асрларда Бухоро аркининг «Дари Регистон» ва «Дари Гуриён» номли икки дарвозаси бўлган. Унинг ичида «подшоҳлар, амирлар ва аскар бошликларининг турар жойлари бўлиб,

зиндон, подшоҳлик девонлари ва подшоҳлар турадиган қаср қадимдан шу ерда бўлган»¹⁵. 850-йилда Бухоро шаҳри янгитдан девор билан ўраб олинган. Унинг етти дарвозаси бўлган. Бухоро ўша замонларда Нумижкат, Бумискат, Фохира, Мадинат уссуфрия, яъни Мис шаҳар номлари билан аталган.

Шундай қилиб, Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китоби биргина Бухоро тарихини эмас, балки бутун Ўрта Осиё тарихини ўрганишда нодир асардир. Шу боисдан ҳам Ўрта Осиё халқларининг VIII—XII асрлар тарихига бағишланган илмий тадқиқотларда Наршахий маълумотлари ва унинг ҳаммуаллифи ва муҳаррири Кубовийнинг қўшимчалари кенг талқин этилиши бежис эмас.

Замонамиздан роса ўн ярим аср муқаддам ёзилган «Бухоро тарихи» китобининг уч минг нусхада 1966 йилда чоп этилган ўзбекча нашри мозийга қизиқувчи китобхонлар ўртасида аллақачонлардаёқ тарқалиб, ҳозирги кунда у библиографик жиҳатдан нодир асарлар қаторидан жой олган. Ўтмишга қизиқиш ва мозийга мурожаатнинг кучайиб бориши тарихий меросни синчиклаб ўрганиш ва ундан ҳаётий сабоқлар чиқаришни тақозо қилмоқда. Шулар ҳисобга олинса, маънавий меросимизнинг нодир намуналаридан ҳисобланган Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китобини қайта нашр этиш айни муддаодир.

Қўлингиздаги ушбу китоб 1966 йилда Тошкентда Ўзбекистон республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти томонидан чоп этилган нашри асосида босмадан чиқарилди. Асарни форс-тожик тилидан ўзбек тилига кекса шарқшунос устозлардан марҳум Абулфаттоҳ Расулов ағдарган. Масъул муҳаррир Асомиддин Ўринбоев. «Бухоро тарихи»нинг ушбу қайта нашри ўтмишга қизиқувчи кўп сонли китобхонлар учун арзугудек тухфа бўлади деган умиддамиз.

Ўзбекистон республикаси Фанлар академиясининг муҳбир
аъзоси, тарих фанлари доктори, профессор Абдулаҳад
Муҳаммаджонов

¹⁵ Абу Бакр Муҳаммад Наршахий. Бухоро тарихи, 29-бет.